

Afro-Avrasya Araştırmaları Üzerine Seçme Yazılar

Editörler: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü • Prof. Dr. Füsün Kara

 ÖZGÜR
YAYINLARI

Afro-Avrasya Araştırmaları Üzerine Seçme Yazılar

Editörler:

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Prof. Dr. Füsun Kara

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Afro-Avrasya Araştırmaları Üzerine Seçme Yazılar

Selected Articles on Afro-Eurasian Studies

Editörler: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü • Prof. Dr. Füsün Kara

Language: Turkish-English

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-785-6

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub307>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tansü, Y. E. (ed), Kara, F. (ed) (2023). *Afro-Avrasya Araştırmaları Üzerine Seçme Yazılar*.

Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub307>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Önsöz

Afroavasya, Afrika ve Avrasya'yı tek bir kıta olarak tanımlayan terimdir. Jeopolitikada, Afrika-Avrasya'nın anakarası olarak tanımlanan terim, aslında eski dünya olarak adlandırdığımız kıtadır. Afroavasya'nın Coğrafi yapısına baktığımızda, Afrika ve Avrasya, Süveyş Kanalı ile bölünmüş ve Avrasya, bu bölünme sonucunda Avrupa ve Asya olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bu ayrılma jeolojik bölünmeden ziyadesiyle kültürel bölünme ile olmuştur ayrıca Afroavasya ülkeleri arasında gelişen diplomatik ilişkiler nihayetinde ekonomik, sosyal, siyasal etkileşime de sebebiyet vermiştir.

Avrupa, afrika ve avrasya ülkelerini, halklarını tarih sahnesinde yer alan önemsiz bir dekor ya da figürasyon olarak görmüştür. Avrupa da yetişmiş önemli düşünürler, bilim insanları kendisinden önce yaşayanlar gibi, insanlığın varoluş serüvenini keşfetmek istiyorlardı. Fakat bu istekte sadece Avrupa medeniyetleri yer almıştır ne Afrika ne Uzak doğu yer almamıştır. Avrupa merkezli ve tüm ulusların insanlığın Avrupa'nın yükselişine katkı sağlayıcı olarak yorumlamışlardır. Hegel, Afrika kıtası hakkında şu sözleri dile getirmiştir: "...Afrika dünyanın tarihsel bir parçası değil, olamazda... Afrika dünya tarihi içerisinde olsa olsa başlangıcında yer alacak önemsiz bir konumdur..." Çünkü Hegel'e göre Tarih, tinin içinde gerçekleştiği süreçtir ve tinle aynı şeydir. Zira tinin faaliyetleri özünü yansıtır, çünkü kendisinin içinde olan şeyi yapar düşüncesini savunmuştur bu savunusuna göre afrika ve avrasya halklarının tinin de medeniyet kavramı yer almamaktadır.

Avrupa'ya baktığımızda sınırları hakkında net olmayan, çeşitli görüşlerin yer aldığı bir çizgi ile doğuda Ural Dağları'ndan başlayarak, batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanmaktadır. Zira coğrafi olarak Asya'nın bir uzantısı olduğu çok net bir şekilde görülmektedir. Asya'nın, batıya doğru uzanan küçük, küçücük bir bölgesinin adıdır Avrupa. Dünya haritasına baktığımızda dahi göze çarpan biçimi yoktur öyle ki dünya haritasında Avrupa'yı çizmeyi unutsanız dikkat edilmez oysa Afrika ya da Avrasya'yı çizmeseniz farkedilir. Nitekim coğrafyadan bağımsız olarak, fen ve sosyal bilimlerde geçmişten not almaya çalışsan, Avrupa olmadan adım atamaz. Oysa unutulmamalıdır ki,

bugünkü medeniyete ait paha biçilemez olan unsurların tamamı, Avrupa'da doğmamıştır sadece Avrupa'da yükselme fırsatı yakalamıştır.

Afro-Avrasya Araştırmaları içerisinde yer alan Afro-Avrasya Araştırmaları Üzerine Seçme Yazılar isimli kitap çalışmamızda yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın Doç. Dr. Fatih Bagan, Doç. Dr. Hakan Arıdemir beyefendilere ve Sayın yazarlarımıza ayrıca Özgür Yayınlarına teşekkürlerimi sunarım.

Doç.Dr. Yunus Emre Tansü

Preface

Afroeurasia is the term describing Africa and Eurasia as a single continent. In geopolitics, the term defined as the mainland of Africa-Eurasia is actually the continent we call the old world. When we look at the geographical structure of Afroeurasia, Africa and Eurasia were divided by the Suez Canal, and as a result of this division, Eurasia was divided into two branches: Europe and Asia. This separation was due to cultural division rather than geological division, and the diplomatic relations that developed between Afro-Eurasian countries eventually led to economic, social and political interaction.

He saw the countries and peoples of Europe, Africa and Eurasia as an insignificant decoration or figuration on the stage of history. Important thinkers and scientists who grew up in Europe wanted to explore the existence adventure of humanity, like those who lived before them. However, only European civilizations took part in this request, neither Africa nor the Far East took part. They interpreted Europe as centered and humanity of all nations contributing to the rise of Europe. Hegel said the following about the African continent: "...Africa is not and cannot be a historical part of the world... Africa is in an insignificant position in world history, at best at the beginning..." Because, according to Hegel, History is the process in which the spirit takes place, and it is related to the spirit. it's the same thing. Because he defended the idea that the activities of the spirit reflect its essence, because it does what is in itself, according to this defense, the concept of civilization does not exist in the spirit of African and Eurasian peoples.

When we look at Europe, it extends from the Ural Mountains in the east to the Atlantic Ocean in the west, with a line that is unclear about its borders and includes various views. Because it is clearly seen that it is an extension of Asia geographically. Europe is the name of a small, tiny region of Asia that extends towards the west. Even when we look at the world map, it does not have a noticeable shape, so much so that if you forget to draw Europe on the world map, it will not be noticed, whereas if you do not draw Africa or Eurasia, it will be noticed. As a matter of fact, regardless of geography,

anyone who tries to take notes from the past in science and social sciences cannot take a step without Europe. However, it should not be forgotten that all the priceless elements of today's civilization were not born in Europe, they just had the opportunity to rise in Europe.

Assoc. Dr. Fatih Bagan, Assoc. Dr. I would like to thank Mr. Hakan Aridemir, our esteemed writers and Özgür Publishing.

Associate Professor. Yunus Emre Tansü

İçindekiler

Önsöz	iii
Preface	v

Bölüm 1

Türk Çadırının Kozmolojik Boyutu: Göksel Âlemle Kurulan İlişki	1
<i>Hasan Aksoy</i>	

Bölüm 2

Hülagüler Devleti'nin Zayıflaması Ve Yıkılışı Devrinde Şirvan'ın Durumu	15
<i>Yaşar Bedirhan</i>	

Bölüm 3

Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu Öncesinde Bizans Devleti'nin Balkanlardaki İdare Sistemi (IV.-VII. Yüzyıl)	33
<i>Öner Tolan</i>	

Bölüm 4

Türk Dünyası'nın Hafıza Merkezleri: Millî Arşiv Kurumları I	69
<i>İshak Keskin</i>	
<i>Ceyhan Güler</i>	

Bölüm 5

- Bir Halk Kahramanı ve Dış Siyasetçi Yönüyle Haydar Aliyev 95
Yunus Ekici

Bölüm 6

- Türkiye ve İsrail İlişkilerini Azerbaycan Üzerinden Okumak 109
Hüsamettin İnaç
Rashid Sadıgov

Bölüm 7

- Körfez'de İki Rakıp: İran-Suudi Arabistan (Güvenlik İkilemi Bağlamında Bir Değerlendirme) 147
Feyzanur Bayracı
Zehra Doğan

Bölüm 8

- Xi Jinping Döneminde Tek Çin Politikası ve Tayvan 163
Emre Çalışkan
İlhan Aras

Bölüm 9

- Yahudilerin Yeniden Diriliş Hazırlıkları 1919-1936 201
Haydar Çoruh

Türk Çadırının Kozmolojik Boyutu: Göksel Âlemle Kurulan İlişki¹

Hasan Aksoy²

Özet

İnsan zihni, çevresindeki maddi şartların ve kaynakların etkisi ile yaşadığı ortamın ve hayatın manasındaki sınırları algılamaya çalışmaktadır. Türk kültüründe önemli bir yeri olan çadırlar, bu algılama çalışmasına iyi bir örnektir. Nitekim Türkler yaşadıkları hayat tarzına uygun çadırlarını hem gerçek hayatta hem de manevi hayatta kullanmışlardır. Çadır, dinsel alanda etkin bir sembol olarak kullanılmıştır.

Konar-göçer hayat tarzının gerekliliklerini sağlayan çadır, kültürün mekâna yansıması en önemli parçasıdır. Sürekli yaylak-kışlak arasında gidip gelen Türkler, taşıması kolay ve çabuk kurulabilen çadırları uzun süre kullanmışlardır. Çadır, konar-göçerlerin aktif yaşam tarzına uygunluk göstermiştir. Çadırın bir yerden başka bir yere taşınması hayvan sırtında olabildiği gibi, altına yüksek tekerlekler koyularak da yapılabilmektedir. Yaşam koşulları, hava şartları ve bazı yaşamsal gereksinimler çadırın farklı tiplerde ve ebatlarda ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İnsan zihninde tasarımı tanımlanmış olan kâinat düşüncesinin katmanlarından biri olan gök, yaratıcı olan Tanrı'yı, koruyucu ve aracı kutsal varlıkları, iyi ruhları hatta zaman zamanda yeraltı dünyasına ait olan kötü ruhları içinde barındırmıştır. İnsan, yeryüzünde ihtiyacını giderecek bütün donanımları göksel âlemde toplamıştır. Tanrı'nın mekânı olduğuna inanılan gök, insan tarafından sürekli merak edilmiştir. Bunun yanında gözle görünen göğün Güneş'i, Ay'ı ve yıldızları barındırıyor olması bu merakın artmasını sağlamıştır. Güneşin parlaklığı ve sıcaklığı, Ay'ın ışığı buna örnektir. Gök cisimlerinin

1 Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda yapılan "İslam Öncesi Dönemde Türklerde Kozmoloji Anlayışı (Mitoloji ve Destanlara Göre)" adlı yüksek lisans tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

2 Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: hasanaksoy@selcuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3161-5895

kendine özgü bir işlevi bulunmakla birlikte destanlardaki kahramanların özellikleri anlatılırken bu işlevler kullanılmıştır.

Bu çalışmada, İslam öncesi dönem Türk çadırının göksel âlemle olan ilişkisinin yeri tespit edildikten sonra, çadırın değeri ve işlevi kozmolojik mana üzerinden tartışılmaya çalışılacaktır.

Giriş

Tarih öncesi devirlerde insanın mağaralardan çıkarak, sıcak bölgelere göç sürecinde barınma sorununa çözüm olarak ortaya çıkan çadır, başlangıçtan günümüze kadar insanın barınma ve korunma gereksinimini karşılamıştır³. Zamanla barınma ve korunma ihtiyaçları dışında inanç, gelenek, görenek, ekonomi, sanat gibi kültürel değerleri bünyesinde toplamıştır⁴.

İnsanın, sosyal hayatta kullandığı araç-gereçlerin, düşünce ve dini anlayışında yer alması kaçınılmazdır. İnsan zihni, çevresindeki maddi şartların ve kaynakların etkisi ile yaşadığı ortamın ve hayatın manasındaki sınırları algılamaya çalışmaktadır. Türk kültüründe önemli bir yeri olan çadır, bu algılama çalışmasına iyi bir örnektir. Nitekim konar-göçer hayat tarzına sahip olan Türkler, yaylak-kışlak arasında hayvan sürüleriyle beraber hareketli bir hayat sürdürmüşler, yaşantıları gereği sürekli devinim içerisinde olmuşlardır⁵. Bu yaşam tarzı gereği, sosyal hayatlarında sabit bir ev yapısı mevcut olmamıştır. Aktif konar-göçer hayat tarzının gerekliliklerini sağlayan çadır, kültürün mekâna yansımış en önemli argümanıdır. Türkler, taşınması kolay ve çabuk kurulabilen çadırları uzun süre kullanmışlardır.

Çadırın sosyal hayat içerisindeki önemini, uygulanan bir takım ilkelerden anlamaktayız. Buna göre, çadır içerisinde herhangi bireyin nerede-nasıl oturacağı, çadır kapısının hangi yöne açılacağı gibi kurallar belirlenmiştir. Bu kurallar, zamanla kozmik anlamlar kazanmış ve çadır dini alanda etkin bir sembol olarak kullanılmıştır.

Sosyal hayatta kullanımı açısından çadır, bozkır insanını dondurucu hava şartlarından, doğanın vahşi yüzünden ve sahip olunan malı-değerli eşyaları düşmanlardan koruyucu bir barınaktır⁶. Bu barınak, Tanrı'nın gölgesi altında istenilen yerde kolayca kurulabilmiştir⁷. Türk hükümdarları kendine has olan otağlarında kalarak, bir nevi dış dünyanın tehditlerine karşı korunmuşlardır⁸.

3 Ardatürk, 2015: 1.

4 Erden, 1979: 73-78.

5 Koca, 2002: 17-20.

6 Gumilëv, 2005: 112.

7 Diyarbakirli, 1972: 43-44.

8 Grousset, 2006: 124. 630 yılında Batı Kök-Türk Kağanlığı'na uğrayan Hsüan-tsang,

1. Çadır ve Göksel Âlemle Olan İlişki

Türkler, gökyüzünü sosyal hayatta kullandıkları çadırlarına benzetmişlerdir. Çadırın dikişleri, Samanyolu olarak hayal edilmiştir. Tanrı'nın yeryüzündeki sosyal hayata müdahalesi inancı kapsamında, çadırın tavanı gökyüzünü görecektir şekilde şeffaf malzemedir yapılmıştır. Gökyüzü, yeryüzünü tamamiyle kapatmadığından açıkta kalan aralıklardan rüzgârların oluştuğuna inanıldığından, çadırın içindeki açık yerler kapatılmamış ve buradan içeriye rüzgârın girmesine izin verilerek kozmik anlayış çadırın içerisine uygulanmıştır⁹.

Türklerde evren anlayışı, çadırın şekline göre dizayn edilmiştir. Gökyüzü yarım dairesel kubbe, yeryüzü dört köşeli ve sekiz yönlü olarak tasavvur edilmiştir¹⁰. Kubbeli çadırları, çoğunlukla ilk kullanan topluluk Choular'dır. Evrensel kozmoloji anlayışını ortaya koyan bu topluluk, aynı zamanda evrenin modelini mikrokozmos şeklinde çadırda tasarlamıştır¹¹. Choular, evreni silindirik biçiminde bir çadıra ya da üstünde çadır ya da şemsiye bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzetmiştir. 28 dilim bulunan şemsiye, Çin astrolojisindeki 28 burcu, arabanın iki tekerliği ise Güneş ve Ay'ı temsil etmiştir. Böylece kozmoloji anlayışının günlük hayata uygulanmasında en iyi örnek çadır olmuştur. Çadırın ortasındaki dayanak/direk, doğrudan göksel âleme ulaşım için açılan kapıyı temsil etmiştir. Bu şekilde Tanrı'yla iletişime geçilebileceğine inanıldığı için kamların bazı dini törenlerde çadır kullanmışlardır¹². Çadır, evrenin bölümlerini birbirine bağlaması özelliğiyle dünya ağacının da simgesi sayılmaktadır¹³.

Chou döneminden Kök-Türk (550-745) ve Uygur (745-1212) kağanlıkları döneminin sonuna kadar gök kubbe, silindirik biçimine ve kubbeli hükümdar çadırına benzetilmiştir. Gök kubbenin yeşil ve mavi taşlardan, yıldızların beyaz yeşim taşlarından oluştuğuna inanılmıştır. Yeryüzü ise denizde yüzen dört köşe bir düzlük¹⁴ olarak düşünülmüştür¹⁵. Bir Uygur metninde evren, çadır şeklinde tasvir edilerek çadırın ortasında ağaç sütununa benzeyen sekiz

---

kağanın altın madeninden yapılmış ve çiçeklerle donatılmış büyük bir çadırda oturduğunu belirtmektedir.

9 Eliade, 2003: 15.

10 Bayat, 2007, C.1: 34.

11 Günay-Güngör, 2003: 86.

12 Ögel, 1971: 147; Radloff, 1986: 244-245; Günay-Harun, 2003: 128.

13 Bayat, 2007, C. 1: 43.

14 Dört köşeli dünya imajının yuvarlak bir biçime dönüşmesi, İslami etkilerle olmuştur (Günay-Güngör, 2003: 88).

15 Ögel, 1982: 4; Esin, 2001: 40; Çoruhlu, 2002: 89; Günay-Güngör, 2003: 87; Ögel, 2014, C. II: 316.

köşeli bir sırtığın sular üstündeki yeryüzünü desteklediği ifade edilmektedir. Sekiz köşeli evren eksen, Hint kozmolojisinin eski bir düşüncesidir¹⁶.

İslam öncesi dönem Türk evren anlayışında gök, çadır kubbesi olarak tasavvur edilmiştir. Bu kubbeyi yukarıda tutan ve kazık gibi sabitleyen vasitanın Kutup Yıldızı olduğu düşünülmüştür. Güneş ve Ay'dan sonra en önemli yıldız olan ve gece ortaya çıkan Kutup Yıldızı, Güneş ve Ay'la aynı ölçüde fonksiyon göstermiştir¹⁷. Kutup Yıldızı hiç hareket etmeden dünya dâhil bütün gezegenlerin ve yıldızların onun etrafında hareket ettiğine inanılmıştır¹⁸. Kutup Yıldızı'nın yıl içerisindeki hareketi esnasında Türkler, o yıl içindeki belirli bir günde bin mum yakarak tören düzenlemişlerdir¹⁹. Kaşgarlı'ya göre, Türkler Kutup Yıldızı'na "*Temur Kazuk*" demişlerdir²⁰. Türkler, gökteki yıldızları at sürüsüne benzetmişlerdir. Bu sürünün bağlandığı nokta ise Kutup Yıldızı olmuştur²¹. Sosyal hayatta at sürülerini tutmak için kullanılan kazığın, Kutup Yıldızı'na benzetilmesi, sosyal unsurlara kozmolojik özellikler yüklediğini göstermektedir. Kutup Yıldızı, çadırların dört bir yandan bağlandıkları kazığa da benzetilmiştir. Bu kozmolojik benzetmeler, atlı konargöçer kültürün kaçınılmaz izleridir.

Oğuz Kağan Destanı'nda diğer yıldızlardan ziyade Kutup Yıldızı önemle vurgulanmıştır. "*Oğuz Kağan bir gün Tanrı'ya yalvarırken gökten bir ışık indi. Bu ışık Güneş ve Ay'dan daha parlaktı. Işık demetinin içinde güzel bir kız vardı. Alnında Kutup Yıldızı gibi ateşli ve parlak bir beni mevcuttu.*"²² Kutup Yıldızı'nın burada vurgulanmasının nedeni, onun hem yeryüzünün merkezi hem de göğün merkezi niteliğini taşımasındandır. Bu özelliği taşıması, gökyüzüne açılan kapı olarak yorumlanmasını sağlamıştır.

Göğü bir kazık gibi tutmasından dolayı, gök kubbenin merkezinde olduğuna inanılan Kutup Yıldızı'yla iletişimsel bir ilişki kurulması, yeryüzündeki herhangi bir konumu evrenin merkezi olarak nitelendirmeye yeterlidir. Bozkırda yaşayan insanın ilk mikrokozmosu olan çadır, merkez konum olarak alınmıştır²³. Çadırın gökyüzüne benzetilmesiyle insan, merkez

16 Esin, 2001: 40-41.

17 Esin, 2004: 60.

18 Ögel, 2014, C. II: 214.

19 Esin, 2001: 41.

20 Kaşgarlı Mahmud, 2006: C. III: 40.

21 Eliade, 1999: 293.

22 Bang-Rahmeti, 1936: 13.

23 Türk anlayışında evren ve yeryüzü dört ana yöne ayrılmıştır. Bu yön anlayışına en güzel örnek Türk çadırlarıdır. Çadır, dört yönün tam merkezinde olmuştur. Çadırın içindeki oturma düzeni kubbenin altında bulunan ocak veya doğu yönüne açılan kapı merkez alınarak tanzim edilmiştir (Esin, 1978: 36).

konuma ulaşabilmiştir. Bunun bilinçaltındaki şekli, insanın doğrudan göksel âlemlerle iletişime geçebileceğine dayanmaktadır. Göksel âlemlerle olan iletişim, makrokozmetik eğilimde direk, dağ, ağaç vb. eksenle gerçekleşirken, mikrokozmetik eğilimde çadırın orta direği veya çadırın üstündeki açıklıkla gerçekleşmiştir²⁴.

2. Çadır ve Göksel Âleme Ulaşma

Çadırın kubbesi ile gök kubbesi arasında kurulan kozmik bağ, mezar mimarisine yansımıştır. Ölen kimsenin ruhunun göğe yükseleceğine olan inanç, mezarların çadırlara benzetilmesine neden olmuştur. Bunun arkasındaki sosyal nedeni, cesedin hastalıklı olması dolayısıyla toplum içinden uzak tutulma isteği olarak da açıklamak mümkündür. Bu yüzden ceset belli bir zaman kurulan çadırın içinde bekletilmiştir. Bu bekleme süresinin nedenleri arasında çeşitli unsurlar mevcuttur. Nitekim defin işlemlerinin bitkisel biyolojik dönemlerle ilgisi olduğu açıktır²⁵. Düzenlenen törenlerin özellikle doğadaki dirilmenin yeniden başladığı yaz gündönümünde yapılması dikkat çekicidir. Bekleme süresi zarfında beden ruhtan ayrıldığına inanılmıştır. Ceset çadırda bekletilirken kurgan denilen mezar kompleksi inşa edilmiş ve ruhun uçtuğuna inanıldıktan sonra buraya defnedilmiştir. Kurganlar toplumun her kesimi için hazırlanmamıştır; sadece belli bir hiyerarşik öneme sahip olan kişilerin mezarları mevcuttur.

Kağnılı boyların cenaze törenleri, atalar ibadeti şeklinde olmuştur. Törenlerde ok ve kargı gibi sivri silahlarla av esnasında vurularak kurban edilen geyik ve yabani atların kemikleri yakılmış ve bir ışık oluşturulmuştur. Erkekler at üstünde mezarın etrafında dönmüşlerdir. Diğer törenlerde olduğu gibi, erkekler ve kadınlar müzik aletleri çalarak şarkılar²⁶ söylemişler ve dans etmişlerdir. Ölen kimse, kemer ve kılıcın yanı sıra eline bir kargı yerleştirilerek mezar çukuruna oturtulmuştur²⁷.

Kök-Türklerin cenaze törenlerinde yapılan ritüeller, Kağnılı boylarınkinin hemen hemen aynıdır. Çin'in Tang Sülalesi Tarihi 6. yüzyılın olaylarından bahsederken Kök-Türklerin defin törenleri hakkında açıklayıcı betimlemelerde bulunmaktadır²⁸. Bu kaynağın verdiği bilgilere göre, Kök-Türklerden biri öldüğünde onun cesedi kubbeli ve silindir bir Türk çadırının

24 Eliade, 2003: 16.

25 Roux, 2001: 137.

26 Türklerin şarkıları "uzun hava" tarzında olmuştur. Bu şarkılar, Çinliler tarafından kurt ulumasıymış gibi algılanmıştır. Ayrıca Çinlilerin bu şarkılardan bahsetmeleri, onların ilgisini çektiğini göstermektedir (Ögel, 2014, C. I: 21).

27 Esin, 2001: 165.

28 İnan, 2013: 177.

içine koyulmuş, ölen kimsenin yakınları tarafından koyunlar ve atlar kurban edilmiş ve kurbanların etleri çadırın önüne getirilmiştir. Kurban etlerinin yanı sıra altın ve gümüş eşyalar, ölen kimsenin güzel kokması için vücuda sürülebilen kokular ve törende yakılan tütsü dalları (*yog yıpar*) cenazeye getirilen hediyeler arasındadır²⁹. Cesedin içinde bulunan çadırın etrafında ata binilerek yedi tur atılmıştır³⁰. Çin kaynakları Hunların mezar çevresinde, Kök-Türklerin ise hem çadır hem mezar çevresinde dairesel at koşusu yaptıklarını belirtmektedir³¹. Kök-Türklerin çadır ve mezar etrafında atlarıyla yedi tur dönüş yaptıkları kaynaklarda geçmektedir³². Çadırın etrafında atılan her bir turdan sonra törende bulunanlar bıçakla yüzlerini yaralamışlar ve adeta kanla gözyaşlarını birbirine karıştırmışlardır³³. Çadırın etrafındaki dönüş tur sayısının kozmik bir amacı olduğu açıktır. Bu eylemlerde cesedin merkez alınmadığı, göğe doğru yükselen hayali bir sütunun merkez alındığı ve bu merkezi çadırın yüklendiği düşünülmektedir. Cenaze çadırı etrafında yapılan dairesel koşular, ölen kişi ruhunun yapacağı kozmik yolculuğa destek amaçlı olduğunu söyleyebiliriz.

Bir başka Türkçe metinde, tören esnasında yapılanların yanı sıra bazı kişilerin saçlarını ve kulaklarını kestikleri yazmaktadır. Daha sonra belirli bir günde, ölen kimsenin atı, elbiseleri ve kullandığı bütün eşyaları cesetle birlikte yakılmış ve kül halinde gömülmüştür³⁴. 11. yüzyıl tarihçilerinden olan Gerdîzî, Kırgızların da ölülerini yaktıklarından bahsetmiştir. Kırgızlar, ateşin temizleyici gücüne inanmışlardır. Onlara göre, en temiz unsur ateştir ve ateşe düşen her varlık bütün günahlarından temizlenmiştir³⁵.

Ceset yakma inancı, *yarıg* ilkesiyle ilişkilidir. Cesedin ateşi kullanarak göğe ulaştığına inanılmıştır. Kişi, sonbahar veya kış mevsimlerinde ölürse yeşilliklerin yeniden çıkmasına kadar; eğer ilkbahar ve yaz mevsimlerinde ölürse yapraklar sararıncaya kadar ceset bekletilmiştir³⁶. Defin gününde ölünün akrabaları, öldüğü gün yaptıkları gibi at üzerinde gezmiş, yüzlerini

29 Esin, 2001: 165-166.

30 Koca, 2000: 178; İnan, 2013: 177; Kafesoğlu, 2013: 291. Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın cesedi ipekten yapılmış çadırın içindeki kürk kaplı yatakta bekletilmiş ve bütün gün çadır merkez olmak üzere atlarla daireler çizilerek koşular yapılmıştır (Ahmetbeyoğlu, 2001: 106; Brion, 2005: 122).

31 Eberhard, 1996: 86, 94.

32 Tsai, 2006: 22.

33 Jen Tang, 1968: 116; Tsai, 2006: 22; İzgi, 2014: 339.

34 Esin, 2001: 166; İnan, 2013: 177.

35 İnan, 2013: 8.

36 Esin, 2001: 166; Tsai, 2006: 22; Turan, 2006: 74.

kesip ağlamışlardır³⁷. Ceset gömüldükten sonra kurgan yapılmış ve kurban edilen hayvanların başları bir direk üstüne asılmıştır. Bazen kurban edilen hayvanlar, dikilen mezar taşının üstüne çizilmiştir. Ölen kişinin hayattayken gösterdiği kahramanlıkların bir hatırası olarak savaşarak öldürdüğü adamların sayısı kadar mezar taşları dikilmiştir. Öldürdüğü kişilerin ve kurban edilen hayvanların ruhlarının, öbür dünyada ölene hizmet edecek anlayışı mevcuttur. Ayrıca bazı mezarlarda bir oda içine ölen kişinin tasvirinin (*sin*) ve ölmeden önce bulunduğu savaş sahnelerinin resmedildiği görülmektedir³⁸.

Kırgızlar, Oğuzlar ve Hazarlarda cesedi tabut içinde bir ağaç dalına asmak, kemer ve kılıcıyla beraber elinde bir kadehle çadır şeklindeki kubbeli mezara atıyla beraber gömmek veya çalınan müzik aletleriyle ilahiler söylenerek cesedi ırmaklara atmak gibi gelenekler mevcut olmuştur. Bilindiği üzere Dede Korkut'un cesedi, elinde kopuzla beraber bir halı üzerinde Sır-Derya sularına bırakılmıştır³⁹. 9-13. yüzyıllar arasında Oğuzların, Kök-Türk defin törenlerini birebir uyguladıkları, İbn Fazlan'ın verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır⁴⁰.

Görülmektedir ki, Türkler ilk mezar olarak çadır formunu kullanmışlardır. Evren modelini oluşturan çadır, Türklerde hem evin hem mezarın biçimini oluşturmuştur.

3. Hükümdar Çadırı

Türklerde hükümdar otağı, ordugâhı ve şehri, evrenin planı içerisinde merkezde yer almıştır. Yani hükümdar şehri yeryüzü şeklinde "*küçük bir evren*" olarak planlanmıştır⁴¹. Bu meskenler, biri merkezde, dördü eksen ve dördü köşelerde olmak üzere dört yöne bakan dokuz hücreli yapılardan oluşmuştur⁴². Bu meskenlerde yerini alan evrenselci kozmoloji, mimari alanda karşılığını bulmuştur. Türklerde evren simgesi olan çadırın ortasında, kubbenin merkezindeki duman deliğinin (*tügüniük*) altında, üçayaklı bir ocak mevcuttur. İç Asya konargöçer geleneğinde ocak, hem yemek pişirme hem de ateş töreninin yapıldığı konumdur⁴³.

Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan hükümdarın çadırı, hem evreni hem de bütün Türk Kağanlıklarını temsil etmiştir. Çift fonksiyonu bir koldan

37 İnan, 2013: 178.

38 Esin, 2001: 166-167; Göksu, 2013: 95.

39 Esin, 2001: 167.

40 İbn Fazlan, 1995: 40.

41 Esin, 2003: 36.

42 Esin, 2001: 48; Roux, 2001: 108; Esin, 2003: 36.

43 Esin, 2001: 49; Gömeç, 2011: 54.

yürüten hükümdar, evren anlayışı içerisinde önemlidir. İlk fonksiyon olarak, yeryüzünde hükümdar sıfatına nail olabilmek için göğe hizmet ederek belirli bir seviyeye gelmiş olması gerekmektedir. İkinci fonksiyon olarak, yeryüzünde hükümdarken nizamı sağlamak ve göğe tekrar yükselmek için yeryüzüne hizmet etmesi gerekmektedir⁴⁴.

Çin kaynaklarına göre, Hun yasalarında Çin elçilerinin çadıra girebilmesi hususunda bazı kurallar vardı. Bunlardan en önemlisi, elçilerin ellerinde taşıdıkları İmparatoru temsil eden asalarının çadıra sokulmamasıdır. Bunun yanı sıra çadıra girmeden önce bir çeşit dövme yaptırılmaları gerekiyordu. MÖ 110 yılında Çin elçisinin asasını bırakmaması üzerine, Hun hükümdarının elçiyle çadırın dışında görüştüğü kaynaklarda geçmektedir⁴⁵.

Türklerin siyasi tarihlerinde çadırın önemi noktasında hadiseler oldukça fazladır. 587 yılında Kök-Türk hükümdarı İşbara Kağan'ın av dönüşü sırasında çadırını yıkılmış şekilde görmesiyle hüznü kapılması ve bir yıl geçtikten sonra vefat etmesi dikkate değerdir. 618 yılında Kök-Türk hükümdarı Serbi Kağan'ın çadırının kendi kendine yıkılması ve kendisinin bir yıl sonra öldüğü bilinmektedir⁴⁶. 634 yılında Çinlilere esir düşen Hsieh-li Kağan'ın sarayda durmayı kabul etmeyip çadırını kurdurduğu kaynaklarda geçmektedir⁴⁷. Görüldüğü üzere, çadırın kendi kendine veya başkası tarafından yıkılması Türk anlayışında fenalığı ve kötü kaderi çağrıştırmaktadır.

Tanrı'nın doğa olaylarını yönetmesi, bilinçaltında bazı kuramların oluşmasına neden olmuştur. İnsan aciz bir varlık olduğundan daimi olarak Tanrı'nın yardımını istemiştir. Doğada meydana gelen tabiat olayları bekleyiş içerisinde olan insana, Tanrı'nın bir işareti olarak görünmüştür. 563 yılında Tung-hu hükümdarı, Kök-Türk kağanının kızıyla evlenmek istediğinde bir elçi heyeti göndermiştir. Fakat Kağan bu elçiye hemen kararını vermeyip üç yıl boyunca bekletmiştir. Nitekim bir gün meydana gelen doğa olayında, çadırına bir şimşek düşmüştür. Kağan, bu şimşeğe göre yorum yaparak kızını Tung-hu hükümdarına verdiğini açıklamıştır⁴⁸.

Kök-Türk döneminde hem Güneş hem Ay hem de kün-ay hükümdarlık simgesi sayılmıştır⁴⁹. Kök-Türk kağanlarının Ötüken Dağı'nda bulunan çadırlarının kapısı her daim doğuya dönük şekilde kurulmuştur⁵⁰. Çünkü

44 Roux, 2005: 69.

45 Pan Ku, 2004: 31.

46 Kurat, 1952: 21, 23.

47 Esin, 1997: 9.

48 Schmidt, 1966: 71.

49 Esin, 2001: 148.

50 Ögel, 1988: 166; Roux, 2001: 110; Esin, 2003: 127; Ögel, 2014, C. II: 237.

kağanlar, Güneş'in doğduğu yöne hürmet göstermişlerdir⁵¹. Türkler ölülerinin başlarını ve evlerinin kapılarını doğuya doğru çevirmişlerdir. Yön tayin ederken yüzlerini doğuya dönen Türkler, doğu yönüne “ileri veya *gündoğusu*” demişlerdir. Türkçe’de yön gösteren bir “-re” eki mevcuttur. Bu ek, günümüzde kullandığımız “ile-ri, ge-ri, üye-re, son-ra” gibi sözlerimizde açıkça görülmektedir. Bütün bu ekler, Erken Türkçe gramerinden bize kalanlardır⁵².

Gök, yer ve kün-aydan kut alan kağanların tahta çıkışlarında törenler düzenlenmiştir. Kaynaklarda törenlerle ilgili ayrıntılara bakıldığında bunların bir ırmak kenarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Irmak kenarına hazırlanan tören yerinde, kağanlık içinde en büyük rütbeye sahip olanlar öncülüğünde yeni hükümdara kurt başlı bayrak, mehter takımı ve altından olan iki tekerlekli hükümdar kağnısı tahsis edilmiştir. Kağan, beyler tarafından bir keçe halı üzerinde havaya kaldırılıp⁵³ evrene benzetilen kağan çadırı etrafında gün batısı yönünde dokuz defa döndürülmüştür⁵⁴. Her dönüş turu tamamlandıktan sonra törende bulunanlar kağanın önünde eğilip itaatini göstermişlerdir. Ay’a benzetilen hatunların ise benzer bir törenle taç giydikleri görülmektedir. Fakat hatunlar, keçe üzerinde değil, koltuk üzerinde taşınmışlardır⁵⁵. Dokuzuncu dönüşten sonra törenin son safhasına geçilmiştir. Bir ipek örtüyle kağanın boğazı sıkılarak⁵⁶ kendinden geçirilip kaç yıl hüküm süreceği kendisine sorulmuştur⁵⁷.

Kağanın tahta çıkma töreni, göğe çıkma töreniyle aynı ritüellere sahiptir. Çünkü Türkler, göğün dokuz kattan oluştuğuna inanmışlardır⁵⁸. Böylece kağan, çadırın etrafında dokuz kere döndürülerek Tanrı’ya yaklaşıp onun lütfunu ve desteğini elde etmiştir. Ayrıca Tanrı’ya karşı hizmet etme andında bulunmuştur⁵⁹.

3.1. Oğuz Kağan Destanı’nda Çadır

Oğuz Kağan Destanı’nda göksel âlemle ilgili ifadeler ve ilişkilerin bulunmasının yanı sıra simgesel unsurlar da somut bir halde görülmektedir.

51 Ögel, 1988: 704; Esin, 2001: 152; Ögel, 2014, C. II: 237.

52 Ögel, 2014, C. II: 187.

53 Esin, 2001: 149.

54 Ögel, 1988: 163; Esin, 2003: 120; Ögel, 2014, C. II: 206.

55 Esin, 2001: 150.

56 Ögel, 1988: 164.

57 Esin, 2001: 150.

58 Roux, 2001: 108; Gömeç, 2011: 28; Ögel, 2014, C. II: 205. Batı Kök-Türkler, göğün yedi katı olduğuna inanmışlardır.

59 Ögel, 1988: 163.

Oğuz'un doğumunda yüzünün “gök” renginde olması, onun bir yandan karakterini vurgularken diğer taraftan göksel âlemde bulunan varlıkların himayesinde olduğunu göstermektedir ki⁶⁰ bu, Bilge Kağan Abidesi'nde yer alan “*Tengri Tek Tengride bolmuş-Tanrı gibi, Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kağan*” anlayışının bir yansımasıdır. Gökten bir iz taşımanın kutsallaştırılması, değişen sosyal ve kültürel şartların etkisiyle günümüze nazar boncuğu şeklinde ulaşmıştır. Oğuz'un üstün niteliklerini ve donanımlarını tamamlayan göksel unsurlar, onun ilk evliliği ve seferleri sırasında da karşımıza çıkmaktadır. “*Bir gün Oğuz Kağan Tanrı'ya yalvarırken aniden karanlık bastı ve gökten bir ışık indi. Güneş'ten ve Ay'dan daha parlaktı... Işığın içinde çok güzel bir kız bulunuyordu. Başında bulunan ateşli ve parlak ben adeta kutup yıldızına gibiydi. O kız öyle güzeldi ki, gülse Tanrı gülecek, ağlasa Tanrı ağlayacaktı. Oğuz Kağan onu sevdi ve eş olarak seçti. Gün aydınlanınca çadırlarına Güneş gibi bir ışık topu girdi. O ışığın içinden gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı... 'Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istersin, ben senin önünde yürümek istiyorum.'* dedi.” Metinden anlaşılmaktadır ki gök, kahramana yol gösterici ve koruyucu bir şekilde yaklaşmıştır⁶¹.

Oğuz Kağan, yeryüzünde ideal düzeni sağlamak için giriştiği seferlerde çadırının içerisine süzülen göksel kaynaklı ışık unsurları bulunmaktadır. Oğuz Kağan çıktığı bir seferde Muz Dağı eteğinde çadırını kurdurup uyurken gün doğmasına yakın gök yeleli bir kurt çadırına girmiştir. Kurt, Oğuz'a sefer esnasında kendisini takip etmesini söylemiştir. Kurdu gün doğarken gözükmesi, Güneş'in hâkimiyet ve egemenlik anlamlarını göstermektedir. Buradaki kurt, Güneş'in çadırın içerisine süzülen ışıkları olarak düşünülmelidir. Bu ışıklar, karşılığını maddi boyut olan kurtta bulmuştur. Türkler hâkimiyet ve egemenlik anlamlarını, Güneş'i özümleyen kırmızı renkle dışa vurmuşlardır. Destanda çadırın içerisine giren ışık, bir nevi Tanrı ile Oğuz arasında uzlaştırıcı görevi üstlenmiştir.

Belli bir seviyede manevi birikimi olan kişiler, göksel âlemle iletişimini ışık, rüya, bozkurt ve aksakallı ihtiyar gibi çeşitli oluşumlarla ortaya çıkan koruyucu ruh vb. aracı vasıtaların yardımıyla sağlamaktadır. Oğuz'un gökle bütünleşmesi, gökten ışık içinde inen eşinden olan Gün, Ay ve Yıldız adlı üç çocuğuyla tamamlanmıştır. Bu Oğuzların varoluş düşüncesinde mevcut olan insanın yerin ve göğün güçlerini kendisinde topladığı anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu düşünce içerisinde en üst katman ve en soyut olan kutsal göktür. Bu yeryüzünü tamamlayan parçadır. İnsan, dünyadaki somut yaşamını devam ettirebilmesi, ideal nizam içinde yaşama arzusu ve başarıyı

60 Ögel, 2014, C. I: 133.

61 Arslan, 2005: 67-68.

sağlama amacıyla sadece tek yaratıcının makamı olan Kutsal Gök'e dolasıyla Gök Tanrı'ya dua etmiştir. Çünkü gök, evrensel yasa ve düzenin ideal örneğidir. Gök Tanrı'nın makamı olan bu yerde düzensizlikten bahsedilmesi mümkün olmamıştır.

Oğuz Kağan Destanı'nda gökyüzü evrenin nesnel bir parçası olarak algılanmıştır. Bu düşünceyi, yeryüzünde kutsallıkları olduklarına inanılan gök, dağ ve denizin aynı şekilde Oğuz'un ikinci eşinden olan çocuklarının adları olması ve halkına söylediği büyük hedefinde geçen "*Gümeş tuğ olsun, gök çadır*" ifadesi doğrulamaktadır⁶². Madde olarak düşünülen gökyüzü veya gök kubbe, yeryüzünü örten bir çadır gibi düşünülmüştür. Samanyolu çadırın kaynaşma noktaları olan dikişleri, yıldızlar da ışığın gelmesi için açılan delikleridir. Çadırın açık kalan aralarından içeriye rüzgârların estiğine ve üstün niteliklere sahip insanların buradan içeri süzerek kutsal göğe ulaştıklarına inanılmıştır⁶³.

Sonuç

Türklerin sahip olduğu konar-göçer hayat tarzı, barınma ihtiyacı karşısında çadır geleneğini doğurmuştur. Çadır, yaşamsal ihtiyaçları karşılamının yanı sıra anlam olarak çok daha fazlasını taşımıştır. Türk kozmoloji anlayışına göre, yeryüzündeki merkezi konumu oluşturan çadır, dini anlayışa göre iç ve dış özelliklerini kazanmıştır. Bu anlayış çerçevesinde gök kubbe, çadır kubbesine benzetilmiştir. Çadırın sahip olduğu özellikler ve içindeki oturma düzeni toplumdaki sosyal statüyü gösterdiği gibi kozmolojik anlayışı da sergilemektedir. Nitekim cenaze törenleri ve hükümdar seçme törenlerinin çadır etrafında yapılması, bu anlayışın izlerini göstermektedir.

Toplum içinde biri öldüğü zaman cenaze törenlerinin başlangıç noktası, ölen kişinin içindeki yaşadığı çadır olmuştur. Türkler, genellikle öbür taraftaki hayatın tıpkı dünyadaki gibi çadır içinde geçeceğine inanmışlardır. Cenaze çadırı önüne gelen kalabalığın ilk törenlerini burada gerçekleştirmesi ve çadır çevresinde at koşularının yapılması, çadırın kozmik yönünü göstermektedir. Yapılan bu törenlerle birlikte ruh, kozmik bir hareket içine çekilmiştir. Hükümdar seçme törenlerinin de çadır etrafında yapılması, bu kozmik hareketi oluşturma isteğinden kaynaklıdır. Bu şekilde çadır bir nevi aracı olarak kullanılmış, hükümdarın göksel âleme ulaştığına, Tanrı'nın onayını ve ihsanını kazandığına inanılmıştır.

62 Arslan, 2005: 68.

63 Eliade, 1999: 292.

Oğuz Kağan Destanı'nda kozmolojik bir takım olayların çadırın içinde veya etrafında gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim Oğuz Kağan'ın çadırının içinde eşiyile olan birlikteliği sonucu gökten inen ışığın çadırın içine girmesi ve sonrasında kutsal sayılan kurdun buradan çıkması kozmolojik olay niteliğindedir. Ayrıca yine gök kubbenin çadırın kubbesine benzetilmesi destanda açıkça geçmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, TTK Yayınları.
- ARDATÜRK, Ahmet Şadi, (2015). *Kentsel ve Kırsal Hafızada Çadır*, İstanbul, Beykent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- ARSLAN, Mustafa, (2005). “Türk Destanlarında Evren Tasarımı”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, 65-75.
- BANG, W. - RAHMETİ, G.R., (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- BAYAT, Fuzuli, (2007). *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, 1-2, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- BRION, Marcel, (2006). *Tanrının Kırbacı Attila*, çev. A. Gökçe Bozkurt, İstanbul, İlgü Kültür Sanat Yayınları.
- ÇORUHLU, Yaşar, (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, (1972). *Hun Sanatı*, İstanbul, MEB Yayınları.
- EBERHARD, Wolfram, (1996). *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK Yayınları.
- ELIADE, Mircea, (1999). *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İstanbul, İmge Yayınları.
- _____, (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Kabalıcı Yayınları.
- ERDEN, Attila, (1982). “Batı Anadolu Türkmen Çadırları”, *Antropoloji Dergisi*, S. 11, Ankara, 73-82.
- ESİN, Emel, (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul.
- _____, (1997). *The Culture of The Turks: Initial Inner Asian Phase*, Ankara, AKM Yayınları.
- _____, (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, Kabalıcı Yayınları.
- _____, (2003). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.
- GÖKSU, Erkan, (2013). *Okla Yükselen Millet (Türklerde Ok ve Okçuluk)*, Konya, Kömen Yayınları.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara, Berikan Yayınevi.
- GROUSSET, Rene, (2006). *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- GUMİLËV, Lev Nikoloyeviç, (2005). *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları.

- GÜNAY, Ünver – GÜNGÖR, Harun, (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, Rağbet Yayınları.
- İbn Fazlan, (1995). *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir, (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara, TTK Yayınları.
- İZGİ, Özkan, (2014). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara, TTK Yayınları.
- Jen Tang, Chang, (1968). *T'ang Devrindeki (618-745) Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei.
- Kaşgarlı Mahmud, (2006). *Divanü Lugat-İt-Türk*, C. III, çev. Besim Atalay, Ankara, TDK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (2013). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- KOCA, Salim, (2000). *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Trabzon.
- _____, (2002). “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, 3, Ankara, 15-37.
- KURAT, Akdes Nimet, (1952). “Göktürk Kağanlığı”, *DTCF Dergisi*, X (1-2), Ankara, 13-53.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1971). *Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. II, İstanbul, MEB Yayınları.
- _____, (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- _____, (1988). *Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.
- _____, (2014). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C. I-II, Ankara, TTK Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm, (1986). *Sibirya'dan Seçmeler, III*, çev. Ahmet Temir, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pan Ku, (2004). *Han Shu, Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, Ankara, TTK Yayınları.
- ROUX, Jean Paul, (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalıcı Yayınları.
- _____, (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul, Kabalıcı Yayınları.
- SCHMIDT, P. W., (1966). “Tukue'lerin Dini”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIV, İstanbul, 63-80.
- Tsai, Liu Mau, (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul, Selenge Yayınları.
- TURAN, Osman, (2006). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.

Hülâgüler Devleti'nin Zayıflaması Ve Yıkılışı Devrinde Şirvan'ın Durumu

Yaşar Bedirhan¹

Özet

Malum olduğu üzere, Şirvan ülkesi toprakları çok önemli iktisadi, stratejik ve ekonomik değere sahiptir. Aynı zamanda bu ülke toprakları Hülâgüler Devleti'nin kuzeyinde Altın Orda Devleti'nin sınırlarında yer alıyordu. Buna göre de Şirvan toprakları iki Moğol devletinin işgal için devam eden saldırı savaşlarının arenası haline gelmişti. Hülâgüler Devletine ait topraklar Çobani Emirleri'nin eline geçtiğinde Şirvan vilayeti, Emir Çoban'ın oğlu Şeyh Mahmud'un kontrolündeydi. Sultan Ebu Said Çobani emirliğinin ileri gelenlerini ortadan kaldırdıktan sonra 1328 yılında ülkesini kendine sadık emirleri arasında pay etti. Kaynaklarda Şirvan ayanlarının feodaller arası mücadelelerde katılımı hakkında özel olarak bilgiler verilmese de şunu söylemek gerekir ki, Şirvan daima mücadelelerin merkezi haline gelmiş, Azerbaycan halkının özgürlük uğrunda mücadelelerinin temellerini oluşturmuş ve neticede XIV. asrın ilk yarısında neredeyse bağımsız bir devlet gibi faaliyet göstermiştir.

Giriş

Şirvan, Kür'ün kuzeyinde Hazar denizinin batı kıyısı üzerinde yer alan bir ülke olup, aslında eski Albania'nın veya orta çağın ilk devresinde Arran'ın bir kısmını teşkil ediyordu.² Şirvan'a bağlı merkez vilayet olan ve bölgenin ikinci önemli şehri olan Şamahı ise, İslamiyet devrinde kurulmuş ve bu ismi de Halife Harun el-Reşid'in çağdaşı olan Sa'id b. Sâlim el-Bahili'nin İrminiyye valiliği sırasında Şirvan Emiri olan eş-Şemmah b. Şüca'a nisbetle almıştır.³ Şirvanşah'ın ülkesi olarak Şirvan, Kür'den Derbend'e kadar uzanan

1 Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0002-3581-0682

2 W. Barthold, "Şirvan", *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s. 571.

3 Zel-Belazuri, *Fütuhul-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 301; *Hudud al-alam*, Translated and Explained by V. Minorsky, Cambridge 1982, s. 404.

araziyi içine alıyordu; Şirvan ülkesi için bu hudutlar, Moğollar devrinde verilmiştir. Merkez şehir olan Şamahı, önemini o zaman sonradan da olduğu gibi bir üretim ve ticaret merkezi oluşuna borçluydu.⁴ Şirvanlın orta çağdaki diğer önemli yerleşim yerleri ise Bakü ve Şâbiran/Şabran⁵ şehirleri idi.⁶ Bunların yanında Hazar denizinin batı sahilinde yer alan Derbend şehrini de sayabiliriz.⁷ Bu şehir Yakut ve İbn'l-Esir ile muhayyer kaynaklarda çok defa Şirvan Derbend'i olarak anılıyor ve IV/X. asırdan beri şehrin Şirvanşah emirliğine ait olduğu tahmin ediliyor.⁸ Özetle Güney Kafkasya'nın Şirvan mıntıkası ile bazen Arran (Gence ve Karabağ) ve Derbend Şirvanşahlar ismiyle bilinen sülalenin elinde bulunuyordu.⁹ Şirvanşah muhtemelen İslam öncesi devirden beri Şirvan hükümdarlarının unvanı olarak kullanılmıştır. Daha sonra bu unvan, Arap vali Yezid b. Mezyed el-Şeybani'nin soyundan gelenler tarafından kullanılmıştır.¹⁰

Şirvan'ın Moğollar tarafından itaat altına alınmasından sonra, Kafkasların bu bölgesi bazen İlhanlılar, bazen de Altın Ordu Devleti'nin bir kısmını teşkil etti. Ancak İlhanlıların halefleri idaresinde, Şirvanşah Keykubad ve oğlu Kavus yeniden bağımsız hükümdarlar olarak ortaya çıktılar; fakat Kavus, kısa zamanda Celayirler'e tabi olmak mecburiyetinde kaldı ve 774/1372-1373'de de öldü.¹¹ Altın Ordu hükümdarı Toktamış Tebriz üzerine gerçekleştirmiş olduğu seferlerde Derbend'den ve Celayirli'lerin vassalı İbrahim'in (1382-1417) yönetimi altındaki Şirvan bölgesini geçiş yolu olarak kullanmıştı.¹² Şirvanşahlar, İlhanlılar zamanında olduğu gibi Timurlu ve Ak-Koyunlular zamanında da, yerli melikler sıfatıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹³

Şirvanşah Kavus'un Çobanilerle Mücadeleleri

Şirvan'ın yerli feodal beyleri, Azerbaycan'ın yerli ayanlarının şahsında, asırlar boyu kendi özgürlüğü ve bağımsızlığı için mücadeleler yapmış,

4 Hamdullah-ı Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulüb*, yay. G. L. Strange, London 1915, s. 92; W. Barthold, "Şirvan", s.571-72.

5 Şabran, Kafkasya'nın güneydoğusunun kuzey hattı üzerindedir. Arapça yazılmış olan Derbend tarihinde ise Şirvan'ın ilk hakimlerinin Şabran'a gömüldükleri belirtilmiştir. Bkz. *Hudud al-Alam*, s. 404.

6 Kâzım Paydaş, "Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25 (40), ss.113-140.

7 W. Barthold, "Derbend", *İA*, C. III, s. 532.

8 Barthold, "Derbend", s. 536.

9 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 369.

10 W. Barthold, "Şirvanşah", *İA*, c. XI, s. 573.

11 Barthold, "Şirvanşah", s. 575.

12 A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 154.

13 Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 369.

Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesinin desteği olmuşlardır. Bu mücadelelerin en parlak dönemleri XIV. Asrın ortalarında, Azerbaycan'da dahili vaziyetin gerçekten çok gergin olduğu bir zamanda meydana geldi.

Şirvanşahlar XIV. Asrın başlarından itibaren, Hülâgüler Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemden itibaren iktisaden güçlenmeye başlamış, buna muktedir olduktan sonra ise kendi bağımsızlığı uğrunda mücadelelere başlamışlardır. Onların mücadeleleri 1338. yılından itibaren başlayıp, Şirvan'ın bağımsız devlet olarak faaliyet göstermesine kadar devam etmiştir.

Şirvanşahlar'ın bağımsızlık yolundaki başarıları, Moğollar devrinde yerel-yerleşik ve göçebe feodal sınıfları arasında var olan mücadelelerin sonunda yerleşik feodal sınıfının lehine sonuçlandığını, Azerbaycan'da göçebelik geleneklerinin yerleşik ekonomiye tabi olduğunu gösterir.

Şirvan vilayeti XIV. Asrın ilk yarısında tam bağımsız bir devlet gibi hareket ediyordu. İlk dönem kaynaklarında bu zamanda Şirvanşahlar'ın Çobanilere tabi olması konusunda hiçbir malumat bulunmamaktadır. Burada yalnız Şirvanşahlar'ın uzun süre Çobanilerin hâkimiyeti altına girmedikleri ve onlarla mücadele ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu konuda Ebu Bekir el- Kutbi el-Ahârî'nin "*Tarih-i Şeyh Üveys*"¹⁴ adlı eseri dikkatleri daha çok çekmektedir. Bu eserde, o dönem başka kaynaklarında Şirvan hakkında verilen bilgilerle birlikte, tarih bilimi için bir takım yeni ve önemli bilgiler de bulunmaktadır. Bu eserden elde edilen bilgiler farklı zamanlarda Şirvan'a tayin olunmuş yöneticileri, Şirvanşahlarla Çobaniler arasındaki münasebetleri, Şirvanşah Kavus'un Azerbaycan'ın Çobanilerin zulmünden kurtarmak için yaptığı mücadeleler ve O'nun Altın Orda Devleti ile münasebetleri hakkında oldukça önemli bilgiler yer almaktadır.

Malum olduğu üzere, Şirvan ülkesi toprakları çok önemli iktisadi, stratejik ve ekonomik değere sahiptir. Aynı zamanda bu ülke toprakları Hülâgüler Devleti'nin kuzeyinde Altın Orda Devleti'nin sınırlarında yer alıyordu. Buna göre de Şirvan toprakları iki Moğol devletinin işgal için devam eden saldırı savaşlarının arenası haline gelmişti.¹⁵ Öyle ki, Şirvan, özellikle Derbend şehri hakkında kaynaklarda olan esas bilgiler Hülâgüler ile Altın Orda hanları arasında meydana gelen savaşlarla ilgilidir.¹⁶

14 Ebu Bekir Kutbi Eherî, *Tevarih-i Şeyh Üveys*, (neşr. İrac Afşar), İntişarat-ı Sutude, Tahran 1389 h.ş.

15 Cafer İbrahimov, *Şirvanşahlar Tarihine Dair*, Bakı 1958, s.67.

16 Önder Güler, "Osmanlı Öncesinde Altın Orda Devleti Dış İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 37 (37), 99-111.

el-Ömerî, Azerbaycan, Arran ve Tebriz toprakları konusunda Altın Orda Devleti ile İlhanlı Devleti arasındaki çatışmaları kronolojik olarak aktarmaktadır. Müellif mezkûr bölgelerin “*Hülâgu Han ile Berke Han zamanından itibaren çatışmalara sebep olduğunu; bu çatışmaların Abaka Han ve Gazan Han döneminde de devam ettiğini*” zikretmektedir. Aynı şekilde “*Özbek Han'ın da tahta geçmesiyle aynı talepleri sürekli yenilediğini ve söz konusu şehirler üzerinde hak iddia ettiğini*” belirtmektedir.¹⁷

Sultan Ebu Said'in saltanatının ilk yıllarında (1318) Altın Orda Hükümdarı Özbek Han Azerbaycan'a saldırdı.¹⁸ Bu dönemde Derbend şehri Hülâgüler Devleti ile Altın Orda Devleti arasında sınır şehri idi.¹⁹ Sultan Ebu Said Derbend'in savunmasını Buzengi adlı emirine havale etmişti. Bu esnada Özbek Han'ın Kincatur komutasında gönderdiği öncü birliğinin Deşt-i Hazar'dan geçerek Derbent'e ulaştığı haberi geldi.²⁰ Daha önce Ebu Said tarafından tedbir amaçlı birkaç birlik o taraflara gönderilmişti. Ancak bu birlikler Altın Orda öncü birliğine karşı koyamayacaklarını anlayınca Sultan Ebu Said'in ordugahına doğru yöneldiler. Ardından düşman kuvvetlerinin kalabalık ve mücehhez bir orduyla üzerlerine geldiği haberi ulaştı. Bu sırada Ebu Said Han ordusunu dağıtmıştı. Bu sebepten yanında faraş (hizmetkâr-uşak), harbende (eşekçi), deveci ve diğerlerinden oluşan bin kişiden fazla süvarisi bulunmamaktaydı. Bununla birlikte Sultan Ebu Said, yanındaki askerlerle Kür Nehri kıyısına geldi. Sultan burada ordusunun sayısını çok gösterip düşman askerlerini yanıltmak için kıyı boyunca her bir askerin aralıklarla bir çadır kurmasını emretti. Ancak düşman ordusu kalabalık bir şekilde gelerek nehrin diğer tarafında bulunan her ne varsa hepsini yağmaladı.²¹ Dönemin kaynakları Altın Orda askerlerinin hücumu sırasında Derbend'in savunmasında görevli olan Emir Taramtaz'ın Özbek Han'a

17 Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 125.

18 Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebibekir Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb, (Hânedanlar Târîhi)*, (çev. Fahri Unan), TTK. Yayınları, Ankara 2021, s. 238; Ebu Bekr Kutbî Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, (neşr. İrac Afşar), İntişarat-ı Sutude, Tahran 1389 h.ş., s. 208.A. Özturhan, "Özbek Han Dönemi Altın Orda-İlhanlı Devletleri Münasebetleri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 5 (2022) : ss.430-439.

19 Şihabeddin Abdullâh b. Lütfullah b. Abdülreşid el-Havfi el-Med'u Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, (neşr. Hânâbâhân Beyânî), Şirket-i Tezamüni-i İlmî, Tahran 1317 h.ş., s. 84-85; Mîr Muhammed b. Seyyid Burhanüddin Hândşâh Mîrhvând, *Ravzatü's-Safâ fî sıretü'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-bulefâ*, (neşr. Cemşid Kiyanfer), İntişarat-ı Esatir, Tahran 1380 h.ş., C. V, s. 4333.

20 Mîrhvând, *Ravzatü's-Safâ*, C. V, s. 4334.

21 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, s. 208-209; Gıyâsüddin b. Hüsamüddin Hvâdemîr, *Tarih-i Habîbü's-Siyer fî Abbar-ı Efrad-ı Beşer*, C. III, (neşr. Celaleddin Humayi), İntişarat-ı Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333 h.ş., s. 206.

bilgi verdiği bildirilmektedir.²² Taramtaç büyük ihtimalle, esir düşmüş ya da Özbek Han'ın tarafına geçmiş ve Kür çayının kuzeyine yerleşen Pîr Hüseyin mezarında Emir Çoban hakkında ona bilgiler vermiştir. Kaynakların Emir Taramtaç'ı Derbend'in savunucusu gibi göstermeleri öyle anlaşılıyor ki, Ebu Said Han hücumundan önce Emir Buzengi'yi görevinden azledip yerine Emir Taramtaç'ı getirmişti.

Hülâgüler Devletine ait topraklar Çobani Emirleri'nin eline geçtiğinde Şirvan vilayeti, Emir Çoban'ın oğlu Şeyh Mahmud'un kontrolündeydi. Budak Münşi-yi Kazvinî 1324. yılı olaylarını anlatırken diyor ki, “*Emir Çoban'ın diğer oğlu Şeyh Mahmud Gürcistan topraklarıyla birlikte Şirvan ve Şeki vilayetlerinin de hâkimiyetini elinde bulunduruyordu.*”²³

Sultan Ebu Said Çobani emirliğinin ileri gelenlerini ortadan kaldırdıktan sonra 1328 yılında ülkesini kendine sadık emirleri arasında pay etti. Ebu Bekir el-Kutbi el-Eherî'nin yazdığına göre Derbend arazisi (dolayısıyla da Şirvan toprakları) Emri Akbeki'ye verildi.²⁴

Bundan sonra 1335 yılında Özbek Han'ın ta ki Azerbaycan'a yönelik yeni saldırısına kadar kaynaklarda Şirvan hakkında çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Sonraki bilgiler 1335 yılında Derbend'den geçip Kür çayı sahiline kadar gelmesiyle alakalı olarak verilmektedir. H. 735 (1335) yılının sonlarına doğru Altın Orda hükümdarı Özbek Han, Azerbaycan'ı ele geçirmek için tekrardan harekete geçti. Derbent üzerinden ilerleyerek Azerbaycan ve Arran'a doğru yola koyuldu. Casuslar bu haberi Ebu Said Han'a ulaştırdığında sultanın yanında hiçbir emîri yoktu. Ayrıca sultan bu sıralarda Bağdat'a gitmeyi planlıyordu. Gelen haber ile planından vazgeçen Ebu Said, Özbek Han'ın ilerlemesini durdurması için veziri Gıyaseddin'i Karabağ'a gönderip kendisi de ardından Karabağ'a doğru yola çıktı. Katıldığı bu seferde havanın sıcaklığından etkilenen Ebu Said Bahadır Han, Arran'da hastalanarak yatağa düştü. Bir hafta kadar hasta yatağında yatan ve tabiplerin müdahalelerine rağmen kurtarılamayan İlhanlı tahtının sekizinci hükümdarı Ebu Said Bahadır Han, 13 Rebûlâhir 736 (30 Kasım 1335) tarihinde vefat etti.²⁵

22 Şihabeddîn Abdullâh b. Fazlullâh el-Şîrazî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (neşr. Abdulmuhammed Âyeti), İntişarat-ı Bünyad-ı Ferhengi İnan, Tahran 1346 h.ş., s.88.

23 Budak Münşi-yi Kazvinî, *Cevâhir'ül-Abbar* (Bahş-i Tarih-i İnan ez Kara Koyunlu tâ sâl-i 984 h.k.), Mukaddeme, tashih ve talikat: Muhsin Behram Nejad, Nâşir: Miras-ı Mektub, çâp-ı evvel, Tahran 1378 h.ş. s.190.

24 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, s.155.

25 Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 247-248; Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, s. 217; B. Spuler, *İnan Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 143; Mîrhvând, Şebankâreî'nin aksine Sultan Ebu Said'in Özbek Han'a karşı kalabalık bir orduyla Arran'a

Ebu Said Han öldüğünde geriye İlhanlı tahtına oturacak erkek bir evlat bırakmamıştı.²⁶ Bunun üzerine devlet erkani istişarelerde bulunarak Ebu Said'in vasiyeti üzerine Tuluy soyundan Arpa Han'ı İlhanlı tahtına oturtmayı uygun gördüler.²⁷ Nihayetinde Arpa Han'ı 18 Rebûlûlâhir 736 (5 Aralık 1335) tarihinde²⁸ Arran'ın Karabağ'ında tahta çıkarıp aynı gün Sultan Ebu Said'in tabutunu gömülmek üzere Sultaniye'ye doğru yola çıkardılar.²⁹ Arpa Han tahta oturduktan sonra vefat eden Ebu Said'in hatunu Bağdad Hatun onu küçümsüyor ve saltanatını tanımıyordu. Bağdad Hatun'un düşmanları, Arpa Han huzurunda kendisinin Ebu Said'i zehirlediğini, onun düşmanı Özbek Han ile mektuplaştığını ve gitmek niyetinde olduğunu ispiyonladılar.³⁰ Şebankâreî de Bağdad Hatun'un Özbek Han'la iyi ilişkiler içerisinde olduğunu ve Özbek Han'a gönderilmesi için Arpa Han'a karşı yazdığı bir mektubun olduğunu kaydeder.³¹ Böylece Arpa Han, Bağdad Hatun'u daha önce Ebu Said'in Özbek Han üzerine yürürken hastalığını bahane ederek orduya eşlik etmemesini bahane edip Hâce Lülü'yu Bağdad Hatun'u öldürmesi için görevlendirdi. Hâce Lülü, 29 Rebûlûlâhir 736 (16 Aralık 1335) tarihinde Bağdad Hatun'u hamamdayken bulup değnekle bir mendili boğazına tıkayıp boğarak öldürdü.³²

Arpa Han hükümdarlığını sağlamlaştırdıktan sonra Özbek Han'ın saldırısıyla karşı karşıya kaldı. Nitekim Özbek Han, Arpa Han'ın tahta

---

giderek oradan Şirvan hududuna geldiğini ancak havanın sıcaklığından dolayı ordunun büyük bir kısmının dağıldığını ve Ebu Said'e de hastalık bulaştığını zikreder. Mîrhvând, *Ravzatü's-Safî*, c. V, s. 4396; Ebu'l-Fazıl Hatîbî, "Ebû Said Bahadır Han", *DMBİ*, Merkez-i Dairü'l-Maarif-i Büzürg-i İslamî, c. V, Tahran 1993, s. 540; Ahmet Korkmaz, "Celayırlılar Döneminde Yakın Doğu'da Ticari Vaziyet (1340-1411)", *Orta Çağ'da Ticaret*, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 279.

26 Ebu'l-Fazıl Hatîbî, "Ebû Said Bahadır Han", *DMBİ*, Merkez-i Dairü'l-Maarif-i Büzürg-i İslamî, c. V, Tahran 1993, s. 540; Ahmet Korkmaz, "Celayırlılar Döneminde Yakın Doğu'da Ticari Vaziyet (1340-1411)", *Orta Çağ'da Ticaret*, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 279.

27 Abbas Zeryab, "Arpa Han", *DMBİ*, Merkez-i Dairü'l-Maarif-i Büzürg-i İslamî, c. I, Tahran, 1367 h.ş., s. 310.

28 Arpa Han 13 Rebûlûlâhir 736 (30 Kasım 1335)'de tahta oturdu ve aynı yılın Şevval ayında (Mayıs/Haziran 1336) öldürüldü. Zeryab, "Arpa Han", c. I, s. 309.

29 Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 146; Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 251.

30 Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 146; Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 252-253; Mîrhvând, *Ravzatü's-Safî*, c. V, s. 4400; Gıyâsüddin b. Hüsâmüddin Hvândemîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, (tas. Celaleddin Humayî), nşr. İntişarat-ı Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333 h.ş. C. III, s. 223; Beyani Şirin, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, (Türkçe Terc. Mustafa Uyar), TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 135; Zeryab, "Arpa Han", c. I, s. 311.

31 Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 253.

32 Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 146; Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 253; Zeryab, "Arpa Han", c. I, s. 312; Beyani, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 135.

oturduğu senenin kış mevsiminde donanımlı ve kalabalık bir ordu ile saldırıya geçti. Ordusunu Derbent'ten geçirip Karabağ'a yaklaşarak Kür Nehri kıyısında ordugâhını kurdu. Arpa Han, Altın Orda ordusunun hücum haberin duyunca derhal vezir, emîrler ve kalabalık bir orduyla hareket etti ve cesaretle Özbek Han ordusuna taraf yöneldi. Özbek Han'ın askerleri her taraftan Kür Nehri'nin geçitlerini kontrol altına almıştı. Ancak Arpa Han bir geçitten nehrin karşı tarafına geçmeyi başarıp Özbek Han'ın ordusunun arkasında çıktı.³³ Bu esnada Özbek Han'a ülkesinden ardı ardına kötü haberler geldi. Bu haberlere göre Harezm'de Özbek Han'ın ülkesinin idarecisi olan Kutluk-Timur'un öldüğü haberini getirdiler.³⁴ Onun ölüm haberi Özbek Han üzerinde büyük bir etki bıraktı. Bu sebeple Arpa Han ile mücadeleden vazgeçip askerlerini geri çevirerek taarruzdan geri durdu. Arpa Han böylece kolay bir başarı elde etmişti.³⁵ Hvândemîr: “*Özbek Han Kür Nehri'ne gelerek Azerbaycan topraklarına saldırıya geçtiğinde Arpa Han ordularını sudan geçirerek Özbek Han ordusuna doğru gittiler. Kendisi de bizzat ordunun başında düşman kuvvetlerin karşısında durdu. Arpa Han'ın bizzat ordunun başında karşılarında durması muhaliflerin mağlup olmasına, Arpa Han'ın muzaffer ve mansur olmasına neden oldu. Arpa Han böylece Darü'l-Mülk Tebriz'e geldi*” diyerek esasen Özbek Han'ın geri dönüşünü Kutluk Timur'a bağlamayıp, Arpa Han'ın bizzat ordunun başında karşılarında durmasından ötürü cesaretlerinin kırıldığını zikretmektedir.³⁶

Sultan Ebu Said Han'ın ölümünden sonra Hülâgüler devleti içerisinde karışıklıklar çıktı. Kaynaklarda bu dönemde Şirvan feodallarının bu savaşlarda ve feodaller arası anlaşmazlıklarda ne denli rol oynadıkları hususunda bilgiler yer almamaktadır. Şirvan hakkında daha fazla bilgiler Şeyh Büyük Hasan ve Muhammed Han'ın hükümdarlığı devrinde (1336-1338) vilayet yöneticilerinin değiştirilmesi ile alakalı olarak verilir. Ebu Bekir el-Kutbi el-Eheri'nin verdiği bilgiye göre; 1338. yılın başlarında Muhammed Han devletin topraklarını kendi emirleri arasında yeniden pay etti.³⁷ Bu bilgilerden de anlaşılabilir ki, 1328 yılında Ebu Said tarafından Şirvan ve Şeki Şeki'ye emir olarak tayin edilmiş olan Akbeti, kendi oğluyla birlikte, 1338 yılına kadar o bölgenin emiri olarak kalmıştır. Bu yılda Muhammed Han Akbeti'yi

33 Ahmet Özturan, “Özbek Han Dönemi Altın Orda-İlhanlı Devletleri Münasebetleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/II, Aralık 2022, s. 430-439.

34 Mîrvând, *Ravzatü's-Safâ*, c. V, s. 4401; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 73.

35 Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 146-147; Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 251.

36 Hvândemîr, *Tarih-i Habîbü's-Siyer*, c. III, s. 223-224.

37 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, s. 163-164.

oğlunu Şirvan emirliğinden azlederek Muğan vilayetine emir olarak tayin etmiş, Şirvan ise Karavol tümenliği ile birlikte Şeyh Çoban'a vermiştir.³⁸

Kaynaklarda Şirvan ayanlarının feodaller arası mücadelelerde katılımı hakkında özel olarak bilgiler verilmese de şunu söylemek gerekir ki, Şirvan daima mücadelelerin merkezi haline gelmiş, Azerbaycan halkının özgürlük uğrunda mücadelelerinin temellerini oluşturmuş ve neticede XIV. asrın ilk yarısında neredeyse bağımsız bir devlet gibi faaliyet göstermiştir.

Kaynaklar 1345 yılının olaylarından bahsederken Şirvanşah Kavus'un Melik Eşref'in yanından kaçması hakkında bilgilere yer vermektedir.³⁹ Bu dönemde Kavus Şirvan hâkimi idi. Şirvanşah Kavus ve babası Keykubad'ın ne zaman bağımsız oldukları konusu, şimdilik, tarihi kaynaklar tarafından tam olarak belirtilmemektedir.⁴⁰ E. A. Rahamov, "*tarih sahnesinde yeniden boy gösteren Keykubad'ın ve Kavus'un Kesraniler sülalesinin temsilcisi olup olmadıklarının da bilinmediğini*" kaydeder.⁴¹ Lakin Z. M. Bünyadov araştırmalarında Şirvanşahlar'ın neseb şeceresini belirledikten sonra şu sonuca varmıştır ki, Ziya Bünyadov Şirvan'ın ilk resmi meliğinin (padişah), Yezid ibni Mezyed eş-Şeybani (799) olduğunu, ancak bundan da evvel Şirvan'ı, Şirvanşahlar soyundan gelen Şamah ibni Şücâ (797-798)⁴² adlı bir meliğın (padişahın) idare ettiğini söylüyor.⁴³ Yezid melik olduktan sonra geleneksel unvan olan Şirvanşah unvanını kullanmıştır.⁴⁴ Kaynakların verdiği bilgiye göre Şirvan vilayetinin Mehmed Han'ın (1336-1338) iktidar döneminde İlhanlılar'a bağlı olduğunu gösterir. İlhanlı Sultanları Şirvan topraklarında askeri gücünü koruyor, zaman zaman da Şirvan ve Derbend emirlerini değiştirirlerdi. Şirvan toprakları Altın Orda askerlerine karşı mücadelenin ana merkeziydi. Özbek Han ne zaman askeri saldırılar düzenlese Şirvan'da bir engelle karşılaşmış ve bütün askeri hareketlerinde Şirvan'daki Hülâgü

38 Eheri, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, s. 163-164.

39 Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 177; Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti VI-XVI. Asırlar*, Bakü, Avrasiya Press, 2006, s. 215, İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Örtiken Yayınları, İstanbul 2006, s. 345.

40 İbnü'l Esir, *el-Kamül fi't Tarîh*, Çev: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, İstanbul 1987, C. XII, s.364; Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s.94; Vladimir Bartold, *Mesto prikaspyskix oblastey istorii musulmansogo mira*, T1, Ç I, Moskva, 1963, s. 722-723; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Bakü 2006, s.179.

41 E. A. Paxomov, *Starinnye oboronnye soorujeme Aşşeronu*, Baku 1947, s. 19.

42 ASE, "Şirvanşahlar Devleti", Bakü 1987, c. X. s. 542; Naile Velihanlı, *Azerbaycan Tarihi* (III-XIII asrın I rübü), Bakü İlim Neşriyatı, 2007, C. II. s. 246-247.

43 Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, Şark-Garb Neşriyatı, 2007, s. 220; Naile Velihanlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 247.

44 Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, Çağ Yayınları, 1988, C.5, s. 502.

güçlerinin mukavemetini kırdıktan sonra Kür çayının kıyılarına kadar inebilmiştir. Bütün bunlar Şirvan'ın İlhânilere bağlı olduğunu gösterir. Lakin Mehmet Han'ın hâkimiyetinden sonra özellikle de Şeyh Hasan Çobani devrinde Şirvanşahlar dahili vaziyetten istifade ederek, bağımsızlıklarını kazanmışlar ve Çobani feodallerinden tamamen bağımsız kalmışlardır. Şüphe yoktur ki, Hasan Çobani devrinde Şirvan aslında bağımsız bir devlettir. Şirvanşahlar'ın bu döneminde Şeyh Hasan Küçük'e bağımlılıkları hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi yer almamaktadır.⁴⁵ Nüvizmatik verilerden bu dönemde Şirvan arazisinde Hülâgü sultanlarının adına sikke darp edildiği anlaşılmaktadır. Şirvanşahlar Hülâgü sultanlarının sikke darp ettirmekle İlhânilerin hükümdarlıklarını resmi olarak kabul etmişlerdir.⁴⁶ Ancak bu, Şirvanşahlar'ın Çobanil'e bağımlı olduğu anlamına gelmez. Şirvanşahlar her zaman Çobanilere karşı mücadele vermiş, ne Hasan Çobani devrinde (1338-1343), ne de Emir Melik Eşref döneminde hiçbir vakit Çobanilerin hâkimiyeti altına girmemişlerdir. Kaynaklarda geçen birçok bilgi bunu ortaya koymaktadır. Mesela Hamdullah Müsvfi Kazvini, "*Zeyl-i Tarih-i Güzide*" adlı eserinde Süleyman Han'ın ve Şeyh Hasan Küçük'ün nüfuz dairesine dahil olan vilayetler gösterirken Şirvan'ın adını vermemektedir. Müellif'in yazdığına göre Şeyh Hasan Küçük'ün elinde Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arran, Muğan, Gürcistan ve civarı bulunmaktaydı.⁴⁷ Bu gerçek bu dönemde Şirvan'ın Şeyh Hasan Küçük'e bağlı olmadığını göstermektedir.

İlhâniler Devleti'nin zayıflaması ve çöküşünde Şirvanşahlar'ın ne gibi bir rol oynadıkları, onları Şirvan'da belli bir toprak sahibi olup olmadıkları meselesi yine de kaynaklardan materyallerin yetersizliği yüzünden tam olarak anlaşılammıştır. Bununla birlikte, bu devirde Şirvanşahlar'ın mücadeleden uzak durduklarına dair fikir yürütmek doğru olmaz. Öyle anlaşılıyor ki, Şirvanşahlar İlhânilerin çöküşü devrinde iktisadi ve ekonomik yönden güçlendikten sonra ülkedeki feodaller arası mücadelelere fiili olarak katılmış ve Şeyh Hasan Çobani'nin hâkimiyeti devrinde ortaya çıkan durumdan faydalanmış ve gerçekten bağımsızlığını kazanmıştır. Öyle ki, Şirvanşahlar devleti Hülâgüler Devleti'nin parçalanması sonucunda ortaya çıkan bağımsız devletlerden biri olarak düşünülebilir. Devrin kaynaklarında

45 A. A. Ализаде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку 1956, s. 375.

46 M. A. Seyfeddini, *Moneti İlhanov XIV Veka*, Akademi Nauk, 1968, s.36; Kalkan, Mustafa. "Yerel Darph, Çok nadir İlhanlı Sikkeleri ve Özellikleri." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 52, 2022, ss. 85-100.

47 Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Zeyl-i Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, Tahrân 1364, s.449-450.

Şirvanşah Kavus'un "Şirvan Hükümdarı"⁴⁸ olarak gösterilmesi de bu bilgileri doğrulamaktadır.

Şirvanşahlar giderek kendi bağımsızlıklarını güçlendirmiş ve Melik Eşref'in devrinde de bir müddet Çobanilere tabi olmuşlardır. Ebu Bekir el-Kutbi el-Eheri'nin dediğine göre, Melik Eşref'in zulmünden bıkmış olan halk çeşitli bölgelere, o cümleden olarak Şirvan'a kaçıp sığınmıyordu.⁴⁹ Eğer Şirvan vilayeti Melik Eşref'in nüfuz dairesinde bulunsa idi, Melik Eşref'in zulmünden kaçan halk bu vilayete gelip sığınmazlardı. Kaynaklarda geçen bir başka kayıt da dikkati çekmektedir. Melik Eşref 1347 yılında Bağdad seferinden mağlubiyetle dönünce kendi hâkimiyeti altında bulunan topraklarını emirleri arasında paylaştırdı. Onun emirlerine paylaştırdığı toprakları arasında Şirvan'ın bulunmadığını Hafız-ı Ebru haber vermektedir.⁵⁰ Bütün bunlar sözü edilen dönemde Şirvanşahlar'ın Çobanilere bağlı olmadıklarını ortaya koymaktadır. Ancak bu bağımsızlık çok da uzun sürmedi. Melik Eşref göreceğimiz gibi daha sonra XIV. asrın ortalarında Şirvan topraklarını kendi hâkimiyeti altına aldı. Şirvanşahlar'ın Çobanilerle ilişkileri 1345-1350 yıllarda daha da kötüye gitmeye başladı ve aralarındaki düşmanlıklar hat safhaya ulaştı. Emir Melik Eşref uzun yıllar Şirvan topraklarını ele geçirmek için mücadele etti. Ancak Şirvanşahlar her zaman bağımsızlıklarını koruyabilmek için mücadeleler vermiş ve bir müddet buna muvaffak da olmuşlardır. Onlar bu maksatla Arran ve Karabağ'ın yerli ayanların askeri güçlerinden istifade etmiş ve bazen de kuzey komşuları Altın Orda Devleti ile ilişki içerisinde bulunmuşlardır. Şirvanşahlar ile Kızıl Orda Devleti arasında daha sonraları Çobanilere karşı müzakereler yapılmış ve ittifaklar kurulmuştur.

Eşref 745 /1345 Yılında kardeşi Mısır Melik ve komutanlarından Aliği Bahadır ile Yahya Candar'ı Tebriz'de bırakarak kışı geçirmek üzere Karabağ'a gitti. Bu bölgeye gidişinin asıl amacı Şirvan Hakimi Kavus ile karşılaşmak idi.⁵¹ Melik Eşref Karabağ'da iken Şirvanşah Kavus onun yanına geldi ve büyük bir saygıyla karşılandı. Melik Eşref ona çok kıymetli hediyeler sundu ve şerefine ziyafetler tertip etti. Bir kaç gün sonra Şirvanşah Kavus'un Melik Eşref'in yanından Şirvan'a kaçtığını görüyoruz. Onun bu kaçıışı hakkında kaynaklar şu bilgileri vermektedir. Malik Eşref zulmü ile herkesi paniğe sevk etmişti. O, istediği zaman istediği kişiyi tutuklatıyor ve hapse atıyordu.

48 Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 293; W. Barthold, "Şirvanşah", *İ.A.*, s. 575; Gazanfer Recebli, *Azerbaycan Tarihi Oçerklər*, Bakü, İlim ve Tahsil Neşriyatı, 2013, s. 164; Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Zeyl-i Tarih-i Güzide*, s.474.

49 Eheri, *Tevarih-i Şeyh Üveys*, s.173-174.

50 Hâfız-ı Ebru, *Zeyl-i Câmî'ül-Tevârih-i Reşîdî*, s.179.

51 Ş. Cem Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları* (Sulduklar), Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004, s.183.

Şirvanşah Kavus ise Melik Eşref'in acımasızlığına kayıtsız kalamıyordu. Şirvanşah Kavus Karabağ'da iken Melik Eşref Hacı Şehriban'ın oğlu Emir Vefadar'ı hiçbir suç-günahı olmadığı halde önce tutuklattı sonra da öldürttü. Onun bu davranışına Şirvanşah Kavus çok şaşırıldı. Gece olunca Karabağ'dan kaçan Kavus Melik Eşref'e karşı düşmanlığa başladı. Melik Eşref veziri Hâce Abdülhey'i ve Ahişah Melik'i Şirvan'a gönderdi, Şirvanşah Kavus'a ve babasına kıymetli hediyeler, süslü kemerler, başına sarık, kılıç, hilat vs. gönderdi ve şahit olduğu olaylardan dolayı ondan özür diledi. O, aynı zamanda Şirvanşah Keykubad'ın kızına da ayrıca bir elçi gönderdi. Şirvanşah Kavus Melik Eşref'in elçilerini hürmetle karşıladı, cevaben de Melik Eşref'e çeşitli hediyeler gönderdi. Kız kardeşini isteyen Melik Eşref'e de kendisine layık olmadığı için vermek istemedi.⁵² Şirvanşah Kavus ile ilişki kurmanın mümkün olmadığını anlayan Melik Eşref Şirvan meselesini erteleyip Tebriz'e döndü.⁵³

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, Şirvanşah Kavus'un Karabağ'dan kaçması hiç de mantıklı görünmüyor. Zira Kavus'un Melik Eşref'in zalimliğinden haberdar olmaması mümkün değildi. Melik Eşref'in feodaller arasında meydana gelen savaşlardaki tutumu, ortaya koymuş olduğu baskı ve zulüm Şirvanşah Kavus tarafından çok da iyi bilinmekteydi. Öyle ki, Kavus'un Melik Eşref'in uygulamış olduğu gaddarlıktan haberdar olması onun kaçmasının diğer meseleler ile ilgili olduğunu söylememizi gerektirir. Yani Şirvanşah Kavus sadece Melik Eşref'in gaddarlığın ı görerek korkup onun yanından kaçmamış, başka meseleler nedeniyle kaçmıştır diyebiliriz. Bizce, Şirvanşah Kavus'un Karabağ'a gelişi başka bir mesele ile alakalı idi. Görünürde, Melik Eşref ile Şirvanşah Kavus arasında birtakım müzakereler vardı ve Melik Eşref bu müzakereleri isteyerek de yapmıyordu. Buna göre de Melik Eşref, Sadullah bin Abdullah bin Siraceddin Kasım'ın da dediği gibi⁵⁴ Kavus'u öldürmeye karar vermişti. Kavus bunu anladığı için Melik Eşref'in yanından kaçarak kendi ülkesine döndü⁵⁵ ve bundan sonra da ona karşı düşmanca davranmaya başladı.⁵⁶ Doğrusunu söylemek gerekirse Melik

52 Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Zeyl-i Tarîh-i Güzide*, s.474; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'it-Tevârih-i Reşîdî*, s.177; Oktay, *Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asırlar*, s.366; Ализаде, *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.*, 376; E. Minorski Vladimir, *İstoriya Şirvana I Derbenda*, Moskova 1963, s.134.

53 Yaşar Bedirhan, "İlhanlılar ve Halefleri Devrinde Tebriz Şehrinin Siyasi, Sosyal, Dini ve Kültürel Yapısı (XIII.-XV. Yüzyıllar)", *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5 (4): ss.482-505.

54 Sadullah bin Abdullah bin Siraceddin Kasım, s.277.

55 Ализаде, *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV*, s.376.

56 Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Zeyl-i Tarîh-i Güzide*, s.474.

Eşref'in Şirvanşah Kavus'u öldürmek istemesine hiç şaşırılmamalıdır. Çünkü Melik Eşref hiçbir zaman böyle davranmaktan geri durmamıştır. O, Şirvanşah Kavus'un kendisine karşı küçük bir hareketini bahane ederek onu öldürtebilirdi. Diğer taraftan, yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Melik eşref bu hadiseden sonra büyük bir grupla kendi elçilerini özür dilemek için Şirvanşah Kavus'a gönderdi. Aslında bu elçi gönderme işi onun siyasi manevrasının bir yönü ise de,⁵⁷ diğer taraftan Şirvanşah Kavus'un ciddi bir meseleden dolayı onun yanından ayrıldığına bir göstergesidir. Melik Eşref Şirvan üzerine askeri bir hareket için münasip bir zamanın gelmesini bekliyordu. O, 1347 yılında Şirvan üzerine yürümek istedi. Bundan daha öncesinden haberdar olan Şirvanşah Kavus askerlerini Kür çayının kenarına konuşlandırdı. Fakat Tebriz'den gelen haberler Melik Eşrefi bu kararından vazgeçirdi. Şirvanşah Kavus ile barış anlaşması yaptı.⁵⁸ Melik Eşref ile Şirvanşah Kavus arasında yapılan barış anlaşmasının şartlarının neler olduğunu tam olarak bilemesek de, anlaşılana göre, Tebriz'e dönen Melik Eşref kendisi aleyhine faaliyetlere girişen kardeşi Melik Mısır'ı hapse attı, Emirlerden Aliği Bahadır ile Yahya Candafı da öldürttü. Onlardan boşalan mevkilere de Canikli Memluk emirlerine verdi.⁵⁹ O zaman Şirvanşah ile Eşref arasında kesin bir anlaşmaya varıldığı söylenebilir. Kavus'un bu hareketi bağımsızlığını bir kez daha ispatlamaktadır. Şirvanşahlar ülkesini ele geçirmeyi kafasına koyan Melik Eşref 1348 yılında bir kez daha Karabağ'a gelecek ve Şirvan üzerine yürüyecektir. Hacı Abdülhay Tebrizî'yi emrinde bulunan birçok komutan ve askerle Şirvan'a gönderir. Kavus, Melik Eşrefe karşı koyamayacağını anlayınca, şehri ona teslim etti, şehir üç gün üç gece yağma edildi. Bu bölgede çok fazla kalmayan Melik Eşref Gürcistan üstüne yürüdü. Gürcistan Emiri Güday'ı tabiiyetine aldıktan sonra, Emir Güday'ı öldürdü. Melik Eşref kendi veziri Hacı Abudülhay'ı ortada ciddi hiçbir sebep yokken sadece servetini ele geçirmek amacıyla öldürdü, yerine onun damadı Hacı Mesud'u vezir tayin etti.⁶⁰

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, bundan sonra tahminen on yıllık tarihî hadiseler- Şirvan'ın dahili ve harici vaziyeti, Çobanilerle münasebetleri vs.- kaynaklar tarafından verilmemektedir. Bundan sonraki dönemlerde Şirvan hakkındaki bilgiler daha çok Altın Orda hanlarının 1357 yılından itibaren Azerbaycan ve Şirvan topraklarına yürüyüşleri ile alakalıdır.

57 Ализаде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV, s.376.

58 Hamdullah Müstevfî Kazvini, *Zeyl-i Tarîh-i Güzide*, s.475.

59 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, s.170-172.

60 Hafız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.226-227; Ahmed b. Celaleddin Muhammed Fasîh-i Havâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş., 11, III/74-75.

Çobanlı Melik Eşref Azerbaycan'daki hakimiyet döneminde halkı tam anlamıyla bir baskı ve zulüm ile yönetiyordu. Onun bu zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen Azerbaycan'ın din alimleri, kadıları ve bilim adamları çareyi Tebriz'i terk ederek komşu devlet hükümdarlarına sığınmakta buluyorlardı. Melik Eşref'in zulmünden kaçan Tebriz kadısı Muhiye'd-dîn Berdâî de o sıralar Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altın Orda Devleti hükümdarı Canı Beg Han'n başkenti Saray'a gitmişti ve Saray'daki camilerde vaaz vermekle meşgul idi. Muhie'd-dîn Berdâî, Canı Beg Han ve devlet erkanının da katıldığı bir vaaz meclisinde Melik Eşref'in Azerbaycan'da halka yaptığı zulüm ve baskıları öylesine etkili bir şekilde anlattı ki mecliste bulunanlar duydukları karşısında ağladı. Berdâî ayrıca meclistekilere, bu zulmün önüne geçmelerini, bunu yapmadıkları takdirde ahirette bunun hesabını vereceklerini söyledi. Bu sözler Canı Beg ve Altın Orda devlet erkani üzerinde hemen etkisini gösterdi ve Canı Beg Han savaş için gerekli hazırlıklarım tamamladıktan sonra 758 /1356-1357 yılında Melik Eşrefi ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile Saray'dan hareket ederek Bakü Derbend'i üzerinden Tebriz'e yöneldi.⁶¹ Canı Beg'in Şirvan arazisinden hiçbir direnişle geçmesi aslında Şirvanşah Kavus ile Canı Beg arasında Melik Eşref'e karşı bir ittifak olduğunu göstermektedir. Hatta Kavus ve Mahiyeddin Berdei'nin Canı Beg ile birlikte Tebriz'e kadar gitmesi bunu destekler mahiyettedir.⁶²

Melik Eşref, Canı Beg Han'ın Tebriz'e yöneldiği haberine ilk önceleri inanmadı. Ancak gerçek olduğunu anlayınca ona karşı koymak istedi ise de bozguna uğradı ve bütün aile efradı ile o döneme kadar zorla topladığı çok büyük miktardaki hazinelerini de yanına alarak kaçtı. Fakat çok geçmeden Cam Beg Han'ın askerleri tarafından yakalandı ve Tebriz'e getirilerek Cam Beg Han'ın emri ile 758 /1358 yılının Recep ayının 5.ine rastlayan cuma

61 Ahmed b. Celaleddin Muhammed Fasîh-i Havâfi, *Mucmel-i Fasîhî*, III/88; Mustevfi, *Zeyl-i Târih-i Guzâide*, s.57-59; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't- tevârih-i Reşîdî*, s.232-233; Kemalul-dîn Âbdurrezâk Semerkandî, *Matîâu's-sâdeyn*, I/312; Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş., V/566-567; Hândmîr, Giyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, *Târih-i Habîbu's- siyer fi Abbâr-i Efrâd-i Beşer*, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş., III/75; Ebulgâzî Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 168; Abbaskulî Bakıhanov, *Gulîstân-i İrem*, Neşr. Abdülkerim Alizade, Bakü 1970, s.74; Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihî*, İstanbul 1924, s.68; Kasım Ganî, *Târih-i Âsr-i Hafîz*, Tahran, 1340 hş., I/152; Abbas Âzzâvî, *Târihu'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn*, Bağdad 1936-1939, II/95-96; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s. 159-160; M. F. Kırzioğlu, *Kars Tarihî*, İstanbul 1953, s.460; E. Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK. Yayınevi, Ankara 1984, s.40-41.

62 Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Zeyl-i Tarih-i Guzâide*, s.483; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't- Têvârih-i Reşîdî*, 188.

günü başı kesilip Meraga Camii'nin Önüne asıldı.⁶³ Çobanlı Hanedanı Melik Eşref'in ölümü ile artık eski güç ve otoritesini kaybetti.⁶⁴

Canı Beg, Tebriz'i fethedip Melik Eşrefi ortadan kaldırdıktan sonra kendi oğlu Berdi Beg'i naibi olarak 50 000 kişilik bir ordu ile Azerbaycan'ın yönetimine bıraktı ve Deşt-i Kıpçak'a geri döndü. Geri dönerken de herhangi bir kargaşaya meydan vermemeleri için Melik Eşref'in oğlu Temurtaş'ı⁶⁵ ve kızı Sultan Baht Hatun'u da yanına alarak Saray'a götürdü. Ancak Berdi Beg çok geçmeden babası Canı Beg'in hastalandığı haberi üzerine saltanat arzusunun kapılarak Saray'a gitti. Giderken de Çobanlı hanedanından Çobanlı Ahi Cuk'u kendi naibi olarak Tebriz ve Azerbaycan'ın yönetimine getirdi.⁶⁶

Azerbaycan'daki durum Şirvanşah Kavus'u rahatlatmıştı. O, Azerbaycan'ı Ahi Cuk ve Eşrefilerin zulmünden kurtarmaya çalışıyordu. Kavus bu amaçla yerli beyler ile ilişki kurmaya çalıştı, onları Eşrefilere karşı mücadele etmeye çağırdı ve onlara ekonomik ve askeri yardımlarda bulundu.

Emir Ahi Cuk Azerbaycan topraklarını Eşrefi emirleri arasında pay ederken Emirşah Rahdar'ı Pir Hiseyin ile birlikte Arran'a gönderdi. Bu sırada Arran toprakları Seyfeddin bin Aynikutluk bin Saidabadi'nin elinde bulunuyordu. O, Emirşah Rahdar'a ve Pir Hiseyin'e karşı mücadeleye başladı. Eşrefilerle yalnız başına mücadele etmenin zorluğunu gören Seyfeddin Saidabadi Arran'ın ileri gelenleri ile birlikte Şirvanşah Kavus'un yanına gitti ve ondan yardım istedi.⁶⁷ Şirvanşah Kavus Seyfeddin Saidabadi ve Arran ileri gelenlerine askeri yardımda bulundu. Şirvanşah Emir Kavus Arran halkı

63 Abdurrahman b. Muhammed İbn-i Haldun, *el-İber*, Farsçaya çev. Âbdü'l-Muhammed Âyeri, (Târih-i İbn-i Haldun I-VI) Tahran, 1375 hş, IV/793; Fasîh-i Havâfi, *Mucmel-i Fasîhi*, III/88; Mustevfi, *Zeyl-i Târih-i Guzide*, s.59- 63; Hafız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşidi*, s.233-235; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/312-315; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, V/567-568; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's- siyer fi Abbâr-i Efrâd-i Beşer*, III/236-239; Ebulgâzi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.168; Bakıhanov, *Gulistân-i İrem*, s.74; Spuler, *İran Moğolları*, s.153-154; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s. 160; Ganî Kasım, *Târih-i Âsr-i Hafîz*, I/152; Âzzâvî, *Târihu'l-İrâk Beyne'l-ibtîlâleyn*, II/96-97; V. Minorsky, "Üveys", *İA*, VIII/134; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1986-1989, VIII/443; E Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, I/311.

64 Tüysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları* (Sulduklar), s.188-189.

65 Ebu'l Abbâs Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ fi snâ'ati'l-inşâ*, Kahire 1963, VII/261-262.

66 İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/793; Fasîh-i Havâfi, *Mucmel-i Fasîhi*, III/88; Mustevfi, *Zeyl-i Târih-i Guzide*, s.64; Hafız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşidi*, s.236; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn*, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî? Tahran, 1372 hş. I/315; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, V/569-570; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's- siyer fi Abbâr-i Efrâd-i Beşer*, III/75-76; Bakıhanov, *Gulistân-i İrem*, s.74; Ganî Kasım, *Târih-i Âsr-i Hafîz*, I/152-153; Âzzâvî, *Târihu'l-İrâk Beyne'l-ibtîlâleyn*, II/96; V. Minorsky, "Üveys", *İA*, VII/134; Sümer, *Kara Koyunlular*, s.41.

67 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, s.180.

ve yerli askerleriyle birlikte Eşrefilere karşı savaştı. Yeni çay yakınlarında müttefik güçlerle Eşrefiler arasında meydana gelen savaşta Eşrefiler mağlup oldular ve geri çekildiler. Bölece Arran toprakları Şirvanşahlar'ın yardımları sayesinde Eşrefiler zulmünden kurtarılarak bağımsızlığını kazandı. Bu sırada Şirvanşah Kavus'da Karabağ'a geldi.

Eşrefli emirlerinin Karabağ'daki mağlubiyetleri Emir Ahi Cuk'u rahatsız etti. O hemen askerlerini toplayarak Arran üzerine yürüme kararı aldı. Bu haber alan Şirvanşah Kavus askerleriyle Emir Ahi Cuk'ın karşısına çıktı. Düşman askerleri Aras çayı kıyısında karşı karşıya geldiler. Aras çayı kıyısında başlayan savaş uzun süre devam etti. Ebu Bekir el-Kutbi el-Eheri'nin verdiği bilgiye göre, Şirvanşah Kavus'un askerleri ile Emir Ahi Cuk'un orduları savaşa savaşa Karabağ'a kadar ilerlediler.⁶⁸ Daha sonra taraflar arasında varılan mutabakatla Aras çayı üzerinde bulunan ponton (üzen) köprüsünde bir anlaşma yaptılar. Ebu Bekir el-Kutbi el-Eheri yapılan bu savaşta kimin galip geldiğini ve hangi şartlarda anlaşmanın sağlandığını belirtmemektedir. Yapılan bu anlaşmanın şartları konusunda da her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Lakin şu bir gerçektir ki, Emir Ahi Cuk'un askerleri Karabağ'a kadar ilerlemiş, Şirvanşah Kavus'un askerleri geri çekilmiş, yapılan anlaşmadan sonra Şirvanşah Kavus Şirvan'a dönmüş ve Emir Ahi Cuk da yeniden Karabağ'ı ele geçirmiş ve orada kalmıştır.⁶⁹ Buradan anladığımız kadarıyla Şirvanşah Kavus'un askerleri Emir Ahi Cuk'un askerleri karşısında yeterli başarıyı gösterememiş, Karabağ'a kadar geri çekilmek mecburiyetinde kalmış ve düşmanın askeri gücü karşısında duramayacağı anlaşıldığından Karabağ toprakları Emir Ahi Cuk'a bırakılmak şartıyla sulh yapılabilmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Şirvanşah Kavus'un, böylelikle Karabağ topraklarının bağımsızlığı için verdiği mücadele bir sonuç vermemiş olsa da, bu, Azerbaycan halkının Moğol gaspçılara karşı bağımsızlık mücadelesinin güçlenmesine ve belli zamanlarda Şirvan'ın bağımsızlığını sağlamıştır. Şirvanşahlar ülkesinin bağımsız kalması ise Şirvan'ın iktisadiyatının yükselmesine ve ekonomisinin canlanarak zenginleşmesine yardım etmiştir.

68 Eheri, *Tevarih-i Şeyh Üveys*, s.180.

69 Eheri, *Tevarih-i Şeyh Üveys*, s.180.

KAYNAKÇA

- Ahmet Korkmaz, “Celayırlılar Döneminde Yakın Doğu’da Ticari Vaziyet (1340-1411)”, *Orta Çağ’da Ticaret*, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 279.
- ASE, “Şirvanşahlar Devleti”, Bakü 1987, c. X. s. 542.
- Aşurbeyli, Sara, *Şirvanşahlar Devleti VI-XVI. Asırlar*, Bakü, Avrasiya Press, 2006.
- Azerbaycan Tarihi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006.
- Âzzâvî, Abbas, *Târîhu’l-İrâk Beyne’l-İhtilâleyn*, II, Bağdad 1936-1939.
- Bakıhanov, Abbaskuli, *Gulistân-i İrem*, Neşr. Abdulkerim Alizade, Bakü 1970.
- Barthold, W. “Derbend”, *İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 532.
- Barthold, W. “Şirvan”, *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s. 571.
- Barthold, W. “Şirvanşahlar”, *İA*, c. XI, Eskişehir 1997, s. 573.
- Bartold, V. *Mesto prikaspiyskix oblastey istorii musulmanskoĝo mira*, T1, Ç I, Moskva, 1963.
- Bedirhan, Yaşar, “İlhanlılar ve Halefleri Devrinde Tebriz Şehrinin Siyasi, Sosyal, Dini ve Kültürel Yapısı (XIII.-XV. Yüzyıllar)”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5 (4): ss.482-505.
- Beyani, Şirin, *Moğol Dönemi İrani’nda Kadın*, (Türkçe Terc. Mustafa Uyar), TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Bakü 2009.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, Şark-Garb Neşriyatı, 2007.
- Ebulgâzî Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- el-Belazuri, Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhu’l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- el-Eherî, Ebu Bekr Kutbî Eherî, *Tevarih-i Şeyh Üveys*, (neşr. İrac Afşar), İntişarat-ı Sutude, Tahran 1389 h.ş.
- el-Kalkaşendî, Ebu’l Abbâs Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu’l-Aşâ fi sinâ’ati’l-inşâ*, I-VII, Kahire 1963.
- el-Ömerî, Şihabeddîn b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- el-Şîrazî, Şihabeddîn Abdullâh b. Fazlullâh el-Şîrazî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (neşr. Abdulmuhammed Âyetî), İntişarat-ı Bünyad-ı Ferhengi İnan, Tahran 1346 h.ş.
- Fasîh-i Havâfî, Ahmed b. Celaleddin Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî*, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş.
- Ganî, Kasım, *Târîh-i Âsr-i Hafîz*, Tahran, 1340 hş.

- Güler, Önder, “Osmanlı Öncesinde Altın Orda Devleti Dış İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 37 (37), 99-111.
- Hâfız-ı Ebrû, Şihâbeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdülreşid el-Havfi el-Med’u Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî’ü’t-Tevârîh-i Reşîdî*, (neşr. Hânâbâhân Beyânî), Şirket-i Tezamünî-i İlmî, Tahran 1317 h.ş.
- Hatîbî, Ebu’l-Fazıl Hatîbî, “Ebû Said Bahadır Han”, *DMBİ*, Merkez-i Dairü’l-Maarif-i Büzürg-i İslamî, c. V, Tahran 1993, s. 540.
- Hvândemîr, Gıyâsüddin b. Hüsamüddin Hvândemîr, *Tarih-i Habîbü’s-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, C. III, (neşr. Celaleddin Humayi), İntişarat-ı Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333 h.ş.
- İbn-i Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *el-İber*, Farsçaya çev. Âbdü’l-Muhammed Âyetî, (Târîh-i İbn-i Haldun I-VI) Tahran, 1375 hş.
- İbnü’l Esir, *el-Kamil fi’l Tarih*, C. XII. Çev: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, İstanbul 1987.
- İbrahimov, Cafer, *Şirvanşahlar Tarihine Dair*, Bakı 1958.
- Kalkan, Mustafa, “Yerel Darplı, Çok nadir İlhanlı Sikkeleri ve Özellikleri,” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 52, 2022, ss. 85-100.
- Kazvinî, Budak Münşi-yi Kazvinî, *Cevâhir’ül-Ahbar* (Bahş-i Tarih-i İnan ez Kara Koyunlu tâ sâl-i 984 h.k.), Mukaddeme, tashih ve talikat: Muhsin Behram Nejad, Nâşir: Miras-ı Mektub, çâp-ı evvel, Tahran 1378 h.ş.
- Kazvini, Hamdullah Müstevfi, *Zeyl-i Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdu’l-Huseyn Nevâ’î, Tahrân 1364.
- Kırzioğlu, M. F. *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.
- Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkas’ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze*
- Minorski, Vladimir, F. *İstoriya Şirvana I Derbenda*, Moskova 1963.
- Minorsky, V. *Hududü’l-Alem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, çev. Abdullah Duman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018.
- Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, *Târîh-i Ravzatü’s-safâ*, C.I-V. neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş.
- Müstevfi, Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed Kazvini Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü’l-Kulüb*, haz. Muhammed Debîr-i Siyâki. Tahran: Kitabhâne-i Tahirî, 1336/1958/hş..
- Özturan, Ahmet, “Özbek Han Dönemi Altın Orda-İlhanlı Devletleri Münasebetleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/II, Aralık 2022, ss. 430-439.
- Paxomov, E. A. *Starinme oboronnie soorujenie Apşeronu*, Bakı 1947.
- Paydaş, Kâzım, “Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25 (40), ss.113-140.

- Recebli, Gazanfer, *Azerbaycan Tarihî Oçerklər*, Bakü, İlim ve Tahsil Neşriyatı, 2013.
- Semerkaudî, Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkaudî, *Matlâu's-sâdeyn ve Mecma'u'l-bakreyn*, I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî? Tahran, 1372 hş.
- Seyfeddini, M. A. *Moneti İlhanov XIV Veka*, Akademi Nauk, 1968.
- Spuler, B. *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Sümer, F. *Kara Koyunlular*, TTK. Yayınevi, Ankara 1984.
- Sümer, F. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999.
- Şebankâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebibekir Şebankâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Hânedanlar Târihi), (çev. Fahri Unan), TTK. Yayınları, Ankara 2021.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 369.
- Tuysuz, Ş. Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları* (Sulduslar), Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004.
- Velihanlı, Naile, *Azerbaycan Tarihî* (III-XIII asrın I rübü), C. II, Bakü İlim Neşriyatı, 2007.
- Yakubovsky, A. Yu. *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992.
- Yıldız, Hakki D. (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihî*, İstanbul, Çağ Yayınları, 1988, C.5, s. 502.
- Zeryab, Abbas "Arpa Han", *DMBİ*, Merkez-i Dairü'l-Maarif-i Büzürg-i İslamî, c. I, Tahran, 1367 h.ş., s. 310.
- Zeyneloğlu, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihî*, İstanbul 1924.
- Ализаде, А. А. *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.*, Баку 1956.

Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu Öncesinde Bizans Devleti'nin Balkanlardaki İdare Sistemi (IV.-VII. Yüzyıl)¹

Öner Tolan²

Özet

Kuzey sınırlarını Tuna Nehri'nin oluşturduğu, Karadeniz, Ege ve Adriyatik Denizi ile çevrili olan Balkan coğrafyası geniş Roma İmparatorluğu'nun merkezinde kalan konumuyla stratejik açıdan çok önemli bir noktada bulunuyordu. Bu bölgeye yapılan saldırılar daima İmparatorluğun her iki başkentini de tehdit eder nitelikte olmuştur. Erken Bizans döneminde de en yoğun saldırılar kuzeyden gelmiştir. German, Hun, Bulgar, Avar ve Slav saldırıları hem şiddetli olmuş hem de Bulgar ve Slavlar açısından kalıcı sonuçlar doğurmuştur. O nedenle İmparatorluk Balkanları koruma adına Tuna sınırlarına daima önem vermiş ve o bölgedeki istihkamları güçlü tutmaya çalışmıştır. İmparatorluğun genel idare politikası doğrudan Balkanlarda da uygulanmış ancak siyasi hadiselerin gidişatına göre bazı yeni düzenlemelere gidilmiştir. Öncelikle IV. yüzyılda yapılan geniş kapsamlı reform hareketleri ile taşra idaresinde yeni küçük idari birimler oluşturulmuştur. Ardından askeri idarede de benzer düzenlemeler yapılarak sınır birlikleri yeniden düzenlenmiştir. Bölgede ayrıca sabit sahra ordusu da oluşturulmuştur. Bütün bu değişikliklerin odak noktasında askeri yetkiler ile sivil yetkileri birbirinden ayırma çabası vardır. İlerleyen dönemlerde bu düzende bazı küçük değişiklikler yapıldı. Ancak bütün bunların Balkanlara yapılan saldırıları engelleme konusunda etkisiz olduğu söylenebilir. Belki de bu nedenle yeni

- 1 Makalenin başlığında “Tuna Bulgar Devleti” ifadesinin bulunması okuyucu tarafından yadırganabilir. Zira incelenen kronolojik zaman dilimi Bulgar öncesi dönemi kapsamaktadır. Ancak bu çalışma Tuna Bulgar çağında, öncesinde ve sonrasında Bizans Devleti'nin Balkan topraklarındaki idari sistemini ve bu sistemde Bulgar varlığından kaynaklanan değişiklikleri tespit etmeye çalışacağımız ve üç bölüm halinde planladığımız geniş kapsamlı bir araştırmanın ilk bölümünü oluşturmaktadır. Bu açıdan şimdiki çalışma konuya giriş niteliğindedir. Dolayısıyla çalışmanın bütünlüğünü ve Tuna Bulgarları ile olan bağlantısını vurgulama adına başlıkta “Tuna Bulgarları” ifadesine yer verilmiştir.
- 2 Dr. Öğr. Üyesi. Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. onertolan@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9148-6944

tedbirler düşünüldü. V. yüzyıl ortalarında askeri ve sivil idarenin yeniden birleştirilmesine yönelik bazı adımlar atıldı. Yine de VII. yüzyıl sonlarında Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluşuna kadar köklü bir değişiklik yapılmadı. Bu süreçte Slav istilaları Balkanların büyük bölümünü işgal etti. Bizans otoritesi bu bölgede büyük ölçüde yok oldu. Bu çalışma IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar olan süreçte Balkan coğrafyasında Bizans Devleti'nin uyguladığı idari sistemi ve bu sistemdeki değişikliklerin genel bir kronolojisini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

1. Giriş

Roma İmparatorluğu III. yüzyıl ortalarında yoğun iç çekişmelerin yaşandığı ve devletin varlığını tehlikeye düşüren uzun bir siyasi çalkantı dönemi yaşamıştı. Krizi sonlandırma ve tekrarını engelleme adına temel amacı merkezi iktidara tehdit oluşturabilecek yapıların ortaya çıkmasını engellemek olan bir dizi reform hareketine girişildi. Sonuçta asker-sivil ayrımını esas alan yeni bir idari yapılanmaya gidildi. Orduda yapılan yeni düzenlemeleri de içeren ve IV. yüzyıl başında tamamlan bu reformlar sayesinde devlet yeniden eski gücünü toparlamayı başardı. Oluşturulan yeni sistem iki asırdan fazla bir süre varlığını sürdürdü. Bu sürede siyasi hadiselerin tesiriyle küçük bazı düzenlemelere gidildi. Bu çerçevede Balkanlarda da dışardan gelen saldırıların etkisiyle birtakım idari değişiklikler yapıldı. Zira Balkan coğrafyası stratejik açıdan İmparatorluğun iki ana merkezine eşit mesafede bulunan en hayati noktalardan biriydi. Erken Bizans döneminde Balkanlar Illyricum ve Trakya gibi iki geniş bölgeden oluşuyordu. İmparatorluğun merkezinin doğuya kayması ve yeni başkentini Boğazlar bölgesinde kurulmasının ardından Trakya idari olarak İstanbul'a bağlanmış Illyricum ise bir süre İtalya'dan idare edilmekle birlikte idari anlamda birçok değişikliğe uğramıştır. Bunda İmparatorluğun iki parçası arasında bir tür eklem yeri olması gibi hassas bir pozisyonda bulunması önemli bir rol oynamıştır. Batıya dönük Dalmaçya bölgesi ile doğuya dönük Trakya arasındaki bölge maruz kaldığı istilalar neticesinde sosyo-kültürel açıdan oldukça karmaşık bir hal almıştır³.

Balkanlara yapılan bu istila hareketlerinde ilk dönemlerde baş rolü Germanler oynadı. Onlarla birlikte Orta Asya kökenli Sarmat boylarının saldırıları özellikle Tuna sınırlarını etkiliyordu. German tehdidi devam ederken Sarmatların yerini Hunlar aldı. Hun tehlikesi büyüklüğü yanında kısa ömürlü olması ile de tebarüz eder. Hunlardan sonra diğer bir Türk kavmi olan Bulgarlar ve onlara bağlı boylar VI. yüzyıl ortalarına kadar Balkanlarda ciddi bir tehdit oluşturdular. Bu arada Germanlerin yerini Slavlar almaya

3 Bernard Bavant, "Illyricum", *Bizans Dünyası, Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, cilt 1, ed. Cécile Morrison, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 319.

başladı. Ancak Slav istilaları öncekiler gibi geçici değildi. Onlar Balkanlara kitleler halinde yerleşmeye başladılar. Bu süreç büyük oranda Avar kontrolü altında gerçekleşti. 550'li yıllarda Doğu Avrupa'da görünen Avarlar kendileri de VII. yüzyıl başlarına kadar Balkanlara şiddetli saldırılarda bulundular. İmparatorluk Justinianus döneminde ve sonrasında önce batıda sonrasında ise doğuda uzun ve yıpratıcı savaflara girişmişti. Bu durum da Balkanlara Slav yerleşimini daha da kolaylaştıran bir etken oldu. VII. yüzyıl sonunda Tuna Bulgar Devleti'nin kurulduğu sıralarda Balkan topraklarının büyük kısmında Slav yerleşimleri vardı. Slavların teşkilatlı bir devlet yapılarının olmaması görünürde Bizans idaresinin devam ettiğini göstermektedir. Ancak Slavların Bizans otoritesini ne derece benimseyip kabul ettikleri tartışmalı bir konudur. Gerçek olan husus ise bir süre sonra Bizans Devleti'nin Balkanlarda kontrolü yeniden ele aldığıdır.

Bu çalışma IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar olan süreçte Balkan coğrafyasında Bizans Devleti'nin uyguladığı idari sistemi ve bu sistemdeki değişikliklerin genel bir kronolojisini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Kronolojik sınır olarak belirlenen tarihler idari sistemde en önemli reformların gerçekleştiği dönemleri esas almaktadır. Önceki idari sistem kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle III. yüzyıl sonu ve IV. yüzyıl başında bir dizi değişiklik geçirerek bambaşka bir sistem halini almıştı. Bu sistem VII. yüzyıl sonunda bölgede yeni bir köklü idari değişikliğe gidilene kadar uygulanan idari yapının temelini oluşturdu. Bu dönemde Balkanların kuzeyinde Tuna Bulgar Devleti'nin kurulması politik manzarayı tamamen değiştirdi ve devletin idari sisteminde radikal değişikliklere gidilmesine sebep oldu. *Thema* sistemi olarak ortaya çıkacak olan yeni askeri-idari sistemin Balkanlara uygulanması ayrı bir çalışmanın konusudur. Mevcut çalışma umulur ki hem Balkanlarda Bizans idare sistemi hakkında Türkçe literatürdeki çalışmalara bir katkı olacak hem de bölgedeki Bizans idaresinin sonraki aşamaları ile ilgili yapılacak incelemelere bir giriş ve temel niteliği taşıyacaktır.

2. Diocletianus-Constantinus Reformlarının Getirdiği Yeni İdari Düzen ve Balkanlara Yansımaları

Roma İmparatorluğu Severus Alexander'ın (222-235) ölümünden Diocletianus'un (284-305) başa geçişine kadar olan yaklaşık elli yıllık dönemde "III. yüzyıl krizi" veya "askeri anarşi dönemi" olarak adlandırılan çalkantılı bir süreç yaşamıştı. Bu dönem neredeyse durmaksızın devam eden bir iç savaş ile kendini gösterse de esasen devlet, siyasetten ekonomiye, askeriye den kültürel yaşama her alanda tam bir sarsıntı geçirmiş ve çöküşün eşiğine gelmişti. Krizi tam olarak neyin tetiklediği konusunda üzerinde anlaşılmuş

bir sebepler listesi mevcut değildir. Çokça tartışılmış ve hala tartışılmakta olan bu sebepler hakkında birçok diğer etkenin yanı sıra öncelikle idari sistemdeki veraset uygulamasının belirsizliği ve ülke topraklarının genişliği gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Nitekim bu kriz dönemi devam ederken başa geçen Diocletianus da kendinden önceki birçok idareci gibi Balkan kökenli ordu komutanlarından biriydi. Kendisi iktidara gelmeden önce, yaşanan siyasi kargaşayı ve toparlanma çabalarını bizatihi olayların içinden gözlemlemiş biriydi. Dolayısıyla başa geldiği zaman muhtemelen kafasında yapılması gerekenler ile ilgili bir şeyler şekillenmişti. İlk çözüm olarak “imparator” konumunun güvence altına alınmasını öngörmüştü. Veraset sorunuyla birlikte İmparatorluk topraklarının genişliğini ikinci bir sorun olarak ele aldı ve her ikisini birden çözüme kavuşturma adına Tetraşik⁴ idare sistemine geçildi. İdari sistem yanında ordu ve maliye alanında da bir dizi geniş kapsamlı reform hareketleri uygulamaya konuldu. Tetraşinin ömrü uzun olmasa da öteki reform girişimleri, kendisinden sonra aynı politikayı sürdüren Constantinus tarafından devam ettirildiği için ve bazı alanlarda başarılı olduğu için bu dönem reformları, III. yüzyıl krizinin atlatılmasında ve İmparatorluğun çöküşten kurtarılmasında en önemli etken olarak görülmektedir. Maalesef kaynak yetersizliği nedeniyle Diocletianus ve Constantinus'un yaptıkları reformları birbirinden ayırmak çoğu zaman mümkün değildir. Bu reformlar aynı zamanda birbirinin tamamlayıcısı olduğu için ve aralarında net ayırım yapılamadığı için genelde “Diocletianus-Constantinus reformları” başlığı altında zikredilmektedirler⁵. Konumuz IV.-VII. yüzyıllar arasında Balkanlarda uygulanan idari sistem olduğu için ve idare sistemi askeri yönetimle iç içe olduğu için çok geniş kapsamlı olan bu reform hareketlerinden sadece taşra idaresinde ve askeri sistemde yapılan değişikliklerin Balkanlarla ilgili kısımlarını kronolojik olarak ele almaya çalışacağız.

2.1. Taşra İdaresinde Yapılan Reformlar

Yaklaşık 240 ile 325 yılları arasında yaşamış olan Afrikalı Hıristiyan yazar ve eğitimci Lactantius, *Zalimlerin Ölümleri Üzerine* adlı eserinde Diocletianus döneminden bahsederken imparatoru, giriştiği reformlar nedeniyle suçlamakta ve taşra idaresi konusunda yapılan değişiklikler

4 293 yılında Diocletianus tarafından uygulamaya konulan dördütlü idare sistemi. 305 yılında Diocletianus'un kendi isteğiyle tahttan çekilmesinden sonra şiddetli iç çatışmalara neden olmuş, 324 yılında Constantinus'un idareyi tek başına ele geçirmesiyle son bulmuştur.

5 W. Ensslin, “The Reforms of Diocletian”, *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, ed. S. A. Cook et. al., Cambridge University Press, Cambridge, 1939, s. 383; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 39-63.

hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Ve terörü tüm evrene yaymak için, eyaletler de parçalara ayrıldı, birçok vali ve çok sayıda resmi görevli her bir bölgeye hatta neredeyse her bir eyalete atandı ve bunlara birçok muhasebeci, magister ve praefectus yardımcıları da eklendi, bütün bu insanların faaliyetleri nadiren vatandaşlarla ilgiliydi...*”⁶. Lactantius dışında Diocletianus ve onun halefleri döneminden kalma *Codexler* içerisinde muhafaza edilmiş imparatorluk yasaları, öteki yazıtlar ve papirüsler bu dönemde birçok yeni eyaletin kurulduğunu net bir şekilde kanıtlamaktadırlar⁷. Bütün bu kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla Diocletianus döneminde taşrada yapılan değişiklik, geniş bir idari reformun alt basamağı olarak düşünülen, eski eyaletlerin küçük parçalara bölünmesi uygulaması idi.

İmparatorluğun tamamında uygulanan bu yeni yerel idari bölünmenin Balkanlardaki uygulamasına baktığımızda öncelikle Diocletianus öncesi durum için şunu söyleyebiliriz: III. yüzyıl başlarında Severuslar döneminde Balkan coğrafyası idari olarak şu eyaletlere ayrılmıştı: Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Dalmatia⁸, Moesia Superior, Macedonia, Epirus, Achaia, Creta, Moesia Inferior ve Thracia⁹. III. yüzyıldaki askeri anarşi döneminde bu eyalet sınırlarında bazı küçük değişiklikler olmuştur. Mesela Traianus’un (98-117) Tuna Nehri’nin kuzeyinde ele geçirdiği yerlerde oluşturulan Dacia eyaleti Aurelianus (270-275) tarafından terkedilerek nehrin güneyinde iki yeni eyalet kurulmuştu¹⁰. Diocletianus döneminde ise Balkan eyaletleri şu şekilde bölünmüştür: Öncelikle Tuna Nehri boyunca Scythia bölgesinin ayrı bir eyalet olarak Aşağı Moesia’dan ayrıldığını görüyoruz. Yine Balkanların

6 Lactantius, *Zalimlerin Ölümleri Üzerine*, çev. Tuğçe Ünver, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2021, s. 77.

7 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602, A Social Economic and Administrative Survey*, vol. I, Basil Blackwell, Oxford, 1964, s. 42. Ayrıca Tetrarşi dönemine ait resmî belgeler ve özellikleri hakkında bkz. Simon Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Clarendon Press, Oxford, 1996.

8 Coğrafi bölge, eyalet ve şehir isimlerinin Latince veya Grekçe gibi farklı dillerde yazılmış olan ilgili ana kaynaklarda farklı yazılış biçimlerine sahip olması ve günümüzdeki yerleşmiş yazım şekillerinden farklılık göstermesi çalışmada kullanılan özel isimlerin tutarlılığı açısından ciddi zorluklar çıkarmaktadır. Biz burada ana kaynaklardan doğrudan alıntı yaptığımız yerlerde orijinal şekilleri kullanmayı tercih ettik. Kaynak alıntılarında ise çok yaygın olarak kullanılan Galya, Makedonya, İtalya, Trakya gibi bölge ve eyalet isimlerinin veya İstanbul, Edirne, Selanik gibi şehir isimlerinin günümüzde kullanılan hallerini tercih ettik. Dolayısıyla örneğin metinde Trakya biçimini tercih ettiğimiz isim Letince kaynaktan alındığında Thracia, Grekçe kaynaktan alındığında Thrakia şeklinde geçmektedir. Aynı durum imparator isimleri için de geçerlidir. İncelediğimiz dönemde genelde dil olarak Latince baskın olduğundan ve ana kaynaklarda ve araştırma eserlerde bu dönem için genelde Latince biçimler tercih edildiğinden biz de mesela Konstantinos yerine Constantinus biçimini tercih ettik.

9 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. III, s. 385-386.

10 Timothy D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge, 1982, s. 216.

uzak batısında kalan Noricum eyaleti de 311'de iki parçaya bölünmüştür¹¹. Elbette ki eyalet sınırlarını küçültme uygulaması bunlarla sınırlı kalmamıştır. Elimizde Diocletianus'un son dönemi veya hemen sonrasındaki dönem için mevcut idari durumu gösteren bir liste bulunmaktadır. IV. yüzyılın başına tarihlenen¹² ve Verona listesi¹³ adıyla bilinen bu listeye göre Balkanlarda üç *dioceses*¹⁴ bulunmaktaydı: Bunlar yedi eyaletten oluşan Pannonia, on eyaletten oluşan Moesia ve altı eyaletten oluşan Thracia *dioceses*leri idiler. Pannonia *dioceses*i Pannonia Inferior, Savensis, Dalmatia, Valeria, Pannonia Superior, Noricus Ripensis ve Noricus Mediterranea eyaletlerinden; Moesia *dioceses*i Dacia, Moesia Superior, Dardania, Macedonia, Thessalia, Achaia, Praevalitana, Epirus Nova, Epirus Vetus ve Creta eyaletlerinden; Thracia *dioceses*i Europa, Rodope, Thracia, Haemimontus, Scythia ve Moesia Inferior eyaletlerinden oluşuyordu¹⁵. Mevcut idari birimleri tablo halinde şu şekilde gösterebiliriz:

Pannonia	Moesia	Tracia
Pannonia Inferior	Dacia	Europa
Savensis	Moesia Superior	Rodope
Dalmatia	Dardania	Thracia
Valeria	Macedonia	Haemimontus
Pannonia Superior	Thessalia	Scythia
Noricus Ripensis	Achaia	Moesia Inferior
Noricus Mediterranea	Praevalitana	
	Epirus Nova	
	Epirus Vetus	
	Creta	

Bu tabloya baktığımızda yapılan değişikliklerin sadece Scythia ile Aşağı Moesia'nın ayrılması ve Noricum'un ikiye bölünmesinden ibaret olmadığını görüyoruz. Eski Dalmatia eyaletinin bir kısmı ayrılarak komşu Pannonia

11 *Inscriptiones Latinae Selectae*'den (ILS) aktaran Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 43.

12 Tartışmalar ve tarihlendirme için bkz. Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, s. 203-205.

13 Verona listesi, Latince Laterculus Veronensis adıyla bilinen Roma eyaletlerine dair kısa bir listedir. Yazılış tarihi için 297'den 320 yılına kadar farklı tarihler öne sürülen bu liste Verona'daki bir katedralin kütüphanesinde bulunan bir yedinci yüzyıl yazmasında mündemiçtir. Yazma, Diocletianus döneminde oluşturulan on iki *diocesis* ve bunlara bağlı eyaletlerin isimlerini barındırmaktadır. Alexander Kazhdan, "Verona List", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, s. 2161.

14 *Dioceses* için aş. bkz.

15 Listenin standart edisyonu, Theodor Mommsen, *Gesammelte Schriften*, vol. 5, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1908, s. 578-581; J. B. Bury, "The Provincial List of Verona", *The Journal of Roman Studies*, vol. 13 (1923), s. 133-137.

Superior ve Moesia Superior eyaletlerinin topraklarından ayrılan kısımlarla birleştirilip yeni Praevalitana eyaleti oluşturulmuştur. Epirus eyaletinin adı Epirus Vetus olmuş, Macedonia eyaleti Macedonia, Thessalia ve Epirus Nova olmak üzere üç eyalete bölünmüştür. Yeni Dacia topraklarının çoğu eskiden Moesia Superior'a aitti; geri kalanı daha sonra Moesia Prima ve Dardania olarak adlandırılan iki eyalete bölünmüştür. Pannonia Inferior eyaleti, Valeria (kuzey) ve Pannonia Inferior (daha sonra Secunda) olmak üzere ikiye; Pannonia Superior eyaleti ise Pannonia Superior (kuzey) ve Savensis olmak üzere yine ikiye ayrılmıştır. Aynı şekilde Tracia eyaleti Tracia, Haemimontus, Rodop ve Europa olarak dört parçaya bölünmüştür¹⁶. Böylelikle Balkanlardaki eyalet sayısının ikiye katlandığını söyleyebiliriz¹⁷. Benzer şekilde bütün İmparatorluk genelinde yapılan değişiklikler neticesinde eyalet sayısı neredeyse iki katından da fazla bir sayıya ulaşmıştır¹⁸.

Diocletianus sadece eyaletleri küçük idari birimlere ayırmakla kalmadı aynı zamanda bu yeni küçük eyaletlerden birbirine yakın olan birkaç tanesini bir araya getirerek *dioceses* adı altında yeni bir idari birim oluşturdu. Bütün İmparatorluk toprakları on iki grup şeklinde örgütlendi. *Dioceses*ler yeni tip idari birimlerdi ve başlarına da yeni tip idareciler getirildi. Bunlar *praefectus praetorionum*¹⁹ birer temsilcisi olarak *vices agens praefectorum praetorio* veya kısaca *vicarius* (çoğ. *vicarii*) olarak adlandırıldılar. Yeni küçük eyaletlerin idarecisi olan *magister privatae*ler ile *dioceses*lerin *vicarius*larının ilk kez tam olarak Diocletianus'un hükümdarlığı sırasında ortaya çıktığından şüphe yoktur. Ancak asıl dikkat çeken husus bu yeni görevlilerin sadece sivil yetkiye sahip idareciler olmasıdır²⁰.

Bu sistem görüldüğü kadarıyla önceki sistemden üç temel özellik açısından farklılaşmaktadır: Birincisi askeri ve sivil yetkiler birbirinden ayrılmıştır, ikincisi eyaletlerin sınırları hatırı sayılır oranda küçülmüştür ve son olarak İmparator ile eyalet idarecisi arasında iki üst düzey memuriyet daha oluşturulmuştur²¹. Eyaletlerin idari yapısında bu şekilde değişikliğe gidilmesinin asıl nedeni eski eyalet yapısının, devletin III. yüzyılda bir

16 Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, s. 209-224.

17 Balkanlardaki idari taksimatın önceki ve sonraki durumu için bkz. Harita 1.

18 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 31-32; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 43.

19 *Praefectus praetorio* için aş. bkz.

20 J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire, from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*, vol. I, Macmillan and Co., London, 1923, s. 25; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 43-44, 46-47; W. Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 393-394; Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, s. 209, 224-225.

21 Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 26.

askeri anarşi ve kriz dönemi yaşamasının temel sebeplerinden biri olarak görülmesidir. Zira askeri ve sivil idareyi elinde bulunduran eski eyalet valileri yeterince güçlenince merkezi otoriteye meydan okuyorlar ve kendilerini imparator ilan ediyorlardı. Burada özellikle askeri ve sivil idarenin birbirinden ayrılması ve eyalet sınırlarının küçültülmesi ile valilerin gereğinden fazla güçlenmesini engelleme yönünde bir tedbir düşünülmüştür.

İlerleyen aşamada bu küçük eyaletler ve onların üst birimi olan *dioceses*ler üzerinde bir diğer idari makam daha oluşturulduğunu görüyoruz. Ancak idari hiyerarşinin imparatorun önceki bu son aşaması hakkında kaynaklardaki bilgilerin muğlaklığı nedeniyle birtakım zorluklarla karşılaşılıyor. *Praetorian prefectus (praefectus praetorio)* veya kısaca *praefect* denen ve tamamen sivil olan bu idareciler *praefectura* denen ve birkaç *diocesis*in bir idari birim olarak kabul edilmesiyle oluşan yeni idari yapıların başına getirildiler. Bu idareciler esasen ilk kez ortaya çıkmamıştır. Daha önceden farklı görev ve sorumluluklara sahip olan bu makam sahipleri Principatus döneminde²² İmparator'un muhafız birliğinin komutanlarıydılar ve bu birlik özellikle imparator seçimlerinde oldukça belirleyici bir rol oynuyordu²³. Yetkileri II. yüzyılın sonunda ve III. yüzyılda gittikçe genişlemiş, idari ve askeri görevleri yanında adli ve mali konularda da birtakım yetkilere haiz olmuşlardı²⁴.

Bu makamın Diocletianus ve Constantinus dönemindeki durumu ve tam olarak ne zaman askeri yetkilerden sıyrıldığı net açıklanmış bir konu değildir. Diocletianus'un ilk dönemler atadığı *praetorian prefect*ler temelde asker idiler. Onun tahttan çekilmesinden sonra bile Mexentius'un ordularını idare eden *praefect*lerin isimleri mevcuttur²⁵. Bununla birlikte idarede yapılan bu köklü değişiklikler ile ilgili şu hususu dikkate almak gerekmektedir. Askeri ve sivil idarenin birbirinden ayrılması bir anda olabilecek bir şey değildi. Ayrım gerçekleştikten sonra bile bazı bölgelerde her iki yetkiyi elinde tutan istisnai görevliler mevcut olmuştur. Ancak eldeki kaynaklar Constantinus döneminde *praetorian prefect*lerin artık askeri işlevlerini yavaş yavaş yitirdiklerini göstermektedir²⁶.

22 Principatus (Principate): Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoru Augustus'un imparatorluğunu ilan ettiği M.Ö. 27 yılından İmparator Diocletianus'un başa geçtiği M.S. 284 yılına kadar olan döneme verilen ad.

23 Alexander Kazhdan, "Praetorian Prefect", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, s. 1710-1711.

24 Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire, De l'état romain à l'état Byzantin (284-476)*, tome 1, Desclée de Brouwer, Paris, 1959, s. 39-41; Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 27-28; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 50.

25 Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, s. 124; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 50

26 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 100-101; Pat Southern and Karen R. Dixon, *The*

Bu konu ile ilgili olarak Zosimus, Constantinus'un dört *praefectura* meydana getirdiği yönünde bir bilgi aktarmaktadır: “*Constantinus bu yerleşik düzeni bozdu ve tek makamı dört komutanlığa böldü. Afrika Pentapolis’iyle*²⁷ *birlikte tüm Mısır’ı bir prefecte verdi. Mezopotamya’ya kadar Doğu; ayrıca Kilikyalılar, Kapadokyalılar, Ermeniler, Pamphylia’dan Trapezos’a kadar tüm sahil ve Phasis yanındaki kaleler. Aynı kişiye, Trakya (Moesia kenti Asemus ve Rodop kenti Topirus’la sınırlanmış olan) ve ayrıca Kıbrıs ve Kiklad Adaları (Lemnus, Imbrus ve Samothrace dahil olmasa da) emanet edilmişti. İkinci prefecte Makedonya’yu, Teselya’yu, Girit’i, Yunanistan’ı ve çevredeki adaları ve her iki Epirus’u verdi; ayrıca bunların yanı sıra Illyrialılar, Dacialılar ve Triballililer; ve Valeria’ya kadar Pannonia ve yukarı Moesia. Üçüncü prefecte tüm İtalya’yu, Sicilya’yu ve komşu adaları, ayrıca Sardunya’yu, Korsika’yu ve Syrtes’ten (Mauretania) Caesariensis’e kadar Afrika’yu verdi. Dördüncü prefecte ayrıca Alp ötesi Keltleri, İspanya’yu ve Britanya’yu verdi*”²⁸. Zosimos’un ifadesine göre ülke dört idari birime ayrılmıştır: Bunlar Galya, İtalya, Illyricum ve Doğu *praefecturalarıdır*. Ancak eserini VI. yüzyılın başında yazmış olan Zosimus’un verdiği bilgiler biraz anakronistiktir ve muhtemelen sunduğu resim geniş oranda V. yüzyıl başındaki manzarayı yansıtmaktadır. Zira Constantinus dönemindeki *praetorian prefect*lerin karakteri, epigrafik keşiflerin açıklığa kavuşturmaya devam ettiği suretle, sürekli değişmektedir. Artık Constantinus’un, Zosimus’un iddia ettiği gibi dört bölgesel *praefectura*yı yaratmadığını net olarak biliyoruz. Bu *praefecturalar* Constans ve Constantius döneminde parça parça oluşturulmuştu ve sistem 361 yılına kadar henüz nihai biçimini almamıştı²⁹. Bu konu ilgili kısımda detaylı şekilde açıklanacaktır.

Tetrarşi dönemi için ise çağdaş belgelerde derin boşluklar ve belirsizlikler söz konusu olduğundan bazen bir *praefectin* hizmet ettiği imparatoru veya yönettiği bölgeyi tespit etmek dahi mümkün olmamaktadır. Constantinus’un hükümdarlığı zamanı için bu görevi yürütmüş isimleri tespit edilebilen *praetorian prefect*lerin (sayıları yirmi civarındadır) neredeyse tamamının hükümdara bağlı görev yapan idareciler olduğu söylenebilir. Ancak bu dönem aynı zamanda imparatorlardan bağımsız olarak hareket eden ve belirli bir bölgesel yargı yetkisine sahip olan ilk *praetorian prefect*lerin ortaya çıkışına da tanık olmuştur. Yani Constantinus, *praetorian prefect*lerin her

---

Late Roman Army, Routledge, New York, 2014, s. 58-59.

27 Afrika Pentapolis’i: Kyrenaika’nın beş şehri olan Apollonia, Barca, Berenice, Cyrene ve Ptolemais.

28 Zosimus, *Historia Nova, The Decline of Rome*, Translated by James J. Buchanan and Harold T. Davis, Trinity University Press, San Antonio, 1967, II.33, s. 74-75.

29 T. D. Barnes “Praetorian Prefects, 337-361”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 94 (1992), s. 249.

zaman imparatorun şahsına bağlı olması geleneğini bozmuş ve sabit bir bölgeyi (onun döneminde Afrika) yönetmek için bir *prefect* tayin etmiştir³⁰. Bu dönem için Balkanlara henüz böyle hususi bir idarecinin atandığına dair bir kaynağımız yoktur. Dolayısıyla bu ilk bölgesel *praetorian prefectin* Constantinus döneminde ortaya çıktığı ve Kuzey Afrika'ya münhasır kaldığı anlaşılmaktadır.

2.2. Askeri İdarede Yapılan Reformlar

Diocletinus ile beraber askeri sistemde de kapsamlı bir değişikliğe gidilmiştir. Önceki dönemin Roma ordusu mahiyet bakımından bir sınır ordusu şeklini almıştı. Eyaletlerdeki müstahkem mevkilere konuşlanmış lejyonlardan ibaret olan bu ordu neredeyse bütün hareket kabiliyetini kaybetmişti³¹. Artan iç sorunlara ve dış tehlikelere cevap verme konusunda yetersiz kalan bu sistemde de köklü değişikliklere gidilmesi artık kaçınılmaz hale gelmişti. Ancak şu hususu baştan ifade etmek gerekir ki orduda yapılan düzenlemelerin de yine hangilerinin Diocletianus döneminde hangilerinin Constantinus döneminde gerçekleştirildiğini tespit etmek araştırmacılar için oldukça büyük sorun teşkil etmektedir³².

Diocletianus'un meydana getirdiği ve Constantinus'un geliştirdiği yeni askeri sistem, imparatorun herhangi bir tehditle karşılaştığı bölgeye sevk edebileceği hareketli bir sahra ordusunun bulunduğu ve sınır savunmasının sınır eyaletlerinde yerleşik sürekli birlikler tarafından yapıldığı bir sistemdi. Böylelikle askeri birlikler iki temel sınıftan meydana gelmiş oluyordu: biri imparator ile hareket eden ve “kutsal maiyet”i (*comitatus*) oluşturan seyyar birlikler veya *comitatenses*; diğeri ise sınır birlikleri veya *limitanei*³³.

Öncelikle sahra ordusunun yapısını ele alacak olursak; 295 yılına ait bir papirüste ve IV. yüzyıl başlarına tarihlenen Latince birkaç yazmada *comitatus* birliklerinde görev yapmış askerlerin net kayıtları mevcuttur. Bu belgeler *comitatusun* Diocletianus döneminde teşekkül ettiğine şahadet etmektedirler. Diocletianus'un oluşturduğu *comitatus*, büyüklüğü ve niteliği ne olursa olsun, muhtemelen farklı birliklerin karışımından oluşuyordu. Bu birlikler arasında, kaynaklardan tespit edilebilenler arasında, lejyoner süvarileri veya *equites promoti* gibi özel süvari birlikleri, piyade olarak *lanciarii*, buna ek olarak *protectores* adlı koruyucu birlikler ile her ne kadar Constantinus döneminde

30 Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, s. 123, 128-134; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 101, 370.

31 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 39.

32 Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 15.

33 Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 34-35.

zikredilse bile kuruluşunun daha önceki tarihlere dayandığına dair işaretler bulunan *scholae* veya imparatorun kişisel korumasını sağlayan birlikler sayılabilir³⁴. Kara ordusunun piyadeleri, 1000 kişilik küçük lejyonlardan ve artık çoğunlukla Galyalılarından, Franklardan ve diğer Germenlerden toplanan, *auxilia* olarak bilinen hafif piyade birliklerinden oluşuyordu. Ayrı bir komuta altındaki süvariler, *vexillationes* adı verilen 500 kişilik birliklerden müteşekkildi³⁵. Bütün bu kanıtlara rağmen *comitatus*, Diocletianus döneminde tam teşekkül etmiş bir askeri birim olarak düşünülmemelidir. Muhtemelen ilerleyen dönemlerde mütemediyen tekâmül etmiştir.

Bu dönemde ordunun idari yapısında da değişikliğe gidildi. Zosimus³⁶ ve Ioannes Lydus³⁷ herhangi bir tarih vermeden *magister militum* makamının Constantinus tarafından oluşturulduğunu bildirmektedirler. Bu yeni ihdas edilen makamın en baştan süvariler için *magister equitum* ve piyadeler için *magister peditum* adında iki idareci olacak şekilde organize edildiği ve bu teşebbüsün *praetorian prefect*lerin gücünü sınırlama adına yapıldığı da yine aynı yazarların ifadelerinden ve sonraki yazılı kaynak ve kitabelerden anlaşılmaktadır. Çünkü Diocletianus eyaletlerde taht için rakiplerin ortaya çıkması ihtimalini önleme endişesi içinde, eyalet birliklerinin kontrolünü sivil otoriteden ayırmıştı. *Ama praetorian prefecti* sivil gücün yanı sıra askeri gücün de başında bırakmıştı. Constantinus ise yaptığı düzenlemeyle askeri ve sivil yetkilerin birbirinden ayrılması sürecini tamamlamış oluyordu ve sadece bu da değil, aynı zamanda askeri komutayı bir generali süvarilere diğerini piyadelere atayarak ikiye bölecek kadar da ileri gitmişti³⁸.

Sınır ordusunun teşekkülüne gelince, Diocletianus'un asıl önemi sınır birliklerinin güçlenmesine verdiği anlaşılmaktadır. Zosimus bu konu hakkında "*Constantinus ayrıca barbarların Roma halkının topraklarına serbestçe girmelerini sağlayan başka bir şey daha yaptı. Diocletianus'un öngörüsü sayesinde, Roma İmparatorluğu'nun tüm sınırları, daha önce anlatıldığı gibi, tüm askerlerin yaşadığı kasabalar, kaleler ve kulelerle güçlendirilmişti. Bu nedenle*

34 Bahsi geçen yazıtların çevirisi ve yorumu için bkz. Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 52-55; Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 15-17; Brian Campbell, "The Army", *The Cambridge Ancient History*, vol. XII ed, A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 120-122.

35 Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 35.

36 Zosimus, *Historia Nova*, II.33, s. 75.

37 Ioannes Lydus, *On Powers or The Magistracies of The Roman State*, Introduction, Critical Text, Translation, Commentary, and Indices By Anastasius C. Bandy, The American Philosophical Society, Philadelphia 1983, II.10, s. 98-99, III.40, s. 194-195.

38 A. E. R. Boak, "The Roman Magistri in the Civil and Military Service of the Empire", *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 26 (1915), s. 118-119; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 97; Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 19; Campbell, "The Army", s. 128.

barbarlar, bu güçlerin kendileriyle karşılaşacağı ve istilalarını püskürteceği için hiçbir yere geçiş yapamıyorlardı. Constantinus, askerlerin büyük bir kısmını sınırlardan, yardımcı kuvvetlere ihtiyaç duymayan şehirlere taşıyarak bu güvenliği ortadan kaldırdı. Böylece barbarlar tarafından rahatsız edilen insanları yardımdan mahrum bıraktı ve sakin şehirler o derece askeri sıkıntılara maruz kaldı ki bazıları hemen terk edildi. Üstelik askerleri, kendilerini gösteri ve lükse vermelerine izin vermek suretiyle güçten düşürdü. Aslında (açıkça söylemek gerekirse) şu andaki perişan durumumuzun ilk tohumlarını bizzat kendisi ekti.³⁹ ifadelerini kullanarak Diocletianus'un nasıl bir sınır tahkimat sistemi kurduğunu ve Constantinus'un bunu nasıl yok ettiğini üzerine basarak vurgulamaktadır. Ancak bu bilgiler değerlendirilirken Zosimus'un kendisinin bir pagan olduğunu, Diocletianus'u, Hıristiyan karşıtı politikaları sebebiyle kendisine yakın gördüğünü, Constantinus'u ise Hıristiyanlık dinini koruyucu bir tavır takındığı gerekçesiyle düşman olarak gördüğünü akılda tutmak gerekmektedir⁴⁰.

Her ne kadar Diocletianus'un sınırları güçlendirmeye büyük çaba sarfettiği çok sayıda arkeolojik ve epigrafik kanıtın varlığıyla ispatlanabilir olsa da esasen sınır ordularında yapılan idari düzenlemelerin tam olarak hangilerinin ona ait olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Çünkü Diocletianus başa geçtiğinde orduları ne durumda bulduğuna dair sağlam bilgilere sahip değiliz⁴¹. Onun kurduğu sınır sistemi hakkında Ioannes Malalas şu bilgileri vermektedir: “*Diocletianus ayrıca Mısır'dan Pers sınırlarına kadar uzanan limeste kaleler inşa ettirip buralara limitanei yerleştirdi ve güvenliklerini sağlamak için her eyalete büyük bir kuvvetle birlikte kalelerden daha geride konuşlanacak duces atadı*”⁴². Buradan Diocletianus'un sınırlara *limitanei* denen birlikler yerleştirdiğini, bunların idaresini ise *dux* (çoğ. *duces*) denen komutanlara verdiğini öğreniyoruz.

A. H. M. Jones, Diocletianus döneminin askeri sınır komutanlarının (*duces*) tarihi kaynaklarda nadiren geçtiğini söyleyerek tespit edilebilenleri şu şekilde sıralamaktadır: bir adak sunma hadisesi vesilesiyle Valerius Concordius adında bir komutan *dux* olarak geçmektedir; Tuna bölgesi için Tetrarşi döneminde “*dux limitis provinciae Scythiae*” unvanı zikredilmektedir; 303'te Valeria'da ve 310-311'de Noricum'da *duces* vardır; 311 yılına ait bir yasa, bu tarihe kadar Illyricum'daki tüm birliklerin *duces* tarafından komuta edildiğini ima

39 Zosimus, *Historia Nova*, II.34, s. 76.

40 Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 17.

41 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 55-56; Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 23-24.

42 *The Chronicle of John Malalas*, Translation by E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986, s.168.

etmektedir. Dolayısıyla *dux* kurumu, Diocletianus'un politikasında geç bir gelişme gibi görünüyor ve tutarlı bir şekilde uygulanmamıştır⁴³. Muhtemelen *dux*, başlangıçta olağan rütbesinin üzerinde geçici bir sıfatla hareket eden bir subaya verilen bir unvandı. Üçüncü yüzyılda *dux*, kaynaklarda genellikle yan yana listelenen *comes* (çoğ. *comites*) unvanı ile ilişkilendirilmiştir. *Comes* unvanı sivil bir görevi niteleyebileceği gibi farklı rütbelere için askeri bir unvan olarak da kullanılabilir. Sınır birliklerini komuta eden *duces* ve *comites* arasında keskin bir ayırım bulunmadığından bunları birlikte değerlendirmek daha uygundur. Doğrudan *magisterin* komutası altında olan *comitatenses* ve *palatini* dışında, *duces* eyalet birliklerinin geri kalanını komuta ediyordu. Sınır koşullarının gerektirdiği durumlarda yetkileri birden fazla vilayete yayılabilirdi⁴⁴.

Ordu mevcudu hakkında Lactantius özellikle Diocletianus döneminde sayının çok fazla arttırıldığından yakınmaktadır⁴⁵. Asker sayısı her ne kadar onun iddia ettiği gibi dört katına çıkmadıysa da belli bir oranda artış söz konusu olmuştur. Öncelikle eski Roma lejyonunun asker sayısı 6000 kişiydi. *Limitanei* birliğinde de aynı sayı muhafaza edilmiştir; ancak farklı bölgelerde, bazen farklı eyaletlerde konuşlanmış yaklaşık 1000 kişilik (eski *cohorta* karşılık gelen) müfrezelere bölünmüştür. Ve bunlar atlı birlik içermemektedir. Süvariler ve *cohortlar* ayrı komutanların idaresi altındadır⁴⁶. Öte yandan lejyon sayısında önemli bir artış göze çarpmaktadır. Severuslar döneminde imparatorluk genelinde toplamda otuz dört lejyon vardı ve Diocletianus'un zamanında bir veya ikisi dışında hepsi varlığını sürdürmüştür. Bunlara, onun tahttan çekilmesinden önce otuz beş lejyon daha eklenmiştir. Bu lejyonlardan kaç tanesinin Diocletianus ve meslektaşları tarafından yetiştirildiğini kesin olarak söylemek mümkün değil. Kanıtlar, Severus dönemi ile Diocletianus'un hükümdarlığı arasında ordunun yaklaşık iki katına çıktığını ve artışın büyük kısmının Diocletianus döneminde olduğunu göstermektedir⁴⁷. Kuşkusuz lejyon sayısının artması eyaletlerin sınırlarının küçültülmesinin doğal bir sonucuydu.

Mevcut durumun Balkanlara yansımalarına bakacak olursak, Tuna Nehri boyunca Severuslar döneminde on iki lejyon vardı. Bunların hepsi *Notitia*

43 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 41.

44 Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 58-59.

45 Lactantius, *Zalimlerin Ölümleri Üzerine*, s. 76-77.

46 Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 35.

47 H. M. D. Parker, "The Legions of Diocletian and Constantine", *The Journal of Roman Studies*, vol. 23 (1933), s. 175-182; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 59-60; Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 397.

Dignitatum'da⁴⁸ beş yeni lejyonla birlikte zikredilmektedir, dolayısıyla mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Yeni lejyonlardan dördü kesinlikle Diocletianus döneminde oluşturulmuştur. Beşincisinin de yine aynı dönem olması muhtemeldir⁴⁹. Bu noktada Parker'ın bir yorumuna dikkat çekmek açıklayıcı olabilir: “Eyaletler bazında yapılmış bölgesel sınırlamaların her birinin kapsamlı bir askeri operasyonlar dönemini takip etmiş gibi görüldüğünü belirtmekte fayda var. Bu da değişimin en azından ikincil bir nedeninin daha etkili bir sınır savunma sisteminin yaratılması olabileceğini düşündürmektedir. Tehlikeli bölgede yer alan eyaletlerin parsellenmesi, her eyalette lejyon bulunması sebebiyle lejyon sayısını da arttıracığından sınır ötesinden gelecek düşman saldırılarına karşı daha güçlü ve daha yoğun bir direniş sağlayabilirdi. Bu durum aynı zamanda Diocletianus'un eyalet politikası ile ordu reformları arasındaki bağlantıyı açıklamaya yardımcı olmaktadır”⁵⁰.

Bu arada Constantinus döneminde kaynaklarda *cunei equitum* adı verilen farklı askeri birimlerden bahisler vardır. Scythia, Dacia ve iki Moesia'da, süvari *vexillationes*lerin yerini tamamen bunlar almıştır. Valeria ve iki Pannonia'da *vexillationes* ve *cunei* yan yana bulunur. *Ala*ler ortadan kaybolmuş, *cohort*lar ise iç bölgelere çekilmiştir. Onların yerine *auxilia* adı verilen yeni piyade birimleri oluşturulmuştur. Jones'a göre tarihlendirmesi oldukça güç olan bu düzenlemeler Constantinus'un hükümdarlığının son dönemlerinde Aşağı Tuna'da Gotlara ve Sarmatlara karşı yapılan savaşların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Diocletianus'un savunma sisteminin bu savaşlar esnasında ağır hasar görmüş olması ve sınırın Constantinus tarafından yeni hatlar üzerinde yeniden düzenlenmiş olması muhtemeldir⁵¹. Fakat *Cunei* hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Mommsen, *cuneinin* barbar birimlerden türediğini düşünüyordu ancak teorisini destekleyecek hiçbir kanıt yoktur. Bunlar basitçe *alae* ve *cohortes equitatae*den oluşan eski süvari birimlerini temsil ediyor olabilir ancak bunların hepsi tahminden öteye geçmemekte ve *cuneinin* kökenleri belirsizliğini korumaktadır⁵².

Diocletianus-Constantinus reformlarının genel özellikleri bu şekilde özetlenebilir. Bu sistem esasen Balkanlarda VII. yüzyıl sonunda *thema* sistemi kuruluncaya kadar ana omurgası değişmeden varlığını devam ettirmiştir. Ancak bu ara dönemde birtakım küçük çaplı düzenlemelere maruz kalmıştır. Yapılan yeni düzenlemelere etki eden en önemli faktör ise bu

48 Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarının askeri ve idari resmî görevleri hakkında detaylı bilgi veren resmî imparatorluk dokümanı. Genellikle V. yüzyıl başlarına tarihlenir.

49 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 58; Ensslin, “The Reforms of Diocletian”, s. 398.

50 Parker, “The Legions of Diocletian and Constantine”, s. 177.

51 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 99-100.

52 Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 34-35.

dönemde Balkan coğrafyasına yapılan saldırılardır. Ancak IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Balkanlarda cereyan eden siyasi olayların tarihini anlatmak bu çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte zaten böyle mütevazı bir araştırmada ele alınamayacak kadar geniş bir konudur. Bununla birlikte idare sisteminde yapılan değişiklere tesiri bakımından dönemin belli başlı hadiselerinin kısa bir kronolojisi vermek konunun anlaşılması için elzem olduğundan burada çok genel bir çerçeve çizmekle yetineceğiz.

3. IV.-VII. Yüzyıllar Arasında Balkanlardaki Siyasi Gelişmeler

Balkanlara kuzeyden yapılan, Romalıların “barbar” dedikleri kuzeyli toplulukların, özellikle de ilk dönemlerde Asya kökenli Sarmatlar ile Germenlerin saldırılarını miladi birinci yüzyıla kadar gerilere götürmek mümkündür. Birinci ve ikinci yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun Tuna ve Rhine Nehirleri sınırlarındaki tahkimatları güçlü olduğu için bu kuzeyli toplulukların ilk dönem saldırıları fazla etkili olmamıştı. Ancak üçüncü yüzyılda iç çekişmelerin etkisiyle durum Roma için oldukça kötüleşecektir. Bu dönemde saldırıda bulunan topluluklardan Sarmatların etkisi yavaş yavaş yok olurken Germenlerin belli grupları Roma sınırlarının belli bölgelerinde etkin hale gelmeye başlamışlardır. Bunlar arasında Got kavimlerinin saldırıları, buldukları coğrafya itibariyle daha çok Tuna boylarını ve Balkanları etkilemekteydi.

Gotların asıl şiddetli saldırıları 247 yılında başladı. Roma İmparatorluğu’nun “III. yüzyıl krizi” diye adlandırılan en çalkantılı dönemine denk gelen bu saldırılar karşısında devlet etkili bir savunma yapamadı. İmparator Decius’un (249-251) 251 yılında yaptığı karşı saldırı kendisinin de hayatını kaybettiği büyük bir bozgunla sonuçlandı. Gotlar aynı zamanda denizden de saldırıya geçtiler. Karadeniz’in kuzey kıyılarından yelken açan Got filoları Karadeniz, Marmara ve Ege sahillerini yakıp yıktılar. Gotların Balkanlardaki yağmalamaları İmparator II. Claudius (268-270) tarafından 269 yılında ağır şekilde mağlup edilmelerine kadar devam etti. “Gothicus” (Got fatihi) unvanını alan Claudius’un Naissus’ta kazandığı bu zafer, Balkanlardaki Got tehlikesini uzun süre ortadan kaldırdı. Bununla birlikte bu dönem Got saldırılarının Roma için pahası Tuna’nın kuzeyindeki tek Roma eyaleti olan Dacia’nın kaybı oldu. Got saldırıları sonraki dönemde de düşük yoğunluklu olarak devam etti. Bu süreçte onların en fazla hareketlendikleri dönem Constantinus dönemi oldu. İmparator Got tehlikesine karşı özellikle sınır tahkimatına önem verdi. 332 yılında Tuna ötesine bir sefer yaparak Gotları mağlup etti ve sonrasında onları İmparatorluğa bağlayan bir anlaşma yapmayı başardı. Constantinus’un zaferinden sonra Gotlar bir süre sessiz kalmışlardı ancak Valens döneminde (364-378) tekrar hareketlenmeye

başladılar. İmparator 369'da Noviodunum'un kuzeyinde onlarla bir savaşa girdi ve galip geldi. Got lideri Athanaric'e, artık Tuna Nehri'ni geçmemeyi kabul ettiren bir anlaşma dayattı. Ancak bu sıralarda başlayan Hunların batı istikametindeki öfkeli saldırıları tehlikeyi geri getirdi.

370'lerden 420'lere kadar olan süreçte bir yandan sıkıştırılan Got kavimlerinin Balkanlara saldırıları yaşanırken diğer yandan da Hunların Tuna'nın kuzey kısımlarına yerleşme süreci tamamlanmaktaydı. Bu sürecin başında 370'li yılların ortalarında itibaren doğudan Hunlar tarafından baskıya maruz kalan Got kavimleri batı istikametinde ilerleyerek Tuna sınırlarına yığılmışlar ve bir kısmı Bizans Devleti tarafından Tuna'nın güneyine iskân edilmişlerdi. Burada Vizigotların yerel askeri garnizonlarla sorunlar yaşamaları ve karışıklıklar çıkarmaları üzerine İmparator Valens onlara karşı harekete geçmiş ancak 378 yılında Hadrianopolis (Edirne) yakınlarında yapılan savaşta Bizans ordusu ağır bir yenilgi almış ve sonrasında Vizigotlar bütün Trakya'yı yağmalamışlardı. Devletin Doğu yarısını yönetmesi için Augustus'luga yükseltelen Theodosius (379-395) sorunu barış yoluyla çözmeye çalışmış ve yapılan anlaşma ile Ostrogotlar Pannonia'ya, Vizigotlar ise Trakya *diocesisine foedus*⁵³ olarak yerleştirilmişlerdi.

Theodosius'un ölümü (395) üzerine kralları Alarich idaresinde harekete geçen Vizigotlar başkent surları önüne ve Yunanistan'ın güney uçlarına kadar bütün Balkan Yarımadası'nı altüst ettiler. Bölünmüş iki Roma merkezi arasındaki rekabet nedeniyle ortak bir karşı harekât yapılamadı ve Vizigot kralı ancak Doğu sarayı tarafından 397'de *magister militum per Illyricum* tayin edilerek durdurulabildi. Nihayetinde Alarich 400 yılında Konstantinopolis'te Gainas'ın etkisiz hale gelmesinden sonra İtalya'ya yöneldi. Ancak bunların hiçbirini *pars orientisi* derin veya kalıcı bir şekilde etkilemedi.

Balkanlar Gotlardan sonra Hun saldırılarına maruz kaldı. Hunların Tuna sınırlarındaki üstünlük dönemi 420'lerden 450'lere kadar devam edecekti. Uldin dönemindeki saldırılar çok etkili olmasa da Rua dönemindeki 422 ve 426 saldırıları doğudaki başkenti bile tehdit eder bir mahiyet almıştı. Bunun üzerine İmparator II. Theodosius (408-450) yaptığı anlaşmayla Hunlara vergi vermeyi kabul etmişti. Durum 434 yılında Attila'nın başa geçişinden sonra daha tehlikeli hale geldi. Onun 441-442 seferi Sirmium, Singidunum, Viminacium ve Naissus'u, 447 seferi ise bütün Makedonya ve Trakya'yı etkiledi. Bizans rakibinden kurtulma adına suikast girişiminde bile bulundu. Ancak başarılı olamadı. Attila'nın önce Batı Roma'yı dize getirmeye karar vermesi belki de Bizans'ın kaderini belirleyen en önemli karar oldu çünkü tekrar doğuya dönmeye ömrü vefa etmeyecekti.

53 İmparatorlukla ittifak yapan Germen veya öteki yabancı kavimler için kullanılan bir terim.

Attila'nın ölümünün ardından devleti kısasüre içerisinde dağıldı. Balkanlarda Got probleminin yeniden ortaya çıkması bu dağılışın sonuçlarından biriydi. Gotların başında Theodoric Strabon ile Amal hanedanından Theodoric vardı. Her ikisi de Balkanlarda sıklıkla birbirleriyle savaş halinde görünürler ve bazen İmparator'un düşmanları, bazen de müttefikleri olurlardı. Bunlar 457'de İmparatorluğa karşı saldırıya geçtiler. Illyricum'a yapılan bir dizi saldırının ardından 459'da Dyrrachium'u ele geçirdiler. 461'de yapılan anlaşma on yıllık bir barış temin etmişti ancak 473'te yeniden saldırıya geçen Gotlar Makedonya'yı yakıp yıkarak Selanik'e kadar ilerlediler. 474 yılında Amal Theodoric ile anlaşma imzalayan İmparator Zenon (474-491) onların Makedonya'ya yerleşmelerine izin verdi. Nihayetinde Theodoric Strabon'dan, devlet onun ölümüyle (481) kurtuldu. Amal Theodoric'i ise İmparator 488 yılından Batı'ya gitmeye ikna etti. Çünkü bu arada Batı'da Odovakar İtalya'yı istila etmiş ve Batı Roma idaresine son vermişti. Neticede Theodoric birlikleriyle birlikte Balkanları terk etti, Odovakar'a karşı zafer kazandı Ravenna'yı başkent yaparak kendisini İtalya'nın efendisi ilan etti. Balkanlar da böylelikle Got tehlikesinden kurtuldu.

Got tehlikesi daha tam olarak ortadan kalkmadan Balkanlarda Bulgarların ayak sesleri duyulmaya başlanmıştı. Bu noktada Balkan yarımadasının, nüfusu ve uygarlığı açısından, sonuçları hala devam edecek bir döneme girildi. Çünkü V. yüzyılın sonlarında Slavlar da Balkanlarda görünmeye başlayacaklardı. Ama en azından başlangıçta pek tehlikeli değillerdi. Siyasi örgütlenme olmadan savaşçı özellik gösteremiyorlardı, ancak önce Bulgarlar, sonra da Avarlar tarafından eğitilip denetlendiklerinde korkunç hale geleceklerdir.

Kaynaklarda ilk kez 482 yılı olayları ile alakalı olarak geçen Bulgarlar için verilen bilgi bu yıl İmparator Zenon'un, Gotlara karşı olan mücadelesinde Tuna'nın kuzeydoğusunda yaşayan Bulgarlardan yardım istemiş olmasıdır. Bu tarihten itibaren Balkan coğrafyasına düzenli Bulgar saldırıları başlayacaktır. 493, 499 ve 502 yıllarında Balkan topraklarına yapılan akınlar kayıtlara geçmiştir. İmparatorun savunma önlemleri aldığı kesindir ve bunların en önemlisi, Marmara Denizi'nden Karadeniz'e kadar Konstantinopolis'e ulaşımı engelleyen ünlü Uzun Duvar'ın tamamlanmasıdır. Yine Bulgarlar 518 ve 530 yıllarında Illyricum'a, 535 ve 538 yıllarında bu defa Moesia ve Scythia'ya saldırdılar. Bu tarihten sonra yapılan saldırıları kaynaklar Bulgar ismi ile değil de onlara bağlı farklı boy isimleriyle aktarmaktadırlar. Bunlardan biri olan Kutrigurlar 540'lı yıllardan itibaren Balkan topraklarına saldırılarda bulunmaya başladılar. Kutrigurların 551 yılında Kinialon, 558 yılında ise Zabergan liderliğinde yaptıkları geniş kapsamlı saldırılardan Bizans devleti ancak Utigurlarla ittifak yaparak kurtulabilmişti.

Bizans diplomasi yoluyla bu tehlikeden kurtulmaya çalışırken 558 yılında başkentte ilk Avar elçileri görüldü. Göktürk takibinden kaçan Avarların ilk isteği yerleşecek toprak idi. İstedikleri bölge Kuzey Balkanlardaki Dobruca yani Bizans'ın Scythia eyaleti idi. Bizans ise durumu kendi lehine çevirme adına onları Lombardlar ve Gepidlerin çekişme halinde bulunduğu Pannonia bölgesine yerleştirmek istiyordu. Bu süreçte Avarlar Kuzey Karadeniz'deki Türk topluluklarını ve bir kısım Slavları zaten hakimiyetleri altına almışlardı. Neticede onlar Pannonia topraklarına yerleştiler. Bizans şimdi onların ve Orta Tuna bölgesi Slavlarının gittikçe artan tehdidi altında idi. Kısa süre içerisinde savaş patlak verdi ve Avar Kağanı Bayan 582 yılında uzun bir kuşatmanın ardından Bizans sınırındaki en önemli müstahkem mevkilere biri olan Sirmium'u ele geçirdi. Bu tarih aynı zamanda sistematik Avar saldırılarının başlangıcı oldu. 582-591 yılları arasında bizzat Avarların Trakya ve Konstantinopolis'e kadar olan bölgelere veya onlar adına Slavların tüm yarımada yaptıkları saldırılar döneme damgasını vurmuştur. Bu noktada vurgulanması gereken önemli bir husus Avarlarla birlikte ve onların idaresi altında istila hareketlerine girişen Slavların bu dönemden itibaren Balkanlara yerleşmeye başlamalarıdır. Bu husus Balkan tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil eder zira bu döneme kadar Balkanlarda gerçekleşen bütün istila dalgaları geçici bir karakter taşımıştır. Ancak Slavlar kalıcı hale gelmeye başladılar. İleride kurulacak Slav devletlerinin temelleri böylece atılmış oldu.

582'den sonraki Avar ve Slav faaliyetlerine dönecek olursak 583 yılında vergi arttırımı talepleri reddedilen Avarlar saldırıya geçerek Anchialus'a kadar ilerlediler. 584 yılında Bizans anlaşma yaparak yüz bin *solidi* yıllık ödemeyi kabul etti. 585 yılında Avar-Slav orduları bütün Trakya'yı tahrip ettiler. 586-587'de Avar saldırıları Edirne'ye kadar ulaşmıştı. Bu arada 586 yılında bir Avar-Slav ordusu Selanik'i kuşattı. 588 yılında yeniden saldıran Avarlar bütün Trakya'yı yağmalayıp Çorlu'ya kadar ilerlediler. Bütün bu süreç esnasında Avarların işini kolaylaştıran en önemli etken Bizans Devleti'nin 572 yılından beri doğu sınırlarında İran ile savaş halinde olması ve Balkanlara sevk edecek askeri birlik bulamamasıdır. Bu durum aynı zamanda Slavların Balkanlarda kalıcı yerleşimler elde etmesini de temin etmek suretiyle bir yerde Balkanların sonraki dönemdeki kaderini belirleyen bir etken olmuştur. Bununla birlikte 591 yılında Bizans'ın İran'la olan savaşının bitmesi ordularını batıya nakletme imkânı verdi bu da Balkanlardaki durumun Avarlar aleyhine değişmesine neden oldu. 590'lı yıllarda Bizans ordusunun üst üste Balkanlarda Avarlar ve Slavlar üzerine yaptığı seferler başarılı oldu ve güç dengesi Bizans lehine değişti. Bizans ordusu operasyonları Tuna'nın ötesine taşımayı başardı; bu elbette Tuna'nın güneyindeki tüm bölgenin temizlendiği anlamına gelmiyordu. Ancak 602 yılındaki seferde Bizans İmparatorunun elde ettiği

başarılı devam ettirmek için orduya Tuna ötesinde kışlama emri vermesinin askerler arasında yarattığı hoşnutsuzluk isyana dönüştü ve Bizans tahtında yaşanan değişiklik Avarlara karşı sürdürülen mücadeleyi de olumsuz etkiledi. Bütün kazanımlar kaybolup gitti; doğuda İran'la savaş yeniden başladı, Slavlar ve Avarlar saldırılarına kaldıkları yerden devam ettiler.

Doğudaki İran savaşı nedeniyle yine Balkanlara yeteri kadar ordu sevk edilemiyordu. 604 yılında Avarlar, ödenen verginin miktarı artırılarak teskin edilebildi. Slavlar da sessiz göçlerini sürdürerek kalıcı yerleşimler elde etmeye devam ettiler. 614-616 yılları arasında Avarlar Dalmaçya bölgesine saldırılarda bulunurken Slavlar artık Kuzey Ege'de kıyılara denizden saldırılar düzenliyorlardı. Selanik'in 618 yılında Avar-Slav ortak güçleri tarafından kuşatılması ancak başarısız olması bu sürecin en önemli hadisesidir. Sonrasında Avarlar, tarihi oldukça tartışmalı olan bir zamanda imparatora suikast düzenlemişler, başarısız olunca da başkentini etrafını yağmalamışlardır. Doğuda İran'la savaşmayı önceliğine alan İmparator Heraklius (610-641) yıllık ödeme karşılığı Avarlarla bir anlaşma yaptı. Ancak bu anlaşma Avarları uzun süre engellemedi. Onlar 626 yılında başkent İstanbul'u kuşattılar. Kuşatmanın başarısız olması aynı zamanda Avar siyasi gücünün de sonunu getirdi. Bu tarihten sonra Avarlar artık Balkanlar için bir tehlike oluşturmadılar. Batıda Avar tehlikesi sönerken doğuda en büyük rakip olan Sasaniler de yıkılış sürecine girdi. Ancak doğuda onların yerini çok daha güçlü yeni rakip olan Araplar aldı. Onlarla olan mücadele İstanbul'u kuşatmalarına ve 678 yılında başarısız olup çekilmelerine kadar yoğun biçimde devam etti. Gerek Araplarla olan savaşlar ve gerekse öncesinde Sasaniler ile olan savaşlar 600'lü yılların başında Balkanlarda üstünlüğü ele geçirmiş olan Bizans'ın uzun bir dönem bu bölgeye dönememesi gibi bir sonuç doğurdu. Bütün bu süreçte İmparator II. Konstans'ın (641-668) 658 yılında Slavlar üzerine yaptığı bir sefer dışında hiçbir Bizans faaliyeti kayıtlara geçmemiştir. Bu boşluk zikredildiği üzere hem 626 İstanbul kuşatmasına kadar Avarlara hem de Slavlara Balkanlarda rahat hareket etme imkânı sağladı. Ancak Slavların faaliyetleri Avarlardan farklı olarak istila ve kalıcı yerleşim karakteri almaya başlamıştı. Balkanlarda Bizans'ın otoritesi tam bir sarsıntı geçiriyordu. Balkan coğrafyasının büyük bölümü Slav yerleşimi haline geldi. 626'dan sonra Hırvatlar ve Sırp'lar da İmparatorun izniyle gelip Dalmaçya bölgesine yerleştiler⁵⁴. 680 yılında Tuna Bulgar Devleti'nin kurulduğu dönemde

54 Paul Lemerle, "Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque Romaine jusqu'au VIIIe siècle", *Revue Historique*, t. 211, fasc. 2 (1954), s. 277-308; J. B. Bury, *Barbarların Avrupa'ya İstilas*, çev. İ. Kavas, Y. Akbaba, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 27-115; John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1983, s. 13-69; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, türlü yerde; Bavant, "Illyricum", s. 335-337, 348-351, 355-360;

Balkanların siyasi manzarası bu şekildeydi. Şimdi bu politik hadiselerin yaşandığı dönemde Bizans'ın bölgedeki yaptığı idari düzenlemeleri tespit etmeye çalışacağız.

4. Constantinus Sonrası Dönemde İdarede Yapılan Düzenlemeler

Constantinus'un ölümünden V. yüzyıl başına kadar olan dönemde idari ve askeri yapıda Diocletianus-Constantinus sitemi temel özelliklerini korumakla birlikte bir takım küçük değişikliklere uğramıştır. V. yüzyıl başında Justinianus dönemi ile birlikte daha radikal düzenlemelere gidildiği için o dönemi ayrı bir başlık altında ele alacağız. Bu kısımda yapılan değişiklikleri özellikle Balkan coğrafyasını ilgilendirdiği oranda tespit etmeye çalışacağız. Yine aynı şekilde bu dönemdeki düzenlemeleri de taşra idaresi ve askeri idare olmak üzere ayrı başlıklar altında toplayacağız.

4.1. Taşra İdaresinde Yapılan Düzenlemeler

Praetorian prefect kurumu IV. yüzyılda tam bir dönüşüm geçirmiştir. Diocletianus döneminde ve hemen sonrasında Augustus ve Caesar'ların her birinin, imparatora gittiği her yerde eşlik etme gibi geleneksel işlevi yerine getiren tek bir *praetorian prefecti* vardı. Yukarıda Constantinus dönemindeki idari yapıdan bahsedilirken *praetorian prefect* kurumunun tam olarak gelişimini tamamlamadığı ve Zosimus'un bildirdiği idari bölümlenimin muhtemelen V. yüzyıl başındaki durumu yansıttığı vurgulanmıştı. 400 yılına gelindiğinde durum şu şekildeydi: *Praetorian praefect* makamı tanınmayacak kadar değişmişti. Tamamen sivil bir makam haline gelmiş ve artık hüküm süren imparatorların sayısına bakılmaksızın sabit birer bölgeden sorumlu dört *praefectura* oluşmuştu. Dördünün her biri bir grup *diocesesin* vergilendirilmesinden ve idaresinden sorumluydu. Yine Zosimus'un bölümlenmesini tekrar edecek olursak Mısır'ı, doğu eyaletlerini, Küçük Asya'yı ve Avrupa'nın doğu uçlarını tek bir vali yönetiyordu, ikincisi Girit, Yunanistan ve İtalya sınırlarına kadar Balkanların geri kalanını, üçüncüsü İtalya, Afrika ve Batı Akdeniz'in büyük adalarını ve dördüncü Galya, İspanya ve Britanya'yı yönetiyordu. İşte Constantinus sonrasında dördüncü yüzyılın sonuna kadar olan süreçteki değişim, *praetorian prefectin* imparatorun şahsına başlı ve sayısı buna göre değişen bir idareciyken belli *dioceses*lerden sorumlu bölgesel bir idareci haline gelmesidir. Kaynakların sınırlı bilgi vermesi nedeniyle arada geçen süreçte değişimin tam aşamalarını tespit etmekte ciddi zorluklar ortaya çıkmaktadır. T. D. Barnes bu konu üzerinde yaptığı iki önemli çalışmada⁵⁵ mevcut kaynaklar ışığında konuyu aydınlatmaya

55 T. D. Barnes, "Regional Prefectures", *Bonner Historia-Augusta-Colloquium*, 1984/1985, Bonn, 1987, s. 13-23; aynı yazar, "Praetorian Prefects, 337-361", s. 249-260.

çalışmış ve önemli bulgulara ulaşmıştır. Biz de bu bulguları dikkate alarak bu değişimin Balkanlardaki aşamalarını tespit etmeye çalışacağız.

Bilindiği üzere Büyük Constantinus'un ölümünün ardından yaşanan kısa bir belirsizlik sonrasında onun üç oğlu Augustus ilan edilerek İmparatorluk toprakları bunlar arasında paylaşılmıştı. En büyük çocuk II. Constantinus ülkenin batısını (Britanya, Galya, İspanya), ortanca olan Constantius Doğu'yu, en küçük çocuk Constans ise İtalya, Afrika ve İlyria'yı almıştı. Ancak kardeşler arasında kısa süre içerisinde anlaşmazlık çıktı. Önce 340 yılında II. Constantinus Constans'a saldırdı ancak mağlup olup hayatını kaybetti. Kardeşinin idaresindeki toprakları da alan Constans bütün Batı'nın hâkimi haline geldi. 350 yılında Constans'a karşı orduda bir isyan patlak verdi ve o tahttan indirilerek öldürüldü. Doğudaki Constantius'un, kardeşini öldüren Magnentius'a karşı sürdürdüğü bir dizi savaş sonrası onu ortadan kaldırmasıyla 353 yılında bütün İmparatorluk onun idaresi altında birleşti⁵⁶. Bu süreçte, yani Constantinus'un oğullarının 9 Eylül 337'de Augustus olarak ilan edilmesi ile 3 Kasım 361'de Constantius'un ölümü arasında kaynaklarda tespit edilebilen göreve getirilmiş *praetorian prefect*ler iki kategoriye ayrılabilir: birincisi imparatorlara bağlı olan ve aslında imparator yardımcısı olarak görev yapanlar ve ikincisi imparatorluğun bir bölgesinin idaresini üstlenenler. Bu durum bize *prefect* kurumunun henüz tam bölgesel karakter kazanmadığını ve bir geçiş dönemi yaşandığını göstermektedir.

Öncelikle Constantinus'un oğulları döneminde bir Afrika *prefectura*sının var olduğuna dair iyi bir kanıt olmadığından yukarıda bahsedilen Constantinus'un tesis etmiş olduğu muhtemelen bu bölgesel ilk *praefectura*nın 337'de sona erdiği varsayılabilir. Constantinus'un oğullarından batı bölgelerini (Galya, Britanya, İspanya) yöneten II. Constantinus döneminde 337-340 yılları için Galya'yı yöneten bir bölgesel *prefect*in varlığından kaynaklar bahsediyor ise de bu bilginin anakronistik olma ihtimali de vardır. Constans döneminde onun atadığı idareciler üzerine yapılan bir araştırma, 345 dolaylarında imparatorun iki değil üç *prefecte* sahip olduğunu göstermektedir. Yine kaynaklar, 340'ların sonlarındaki Batı'da görev yapan *prefect*lerin her birinin Galya, İtalya ve Illyricum gibi üç coğrafi bölgeden birinde faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu tespitlere dayanarak, bölgesel *prefectura*ların doğuşu siyasi olaylar ve idari mantık açısından kolaylıkla anlaşılabilir hale gelmektedir. Şöyle ki Constans, 340 yılında II. Constantinus'un eski topraklarını denetlemek üzere ikinci bir *prefect* atadığında, Galya *praetorian prefecturası*nı kurmuş oldu. Dolaylı olarak da mevcut *praetorian prefect*inin idari yetki kullandığı alanı İtalya, Afrika ve

56 Gregory, *Bizans Tarihi*, s. 86-87.

Illyricum olarak sınırlanmış oldu. Yani bir anlamda Galya *praefectura*sı ani ve beklenmedik bir siyasi değişimin sonucu olarak 340 yılında ortaya çıkmıştı. Belirleyici adım, 343'te ya da bundan kısa bir süre sonra, Constans'ın, İtalya, Afrika ve Illyricum'u idare eden tek *praetorian praefect*inin yerine, burayı ikiye bölüp sırasıyla Illyricum ve İtalya-Afrika'nın sivil idaresi için ayrı iki *praefect* atamasıyla geldi. Bundan sonra kaynaklarda, bir *praetorian praefect*in Trier'de ikamet edip Britanya, Galya ve İspanya'yı yönettiği, bir diğersinin Sirmium'da ikamet edip Illyricum'u yönettiği ve üçüncüsünün Milano'dan İtalya ve Afrika'yı yönettiği tespit edilebilmektedir. Böylece Zosimus'un bahsettiği dördüncü yüzyılın sonlarındaki dört bölgesel *praefectura*dan üçü bu şekilde teşekkül etmiş oluyordu.

350 yılından sonra Constantius, Magnentius'u mağlup edip Constans'ın eski topraklarının kontrolünü ele geçirdiğinde, kardeşinin üç bölgesel *praetorian praefectura* sistemini devraldı. Doğuda kendine ait kısım da bölgesel *praefectura* haline gelince sayı dörde çıkmış oldu. Döneme ait belgelerde Galya'da 341'den itibaren, İtalya'da 343'ten itibaren, Illyricum'da 343'ten itibaren⁵⁷ ve Doğu'da (Oriens) 354'ten itibaren bölgesel *praefectura*lar oluştuğunu ve başlarına *praefect*ler atandığını görmekteyiz. İmparatorluğun 395 yılında kesin olarak ikiye ayrılmasının ardından *praefectura* sistemi *Notitia Dignitatum*'da gösterildiği şekliyle yerli yerine oturmuş gibi görünmektedir. Buna göre bütün imparatorluk sivil idare açısından dört büyük bölüme ayrılmıştı: bunlar, Galya, İtalya, Illyricum ve Doğu (Oriens) idiler. Bunlardan konumuzu ilgilendiren bölge olarak Illyricum *praefectura*sı iki *dioceses*ten oluşuyordu: Dacia ve Makedonya⁵⁸.

361 yılından İmparator I. Theodosius'un öldüğü 395 yılına kadar olan süreçte Illyricum *praefectura*sının geçirdiği değişimleri tam olarak tespit etmek belgelerin tarihlendirilmesi ve yorumlanması zor olduğundan pek mümkün görünmüyor. Bazen Illyricum'un coğrafi bir bölgeyi mi yoksa idari bir birimi mi ifade ettiği dahi tartışmalı hale gelmektedir. Birçok belirsizlik barındıran bu konu hakkında kaynaklardaki bilgilerin detaylı tartışmasına girmek⁵⁹,

57 IV. yüzyılda Illyricum *praefectura*sı için atanan *praefect*lerden isimleri tespit edilebilenlerin listesi için bkz. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 1971, s. 1049-1052; Barnes, "Praetorian Prefects, 337-361", s. 258-259; Jean-Remy Palanque, "Les préfets du prétoire sous les fils de Constantin", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 4, H. 2/3 (1955), s. 263; Ammianus Mescellinus'ta geçen isimler için Jones, *The Later Roman Empire*, vol. III, s. 22, dn. 30.

58 Barnes, "Regional Prefectures", s. 13, 17-23; Barnes, "Praetorian Prefects, 337-361", s. 251-251, 256-260; Palanque, "Les préfets du prétoire sous les fils de Constantin", s. 259, 262-263; Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 25-27; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 46-48, 370; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 31-32.

59 Konu ile ilgili önceki literatür ve tartışmalı hususlar için bkz. Paul Lemerle, *Philippe et la*

amacı Balkanlarda uygulanan idari sistemin kronolojik bir tablosunu çizmek olan bu çalışmanın konu sınırlarını aştığı için sadece kaynaklardaki kesin ifadeler üzerinden bölgenin geçirdiği idari değişiklikleri tespit etmekle yetineceğiz.

Bütün Balkan coğrafyası iki coğrafi bölgeden teşekkül ediyordu: Bunlar birer *dioceses* olarak adlandırılan Illyricum ve Trakya idiler. Yukarıda da zikredildiği üzere Constantius'un tek başına idare ettiği dönemde Illyricum, İtalya ve Afrika ile birlikte tek bir idari birim olarak yönetiliyordu. Yani Balkan coğrafyası sınırlarında kalan Illyricum (Pannonia, Dacia ve Makedonya *dioceses*leri) İtalya vilayetinin bir parçasını oluşturuyordu. Trakya *dioceses*i ise Doğu vilayetinin bir parçasıydı. P. Lemerle bu durumu Latin kültür çevresinin etki alanına bağlamaktadır. Ona göre mevcut bölüşüm hem Latin kökenlilerin Doğu'ya yönelik doğrudan etkisinin hem de Batı'nın otoritesinin hâlâ uygulanabileceği en uç sınıra işaret ediyordu⁶⁰. Sonraki dönemde Valentinianus'un (364-375) kardeşi Valens (364-378) ile iktidarı paylaşması ve İmparatorluğun yeniden iki idareci arasında taksim edilmesi meselesi ile birlikte bölünmenin sınırlarının nereler olacağı ve İtalya *prefecturas*ının durumu da belirsiz hale geldi. O zamanlar Illyricum üç büyük *dioceses*ten oluşuyordu ve hem Latince hem de Grekçe konuşulan bölgeleri kapsıyordu. Rasyonel olarak tasarlanmış bir yapı değil, tarihsel olarak gelişmiş bir yapıydı⁶¹. Ammianus Marcellinus, iki kardeşin yaptıkları ilk paylaşımında İtalya'nın Afrika ve Illyricum ile birlikte yine tek bir idari birim olarak devam etmesine ve *prefect* olarak da Mamertinus'un atanmasına karar verildiğini bildirmektedir⁶². Illyricum'un, Valentinianus'un ölümüne, hatta biraz sonrasında kadar bu idari statüsünde herhangi bir değişiklik olduğuna dair bilgimiz yok.

Ancak 376'da Trakya'daki Vizigot yerleşimleri sıkıntı çıkardığında ve bölge ciddi bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında, Illyricum idari olarak geçici bir süreliğine İtalya ve Afrika'dan ayrıldı ve kendi *prefect*inin idaresine verildi. Her ne kadar geçici olsa da bu değişiklik önemliydi çünkü Illyricum bölgesi için özel bir yetkilinin atanması, idarenin bölgede kötüleşen

---

Macédoine Orientale à la époque chrétienne et byzantine, De Boccard, Paris, 1945, s. 78-80; Jean-Remy Palanque, "La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle", *Byzantion*, vol. 21, No. 1 (1951), s. 5-7.

60 Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, s. 78; Lemerle "Invasions et migrations dans les Balkans", s. 266.

61 R. Malcolm Errington, *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006, s. 81.

62 Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, transl. John C. Rolfe, vol. II, Harvard University Press, London-Cambridge, 1940, XXV.5.5, s. 590-591.

güvenlik durumuna karşı verdiği esnek tepkinin bir parçasıydı⁶³. 378 yılında Edirne'deki askeri felaketin etkileri Illyricum'un sonraki birkaç yıllık kaderini de belirledi. Ocak 379'da Gratianus, Theodosius'u Augustus ilan ederek Doğu Illyricum'un idaresini ona bıraktı⁶⁴. Daha sonra 382 yılında yani Got tehlikesinin son bulduğu dönemde Illyricum'un idaresi yeniden Batı'ya devredildi⁶⁵. Theodosius'un saltanatının sonunda veya hemen sonrasında Illyricum, Doğu ve Batı olmak üzere kalıcı olarak iki parçaya bölündü. Doğudaki iki *dioceses*, Dacia ve Makedonia, artık İstanbul'un idaresi altına girdi ve Doğu'daki imparatorun atadığı kendi *praetorian prefecti* buradaki idareyi üstlendi. Pannonia ise İtalya ve Afrika'ya bağlı kaldı⁶⁶. Bu bölünmenin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı tam olarak tespit edilememektedir ancak İmparatorluğun her iki parçasının Illyricum'un idaresi üzerindeki çekişmesi Theodosius'un ardından oğullarına atanan naipler, Stilicho ve Rufinus döneminde de devam etmiştir. Nihayetinde karmaşık entrikaların ardından Stilicho iki *dioceses* Doğu'ya devretti⁶⁷. Bundan sonra İtalya'nın *praetorian prefectine* tabi Illyricum *dioceses*i (yani eski Pannonia *dioceses*i, Batı Illyricum) ile Dacia ve Makedonya *dioceses*lerini kapsayan ve Doğu'ya bağlı olan Illyricum *prefectura*sı (Doğu Illyricum) arasında ayırım yapmak gerekmiştir⁶⁸.

Bu ayırım sonraki siyasi gelişmelerle tamamen kalıcı hale gelecekti çünkü Pannonia *dioceses*i git gide daha fazla oranda Hunların ve Germen halkların istilasına maruz kalıyordu. Pannonia'nın elden çıkışı Dacia ve Makedonia *dioceses*lerini başkent İstanbul'un ileri savunma hattı haline getirecekti. Batı imparatorluğu bir süre daha Doğu Illyricum üzerinde hak iddia ettiyse de bahsedilen siyasi gelişmeler nedeniyle bir süre sonra bu isteginden vazgeçmek zorunda kaldı⁶⁹. Bundan sonra Illyricum *prefectura*sında Justinianus dönemine kadar önemli bir idari değişiklik yapılmamış gibi görünmektedir. Bunu söylemek için elimizde şöyle bir kanıtımız vardır: Hierokles'in 535 yılından hemen önceye tarihlenen *Synekdemos* adlı coğrafya eserinde Illyricum *prefectura*sının eyaletleri listelenmiştir. Bunlar: I. Makedonia (Thessalonike),

63 Errington, *Roman Imperial Policy*, s. 82.

64 Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen*, transl. Edward Walford, Henry G. Bohn, London, 1855, VII.4, s. 315; Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, s. 79; Palanque, "La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle", s. 7.

65 Errington, *Roman Imperial Policy*, s. 83.

66 *Notitia Dignitatum*, ed. Otto Seeck, Apud Weidmannos, Berolini, 1876, Or. III, s. 8-10, Occ. II, s. 107-108.

67 Oldukça karmaşık olan bu dönemdeki idari değişikliklerin kısa bir özeti için bkz. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, s. 80-81; Errington, *Roman Imperial Policy*, s. 84-86; Bavant, "Illyricum", s. 320-321.

68 *Notitia Dignitatum*, göst. yer; Lemerle "Invasions et migrations dans les Balkans", s. 267.

69 Bavant, "Illyricum", s. 321.

II. Makedonia (Stoboi), Thessalia, Hellas, Krete, Palaia Epeiros, Nea Epeiros, Dakia Mesogeios (Sardika), Parapotamia Dakia (Ratiaria), Dardania (Skoupoi), Praivalis, I. Misia, Pannonia⁷⁰. Burada eğer Makedonia ve Dacia eyaletlerinin iki parçaya bölünmesi dikkate alınmazsa, bu liste, Verona el yazmasında kaydedilmiş olan Moesia *diocesisinin* (Makedonia ve Dacia) eyaletlerinin aynısını sunmaktadır. Bunlara sadece kuzeyli halklar tarafından batıdaki kısımları işgal edilmiş olan Pannonia *diocesisinin* geri kalan parçası Pannonia eyaleti olarak Illyricum *prefecturasına* eklenmiştir⁷¹.

Illyricum'un idare merkezinin neresi olduğu ile ilgili olarak ise Justinianus'un 535 yılına tarihlenen bir *novellası*⁷² bazı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre eski dönemlerden beri *prefecturanın* merkezi Sirmium şehriydi. Ancak daha sonra, Attila'nın zamanında Sirmium bölgesi harap olunca, buradaki *praetorian prefect* bu şehri terk ederek Selanik'e gelmişti⁷³. Buradan anlaşıldığına göre eyaletin merkezi Attila'nın 441 yılı Balkan seferi sırasında Sirmium'dan Selanik'e taşınmıştır. I. Theodosius dönemi ve hemen sonrasında Doğu Illyricum'un merkezinin Selanik olduğu bilindiğinden buranın 441 yılından önce tekrar Sirmium'a taşınmış olması gerekir⁷⁴. Justinianus'un ise yukarıda bahsi geçen *novellasını* yayınlama sebebi *prefecturanın* merkezinin kendi doğum yeri olan Justiniana Prima'ya (Caricin Grad) alındığını bildirmektir. Ancak merkezin Selanik'te olduğuna dair 536 ve 541 yıllarına ait kanıtlar vardır⁷⁵ ve muhtemelen Justiniana Prima hiçbir zaman *prefectura* merkezi olmamıştır. Bir görüşe göre bu durum Sirmium için de geçerlidir ve *prefecturanın* merkezi IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Selanik'te kalmış olmalıdır⁷⁶.

70 *Le synekdemós d'Hiéroklos. Et L'opuscule géographique de Georges de Chypre*, texte, introduction, commentaire et cartes par Ernest Honigmann, Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Bruxelles, 1939, s. 14-21.

71 Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, s. 81.

72 İmparatorluk fermanı.

73 *Corpus Iuris Civilis, Novellae*, vol III, ed. R. Schoell, G. Kroll, Apud Weidmannos, Berolini, 1895, XI, s. 94; İngilizce terc. için bkz. *The Novels of Justinian: A Complete Annotated English Translation*, by David Miller and Peter Sarris, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, 11, s. 163-165.

74 Bu taşınmanın tarihi için araştırmacılar tarafından 424 ile 437 arasında değişen tarihler verilmektedir. Konuya dair farklı görüşler için bkz. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, s. 82, dn 3. Ancak ciddi bir Hun tehdidinin olduğu böyle bir dönemde *prefectura* merkezinin Tuna yakınlarına taşınmış olması sorgulanması gereken bir husustur, bkz. Bavant, "Illyricum", s. 325.

75 Bkz. Lemerle "Invasions et migrations dans les Balkans", s. 267-269; Bavant, "Illyricum", s. 325.

76 Bavant, "Illyricum", s. 325.

4.2. Askeri İdarede Yapılan Düzenlemeler

Daha önce Constantinus döneminde ordu komuta kademesinde yapılan düzenlemelerden bahsedilirken bir *magister militum* makamının tesis edildiği ve bunun *magister equitum* ve *magister peditum* olmak üzere iki komutandan oluştuğu anlatılmıştı. Dolayısıyla Büyük Constantinus öldüğü zaman tüm imparatorlukta görev yapan yalnızca iki *magister* vardı: bunlar süvari ve piyade komutanlarıydı ve tek bir hükümdara bağlıydı. Constantinus'un haleflerinin her birinin kendine ait bölgede bu şekilde iki *magister* atayıp atamadıkları kesin olarak belirlenemese de muhtemelen her üç oğlunun da birer *comitatenses* ordusu ve doğal olarak kendilerine bağlı *magister peditum* ve *magister equitum*ları vardı. Bununla ilgili elimizde önemli kanıtlar vardır: 342 yılındaki bir hadise bize İmparatorluğun doğu yarısında Constantius idaresindeki ordunun idari durumu hakkında fikir vermektedir. Bu yıl İstanbul'da karışıklıklar çıkmış ve ordusunun büyük bir kısmıyla o sırada Doğu sınırında bulunan Constantius, Trakya'da bulunan *magister equitum*u Hermogenes'i düzeni yeniden sağlaması için başkente yönlendirmişti⁷⁷. Buradan anlaşıldığına göre Constantius, kuvvetlerinin çoğuyla Mezopotamya'da savaşırken bile, Tuna sınırına destek sağlamak amacıyla hareketli kuvvetlerinin bir kısmını Trakya'da konuşlandırmıştı. Yine II. Constantinus'un düşüşünden sonra Batı'da en az iki büyük ordu grubunun olduğu açıktır, çünkü onun ölümü sırasında Constans bir grupla Galya'daydı ve onun *magister peditum*u Vetrano İlyricum'da bir başkasını komuta ediyordu⁷⁸. Böylelikle bu dönemde sahra ordusunun tek bir askeri birim olmaktan çıkıp üç bölgesel gruba ayrıldığı söylenebilir ve bu bölgesel orduların da tek bir ünite halinde hareket etmediği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, 340'lı yılların sonlarında İmparatorluk yasalarında *magister equitum et peditum* ve *magister militum* gibi unvanlar görünmeye başlar⁷⁹. Bu durum eski makamların karakterinin değişmeye başladığını göstermektedir⁸⁰. 363 yılında yeni ve kalıcı bir makam olarak *magister equitum per Gallias* ilk kez kaynaklarda geçmeye başlamaktadır⁸¹. İki yıl sonra, 365 yılında bir *equitius magister armorum per Illyicum* kaydı Ammianus

77 Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen*, III.7, s. 115.

78 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 124.

79 *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions: A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography*, by Clyde Pharr et. al., Princeton University Press, Princeton, 1952, VII.1.2, s. 155, VIII.7.3, s. 205.

80 Boak, "The Roman Magistri", s. 120.

81 Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, transl. John C. Rolfe, vol. II, Harvard University Press, London-Cambridge, 1940, XXV.8.11, s. 542-543, XXVI.5.2, s. 588-591.

Marcellinus'ta⁸² ve *mag(ister) equitum et peditum per Illyricum* kaydı diğer bazı Latince yazıtlarda⁸³ geçmektedir. 365 yılında Valentinianus ve Valens döneminde Batı'da üç, Doğu'da dört *magister* bulunduğu kaynaklardan tespit edilebilmektedir⁸⁴. Bunlardan başka I. Theodosius dönemine kadar bunlara herhangi bir ekleme yapıldığına dair bir kayıt yoktur.

Zosimus, I. Theodosius'un *magistri militum* sayısını arttırdığını⁸⁵ söylemektedir. Her ne kadar o, sayının beşten fazla olduğunu iddia etse de *Notitia Dignitatum*'a göre sarayda iki *magistri praesentales* vardı ve bunun haricinde *magister peditum et equitum per Orientem*, *per Thracias* ve *per Illyricum* olmak üzere üç komutanlık daha vardı ve toplam sayı beşe tekabül ediyordu⁸⁶. Böylelikle Zosimus'un bahsettiği değişikliğin Doğu'ya münhasır kaldığı ve önekilere Trakya'da konuşlanmış bir komutanlık eklendiği anlaşılmaktadır. *Magister peditum et equitum per Thracias* unvanı kaynaklarda ilk kez 412 yılında görünse⁸⁷ de bu değişiklikler muhtemelen 388 yılında yapılmıştır⁸⁸.

Bütün bunlar bize ordudaki komuta sisteminde belli bazı reformlar yapıldığını ve önceki askeri birlik bazında (süvari-piyade) yapılan ayrımın kaldırılarak birleşik bir komuta kademesinin bölgesel bazda oluşturulduğunu göstermektedir. Balkanlar için ise 340'lı yıllardaki bölgesel *Illyricum prefecturası*nın ardından 360'lı yıllarda bölgesel askeri *magister militum* komutanlığının tesis edildiği gözlenmektedir.

Sınır birliklerinde ise herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. I. Theodosius'un saltanatının sonuna gelindiğinde, Tuna sınırında dört *dux* vardı. Bunlar *Notitia Dignitatum*'a göre “Daciae ripensis”, “Moesiae primae”, “Scythiae” ve “Moesiae secundae” idiler⁸⁹. Aynı *Notitia Dignitatum* listeleri Arcadius'un (395-408) saltanatının sonunda ordunun sayısal durumu hakkında da bilgi vermektedirler. Buna göre toplamda yaklaşık 495 birlik ve buna bağlı olarak yaklaşık 350.000 kişilik bir asker varlığı söz konusudur. Bunların üçte ikisinden fazlası, yani yaklaşık 340 birlik veya yaklaşık 200.000 asker *limitanei* birliklerini oluşturmaktadır; bunların 158'i Doğu cephesinde,

82 Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXVI.5.11, s. 592-593.

83 Boak, “The Roman Magistri”, s. 120.

84 Boak, “The Roman Magistri”, s. 120-121.

85 Zosimus, *Historia Nova*, IV.27, s. 160.

86 *Notitia Dignitatum*, Or. I, s. 1.

87 *The Theodosian Code*, VII.17.1, s. 175.

88 Tartuşa ve tarihlendirme için Boak, “The Roman Magistri”, s. 121-122.

89 *Notitia Dignitatum*, Or. I, s. 2-3; Jones, *The Later Roman Empire*, vol. II, s. 609; Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 60.

88'i Tuna Nehri boyunca ve hemen aynısı Mısır ve Libya'da meskundur. 157 birlikten veya 100.000'den fazla askerden oluşan *comitatus*, ikisi *praesental* olmak üzere kabaca eşit beş gruba ayrılmıştır. Diğer üçü Illyria, Trakya ve Doğu'da bulunmaktadır⁹⁰. *Magister*lerin sayısında Justinianus'un (527-565) saltanatına kadar başka bir değişiklik olmamıştır.

5. Justinianus Dönemi ve Sonrası İdari Değişiklikler

I. Justinianus döneminde eski eyalet ve ordu sisteminde yapılan en köklü değişiklik asker-sivil ayırımından vazgeçilmesi uygulamasıdır. Dördüncü yüzyılda idareyi yürütmenin geleneksel yöntemi, taşra eyaletlerini çoğaltmak, sonsuz bir memurlar hiyerarşisi oluşturmak ve sivil ve askeri otoriteyi ayırmaktı⁹¹. Bu devlet mekanizması hem her şeyi kapsayan hem de etkili gibi görünüyordu. Ancak günlük operasyonlarda pek çok arıza ve sorunla karşılaşılıyordu. Bunlardan en belirgin olanları coğrafya ve mesafeydi. Modern öncesi dünyada iletişim genellikle yavaştı, başkentten uzaklık merkezi denetimi düzensiz hale getiriyordu ve tek tip siyasi otoritenin ve sivil güvenliğin sürdürülmesi zorlukla sağlanıyordu. Bu köhne idari aygıt, tüm imparatorluk sistemini zayıflatan verimsizliği ve yolsuzluğu beslemekteydi⁹². Justinianus ise idareyi basitleştirmek, daha az vilayete sahip olmak ama daha iyi organize olmak istiyordu. Ayrıca memurların sayısını azaltmak, kalanlara daha iyi maaşlar vermek, onları daha güçlü ve merkezi hükümete daha bağımlı hale getirmek istiyordu. Bu amacı daha da ileriye taşımak için, idari birimleri daha makul bir şekilde gruplandırarak eyaletlerin sayısını azalttı. Eyalet valileri ile *praetorian prefect*ler arasında aracılık yapan işe yaramaz vekillik (vicarius) çoğunu ortadan kaldırdı ve çok sayıda eyalette sivil ve askeri otoriteyi aynı görevlilerin elinde yeniden birleştirdi⁹³. Şunu özellikle belirtelim ki Justinianus'un düzenlemeleri asker-sivil ayırımı noktasında Diocletianus-Constantinus nizamından ilk sapmayı ifade ediyordu. Geniş İmparatorluk toprakları üzerinde yapılan bu minvaldeki düzenlemeler içerisinde biz sadece Balkanları ilgilendiren iki tanesini ele alacağız.

90 Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, s. 202.

91 Charles Diehl, "Justinian's Government in the East", *The Cambridge Medieval History*, vol. II, plan. by J. B. Bury ed. by . M. Gwatkin, J. P. Whitney, The Macmillan Company, New York, 1913, s. 38.

92 John F. Haldon, "Economy and Administration: How did the Empire Work?", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 48.

93 Diehl, "Justinian's Government in the East", s. 38-39; Haldon, "Economy and Administration", s. 50.

Justinianus 535 yılında çıkardığı bir *novella* ile Uzun Duvar'ın⁹⁴ askeri ve sivil *vicarius*larını⁹⁵ *praetor*luk adı altında tek bir idarede birleştirmiştir. Böylelikle kendi ifadeleriyle Trakya yönetiminin etkinliğini artırmayı ve İstanbul'a yönelik anlaşmazlıkları sınırlandırmayı amaçlıyordu. Çıkarılan yasada şu ifadeler yer alıyordu: “*Dolayısıyla diğer eyaletlerde yaptığımız gibi -daha az savaşçı ve askeri garnizona daha az ihtiyaç duyan- aynı eylemi burada da bu iki mevkiyi birleştirerek yapmanın doğru olduğuna karar verdik. Artık sivil işlere ve yalnızca askeri işlere yönelik ayrı birer idareci olmayacak, bunun yerine bölgede tek bir karakol kurulacak. ...halbuki bu duvarların korunması ve bu bölgelerin hem sivil düzen hem de askeri liderlik açısından idaresi hem askeri disiplini koruyabilen hem de kanunlara başkanlık edebilen iyi bir adam gerektirir. O halde bu adama vermemiz gereken uygun unvan ne olabilir?... Romalı bir praetorun kendi eyaletinde hem general hem de kanun koyucu olarak bu makamı aynı anda elinde bulundurduğu göz önüne alındığında, bu makamın unvanı için en uygun ismin praetor olacağı konusunda hiçbir şüphe yoktur*”. Aynı kanun metninin girişinde, yapılan değişikliğin gerekçesi ise şu şekilde açıklanmaktadır: “*Hepimizin bildiği gibi Uzun Duvarlarda görev yapan ve vicari olarak bilinen iki kişi var; biri o bölgede çok sayıda kuvvet bulunan askeri birliklerin komutanı, diğeri ise sivil işlerden sorumlu... Fakat asla birbirleriyle aynı fikirde değiller. Devlet hazinesi her ikisine de maaşlarını öderken, onların tek bir daimi, sonsuz faaliyeti var ki, birbirleriyle sonsuza kadar çekişmek*”⁹⁶.

Bu yasanın yayınlandığı dönemde, Balkanlara yönelik başlıca askeri tehditler, bir yandan nispeten ilkel olarak örgütlenmiş Slav akıncı çeteleri, diğer yandan ise bundan çok daha tehlikeli olan Bulgarlar ve onlara bağlı boylardan Kutrigurlar idi. Trakya, Tuna Nehri'nin ötesinden gelen kuzeyli ve bozkır kavimlerinin saldırılarına karşı oldukça savunmasızdı. Justinianus'un batıda geniş kapsamlı askeri hareketlere giriştiği ve doğuda Sasanilerin de ciddi bir tehdit oluşturduğu bir dönemde kuzeyden gelecek saldırıları karşılamak için ayrılacak yeterli askeri birlik bulunmaması burada uygulanan tedbirin temel nedeni olabilir. Zaten asker ve sivil iki ayrı idareci bulunmasının mahzurları ferman metninde açıklanmıştır.

Balkanlarda ikinci bir idari değişiklik olarak 536'da Trakya sınırındaki birliklerin ikmalini daha verimli bir şekilde sağlamak amacıyla *quaestura exercitus* adında yeni bir makam oluşturuldu. Bir tür yeni *praetorian prefectura*

94 İstanbul'un 65 km. kadar batısında Trakya yarımadasını Karadeniz'den Marmara'ya kadar kesen “Anastasius Duvarı” ismi ile anılan duvar.

95 Justinianus'un bu *novella*sı vesilesiyle Uzun Duvar'ın askeri ve sivil birer *vicarius*unun bulunduğunu öğreniyoruz.

96 *Corpus Iuris Civilis, Novellae*, vol III, XXVI, s. 203-209; İngilizce terc. için bkz. *The Novels of Justinian*, 26, s. 293-299.

olan bu idare Moesia ve Scythia ile Doğu'dan (Oriens) ayrılan Caria, Adalar ve Kıbrıs eyaletlerini kapsıyordu⁹⁷. Eyalet reformları programının bir parçası olarak düşünülen bu yeni değişiklikle Justinianus, Balkan bölgelerindeki askerî açıdan sorunlu olan Scythia ve Moesia gibi yerler ile Kıbrıs, Adalar ve Caria'nın zengin kıyı bölgelerini birleştirerek yeni bir *prefectura* meydana getiriyordu. Bu reformun arkasındaki mantığı mali düzenlemelerin bir uzantısı olarak açıklayan yorumlar vardır: zira İmparator Aşağı Tuna'nın savunmasını finanse etmek ve desteklemek için adaların ve kıyı bölgelerinin zenginliğinden yararlanmaya çalışıyordu⁹⁸.

Askeri idare açısından bu dönemde Balkanlarda önceki sistemi değiştirecek köklü bir yeniliğe gidilmemiştir. Sadece doğuda *magister militum per Orientem* idaresindeki topraklarda bir bölünmeye gidilmiştir. Ancak benzer bir değişiklik Balkanlarda yapılmadı. Bütün bunların dışında Justinianus'un sınır bölgelerinde asker-sivil ayırımının hilafına bir uygulamaya gittiğine dair herhangi bir bilgimiz de yoktur. Bu dönemde sınırdaki istihkamlar onarıldı ve yenileri inşa edildi. İmparator *limitanein*in sahra ordularının yardımı olmadan saldırıları püskürtebileceği bir savunma sistemi yaratmayı umuyordu. Buna bağlı olarak, İran'a bakan doğu sınırındaki *limitaneilerde dux* sayısını artırdı. Afrika ve İtalya'nın yeniden fethinden sonra, bu sınırlara da yeniden *duces* yerleştirdi. Bununla birlikte Tuna sınırlarında herhangi bir değişiklik kaydedilmemiştir. IV. yüzyıl başındaki dört *duxluk* bu dönemde varlığını sürdürmüştür⁹⁹.

Justinianus döneminde temeli atılan ancak ondan sonraki dönemde tam şeklini alan bir diğer idari değişim *exarchlık*ların kurulmasıdır. Bu yeni uygulama her ne kadar Balkanlara sirayet etmese de Balkanlarda da uygulanan asker-sivil yetkilerinin birleşmesinin bir diğer tezahürüdür. Yeni fethedilen Afrika ve İtalya toprakları güvenlik açısından sorun teşkil ediyordu. Aktif bir ordu olmadan böyle uzak bölgelerin muhafazası mümkün değildi. Sivil idarenin askeri amaçlara tabi kılınması gereken bir üst otoritenin yaratılması ve sürdürülmesi gerekli hale geldi. Afrika'da Justinianus *praetorian prefecti magister militum*un gücüyle donatmak için geçici bir girişimde bulundu. Ancak İtalya'da devam eden Lombard tehlikesi olağanüstü askeri komutanların atanmasını gerekli kıldı. Savaş durumunun kronikleşmesi

97 *Corpus Iuris Civilis, Novellae*, vol III, XLI, s. 261-263, L, s. 293-294; İngilizce terc. için bkz. *The Novels of Justinian*, 41, s. 377, 50, s. 417-419; Justinianus'un bu düzenlemesinden ayrıca Ioannes Lydus da bahsetmektedir, Ioannes Lydus *On Powers or The Magistracies of The Roman State*, II.29, s. 126-127.

98 G. Deligiannakis'ten aktaran Miller-Sarris, *The Novels of Justinian*, s. 417, dn. 1.

99 Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 64-65; Jones, *The Later Roman Empire*, s. 656.

olağanüstü makamı düzenli bir makama dönüştürdü¹⁰⁰. Böylece askeri ve sivil idareyi şahsında birleştiren *exarch* denen idari makam meydana geldi. İtalya'da merkez Ravenna olmak üzere ilk *exarch*tan 584 yılında, Afrika'da merkez Kartaca olmak üzere ilk *exarch*tan 591 yılında bahsedilmektedir¹⁰¹. Ancak bu makam İtalya ve Afrika ile sınırlı kalmış öteki coğrafyalara sirayet etmemiştir. Zaten kısa süre sonra askeri ve sivil idareyi birleştiren topyekûn bir düzenlemeye gidildiği için buna gerek kalmamıştır.

Netice itibariyle mevcut idare sistemi VII. yüzyıl sonunda *themalar* sistemi kuruluncaya kadar değişmemiştir. Böylelikle Balkanlarda Diocletianus-Constantinus reformlarından VII. yüzyıl sonunda *themaların* ortaya çıkışına kadar olan dönemde en köklü değişimi Justinianus ve haleflerinin idari reformları oluşturmaktadır. Ancak onun reformları tam bir dönüşüm değil, Ostrogorsky'nin ifadesiyle birbirinin zıddı olan iki sistem arasında bir geçişi ifade etmektedir¹⁰².

Sonuç

Balkanlarda IV.-VII. yüzyıllar arasında uygulanan idari sistem imparatorluğun genelinde uygulanan idari sistemden hiçbir suretle farklı değildir. Yani devlet bu bölgede ayrı bir idari tedbir uygulamamıştır. Bu bağlamda Diocletianus-Constantinus reformlarıyla oluşturulan sistem doğrudan bölgeye adapte edilmiştir. İmparatorluğun diğer bölgeleri gibi burada da eski eyaletler küçük parçalara bölünmüş, askeri ve sivil yetkiler birbirinden ayrılmış, sınır birlikleri tesis edilip sınır bölgelerine yerleştirilmiştir. Bu bölge Tuna'nın kuzeyinden daha yoğun saldırılara maruz kalmasına rağmen ek bir tedbir alınmamış olması dikkat çekicidir. Çalışmanın kronolojik sınırları içerisinde kalan zaman diliminde yaşanan siyasi hadiseler bakıldığında önceki döneme göre daha yoğun ve şiddetli saldırılar gerçekleştiği gözlenmektedir. Bölgede kurulan sınır savunma sistemi ve bir süre sonra bölgesel hale getirilip sabitlenen sahra ordusu birlikleri bu dönemdeki çok şiddetli Germen, Hun, Bulgar, Avar ve Slav saldırılarını hiçbir şekilde engellememiştir. Justinianus'un asker ve sivil idareyi birleştirmeye yönelik çıkardığı bir yasanın gerekçesinde açıklandığına göre adı geçen yetkilerin ayrılması uygulaması sınır veya bölge savunmasına olumsuz etki yapmaktadır. Buradan çıkan sonuç asker sivil ayrımının merkezi

100 L. M. Hartmann, "Imperial Italy and Africa: Administration", *The Cambridge Medieval History*, vol. II, plan. by J. B. Bury ed. by . M. Gwatkin, J. P. Whitney, The Macmillan Company, New York, 1913, s. 226.

101 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 74; Hartmann, "Imperial Italy and Africa: Administration", s. 226; Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 64-65.

102 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 68.

otoritenin gücünü korumasını sağlamakla birlikte özellikle sınır savunmasını zayıflatmasıdır. Zaten incelenen dönem içerisindeki siyasi hadiseler, yani Balkanlara kuzeyden yapılan saldırılar bu durumu, yani yetki ayrımının gelen saldırıların engellenmesinde herhangi bir tesirinin olmadığını net bir şekilde göstermektedir. Bu noktada gerek İmparatorluk genelinde ve gerekse Balkanlar özelinde en radikal tedbirlerin V. yüzyılda alındığı görülmektedir. Ancak bu tedbir köklü ve bütüncül bir değişiklik değil sadece kısmi bir düzenlemeden ibaret kalmıştır. Bununla birlikte ilerleyen dönemde bu kısmi düzenlemenin ana konusu olan asker sivil ayrımını tam olarak ortadan kaldıran yeni bir sisteme geçilmesi bu ilk tedbirin benimsendiğini göstermektedir. Sonuç olarak devlet IV. yüzyıl başından V. yüzyıl ortalarına kadar savunma açısından tamamen faydasız görünen asker-sivil ayrımı uygulamasını devam ettirmiştir. Bu durumda devlet merkezi otoritenin korunması ile savunmanın güçlendirilmesi arasında bir tercih yapmış ve merkezi otoriteyi koruma adına sınır savunmasından taviz vermiştir. Ancak şartların değişmesi ve tehlikenin boyutunun büyümesi ile birlikte devlet de bu konudaki tercihini değiştirecektir.

Kaynakça

- Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, transl. John C. Rolfe, vol. II, Harvard University Press, London-Cambridge, 1940.
- Barnes, T. D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge, 1982.
- Barnes, T. D., “Regional Prefectures”, *Bonner Historia-Augusta-Colloquium*, 1984/1985, Bonn, 1987, s. 13-23.
- Barnes, T. D., “Praetorian Prefects, 337-361”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 94 (1992), s. 249-260.
- Bavant, Bernard, “Illyricum”, *Bizans Dünyası, Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, cilt 1, ed. Cécile Morrison, çev. Ash Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 319-360.
- Boak, A. E. R., “The Roman Magistri in the Civil and Military Service of the Empire”, *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 26 (1915), s. 73-164.
- Bury, J. B., *History of the Later Roman Empire, from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*, vol. I, Macmillan and Co., London, 1923.
- Bury, J. B., “The Provincial List of Verona”, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 13 (1923), s. 127-151.
- Bury, J. B., *Barbarların Avrupa’yu İstilası*, çev. İ. Kavas, Y. Akbaba, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.
- Campbell, Brian, “The Army”, *The Cambridge Ancient History*, vol. XII ed, A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 110-130.
- Corcoran, Simon, *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Corpus Iuris Civilis, Novellae*, vol III, ed. R. Schoell, G. Kroll, Apud Weidmannos, Berolini, 1895.
- Diehl, Charles, “Justinian’s Government in the East”, *The Cambridge Medieval History*, vol. II, plan. by J. B. Bury ed. by . M. Gwatkin, J. P. Whitney, The Macmillan Company, New York, 1913, s. 25-52.
- Ensslin, W., “The Reforms of Diocletian”, *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, ed. S. A. Cook et. al., Cambridge University Press, Cambridge, 1939, s. 383-408.
- Errington, R. Malcolm, *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006.
- Fine, John V. A., *The Early Medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1983.

- Gregory, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Haldon, John F., “Economy and Administration: How did the Empire Work?”, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 28-59.
- Hartmann, L. M., “Imperial Italy and Africa: Administration”, *The Cambridge Medieval History*, vol. II, plan. by J. B. Bury ed. by M. Gwatkin, J. P. Whitney, The Macmillan Company, New York, 1913, s. 222-236.
- Ioannes Lydus, *On Powers or The Magistracies of The Roman State*, Introduction, Critical Text, Translation, Commentary, and Indices By Anastasius C. Bandy, The American Philosophical Society, Philadelphia 1983.
- Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602, A Social Economic and Administrative Survey*, vol. I-III, Basil Blackwell, Oxford, 1964.
- Jones, A. H. M., Martindale, J. R., Morris, J., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- Kazhdan, Alexander, “Praetorian Prefect”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, s. 1710-1711.
- Kazhdan, Alexander, “Verona List”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, s. 2161.
- Lactantius, *Zalimlerin Ölümleri Üzerine*, çev. Tuğçe Ünver, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2021.
- Le synekdemòs d'Hiérokles. Et L'opuscule géographique de Georges de Chypre*, texte, introduction, commentaire et cartes par Ernest Honigmann, Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Bruxelles, 1939.
- Lemerle, Paul, “Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque Romaine jusqu'au VIIIe siècle”, *Revue Historique*, t. 211, fasc. 2 (1954), s. 265-308.
- Lemerle, Paul, *Philippe et la Macédoine Orientale à la époque chrétienne et byzantine*, De Boccard, Paris, 1945.
- Mammsen, Theodor, *Gesammelte Schriften*, vol. 5, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1908.
- Notitia Dignitatum*, ed. Otto Seeck, Apud Weidmannos, Berolini, 1876.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Palanque, Jean-Remy, “La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle”, *Byzantion*, vol. 21, No. 1 (1951), s. 5-14.
- Palanque, Jean-Remy, “Les préfets du prétoire sous les fils de Constantin”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 4, H. 2/3 (1955), s. 257-263.
- Parker, H. M. D., “The Legions of Diocletian and Constantine”, *The Journal of Roman Studies*, vol. 23 (1933), s. 175-189.

- Southern, Pat and Dixon, Karen R., *The Late Roman Army*, Routledge, New York, 2014.
- Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen*, Translated by Edward Walford, London: Henry G. Bohn, 1855.
- Stein, Ernest, *Histoire du Bas-Empire, De l'état romain à l'état Byzantin (284-476)*, tome 1, Desclée de Brouwer, Paris, 1959.
- The Chronicle of John Malalas*, Translation by E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986.
- The Novels of Justinian: A Complete Annotated English Translation*, by David Miller and Peter Sarris, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions: A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography*, by Clyde Pharr et. al., Princeton University Press, Princeton, 1952.
- Zosimus, *Historia Nova, The Decline of Rome*, Translated by James J. Buchanan and Harold T. Davis, Trinity University Press, San Antonio, 1967.

Harita 1: Diocletianus'un Eyalet Taksimatı: Önceki ve Sonraki Durum (Southern and Dixon, *The Late Roman Army*, s. 182-183).

Türk Dünyası'nın Hafıza Merkezleri: Millî Arşiv Kurumları I

İshak Keskin¹

Ceyhan Güler²

Özet

Arşivler, idarî sürdürülebilirliğin, gerçek ve tüzel kişilerle ilgili hakların, ortak hafızanın ve kültürel birikimin güvence altına alınması için gerekli arşiv malzemesinin saklanıp korunduğu, düzenlenip tanımlandığı ve erişime açıldığı yerlerdir. Dolayısıyla arşivlerin idarî sürdürülebilirliğin mümkün olduğu, hakların belgesel dayanaklarının korunabildiği, araştırma hizmetinin verildiği ve belgesel ortak kültürel hafızanın korunduğu yerler olarak tartışılması önemlidir. Bu çalışmada, bağımsız Türk devletleri çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığının ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Millî Arşiv ve Araştırma Dairesinin, genel anlamda tanıtılması ve kültürel bellek kurumu olma özelliklerine vurgu yapılması amacıyla, millî arşiv kurumlarının tarihî gelişimi, mevcut koleksiyon durumu, bu koleksiyonun kültürel bellek bakımından önemi, idarî yapısı, araştırmacıların yararlanması süreçleri, mevzuat alt yapısı, teknik-teknolojik yapılanma ve personel istihdamı konuları ele alınmıştır. Ele alınan konular, idarî sürdürülebilirliği sağlayan, gerçek ve tüzel kişilerin haklarının korunmasını garanti eden, ortak kültürel birikimin geleceğe aktarılmasını sağlayan ve araştırma hizmeti verilen yerler olarak millî arşivlerin önemini ön plana çıkarmaktadır.

GİRİŞ

Arşivler idarî işlemlerin yürütülmesinde, malî yönetimin ve denetimin hayata geçirilmesinde, gerçek ve tüzel kişilerin haklarının korunmasında mutlak bir değere sahiptir. Arşivlerin en temel ve tarihî görevi idarî (dolayısıyla

1 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.
E-posta: ishak.keskin@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003- 1611-1330

2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.
E-posta: ceyhan.guler@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0099-8168

malî ve hukukî) hizmetler için oynadığı roldür. Bu yüzden arşivler tarih boyunca her türlü idarî, malî ve hukukî hakların korunmasında delil değerine sahip belgelerin korunduğu yerler olmuştur. Diğer yandan anılan bu işlevlere, arşivlerin araştırma merkezleri olma işlevi eklenmiştir. Arşivlerin kurum dışı araştırma hizmetleri vermesi anlayışı "...rönesans, reform, aydınlanma, romantizm, uluslaşma, demokratikleşme ve küreselleşme akımlarıyla her defasında yeniden şekillenmiş..."tir (Keskin, 2014, s. 18). İdarî, siyasî, bilimsel, toplumsal, ekonomik ve teknik gelişmeler, arşivlerin bu dönemde geçirdiği değişimin temel şekillendiricileri olmuştur (Keskin, 2014, s. 18).

Kurumsal bir yapı olarak ortaya çıkışından sonra arşivlerin işlevlerinde gerçekleşen ilk temel değişimler romantizm, hümanizm, laikleşme ve şehir tarihçiliği gibi akımların arşivlere dair yeni toplumsal ve bilimsel beklentiler oluşturmasıyla ortaya çıkmıştır (Menne-Haritz, 1994, s. 401; Keskin, 2007, ss. 84-85). Romantizm Çağı, insanların geçmişe dair bilgilenme arzusunu tetiklemiştir (Ersanlı, 2003, ss. 29-33). İnsanların ilgili oldukları aile, yerel ve millî tarih, millî başarılar ve millî kahramanlar konusunda bilgilenme arzusu, Avrupa'nın gittikçe daha demokratik hale gelen toplumsal, idarî ve siyasî yapısının da desteğiyle somut bir karşılık bulmuştur. Nihayet bu durum, arşiv belgelerine kamusal erişimin yasal olarak bir hakka dönüştürülmesiyle temel bir zemin elde etmiştir (Menne-Haritz, 1994, s. 401). İnsanların kendi aileleriyle, doğup büyüdüğü ve yaşadıkları coğrafyayla, yerel ve millî tarih, millî başarılar ve millî kahramanlar konularıyla ilgili ana (birincil) kaynakların arşivlerde bulunduğu kanaati ise duruma ciddi bir anlam kazandırmış ve bu yönde bir anlayışın benimsenmesini ve yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Böylelikle arşivlerde bulunan ana (birincil) kaynaklar sayesinde geçmişin araştırılabileceği inancı yerleşmiştir (Menne-Haritz, 1994, s. 401). İhtilal sonrası Fransa'da vatandaşların arşivlerde bulunan ana (birincil) kaynaklara yani arşiv belgelerine erişimine müsaade edilmesi için çıkartılan yasal düzenleme ile arşivlerin kapısı pratikte bağımsız araştırmacılara açılmıştır (Keskin, 2007, s. 85). Bu durum arşivlerin kamu malı sayılması için bir başlangıç noktası oluşturmuştur.

Çağdaş dönemde arşivlerin işlevleri bakımından önemli diğer bir gelişme de arşivlerin kültürel bir unsur olarak devletlerin ve toplumların kimliğini oluşturduğu anlayışıdır (Enders, 1987, ss. 13-14). Bu anlayış, 16. yüzyılda Avrupa devletlerinin merkezleşmesiyle ve devlet bürokrasilerinin güçlenmesiyle ortaya çıkan bir gelişmedir (Burke, 2001, ss. 119-120, 139, 141). Bununla birlikte "konu hakkındaki asıl gelişmelerin Romantizm Çağı ile Fransız İhtilali sürecinde yaşananlar olduğu kabul edilmesi gereken bir gerçektir" (Keskin, 2014, s. 20). Romantizm akımının etkisiyle 18. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyanlık inancının kökenlerinin ana (birincil)

kaynaklardan öğrenilmesi düşüncesi gelişmiş ve bu düşünce zamanla insanların kendi kökenlerinin ve yaşadıkları yerlerin geçmişinin öğrenilmesine evrilerek bu merakın giderilebileceği yerlerden birinin de “arşivler” olduğu düşüncesi (Menne-Haritz, 1994, s. 401) kabul görmüştür. Bu gelişme beraberinde arşivlerin araştırma merkezi olarak tanınmasını sağlamıştır (Rumschöttel, 2001, s. 9). Bu gelişmenin yasal olarak desteklenmesi ise Fransız İhtilali'nin hemen sonrasında Napoléon Bonaparte'ın (1769-1821) eski Fransız krallık dönemi uygulamalarının vatandaşlar tarafından bilinmesi fikrine dayanan arşivlerin kamuya açılması düşüncesi³ ile mümkün olmuştur. Böylelikle arşivler, hem pratik idarî faaliyetler için bir araç hem de kamu yararına ve bilimsel araştırmalara hizmet eden bir kuruma dönüşmüştür (Keskin, 2014, ss. 29-40).

Günümüzde yedi bağımsız Türk cumhuriyeti bulunmaktadır. Bu devletlerin uluslararası diplomaside kabul görmüş olan resmî adları alfabetik sıra ile şu şekildedir: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan Cumhuriyeti. Çalışmanın amacı da bu bağımsız Türk devletlerinin millî arşiv kurumlarının genel anlamda tanıtılması ve kültürel bellek kurumu olma özelliklerine vurgu yapılması üzerine odaklanmaktır. Bu bağlamda çalışmada teorik olarak arşivciliğin ve arşiv kurumlarının geçirdiği tarihî süreç incelenmiş, arşiv kurumlarının işlevsellik sürecinin değişimi araştırılmıştır. Ayrıca Türk dünyasına ait millî arşiv kurumlarının tarihî gelişimi, mevcut koleksiyon durumu, bu koleksiyonun kültürel bellek bakımından önemi, idarî yapısı, araştırmacıların yararlanması süreçleri, mevzuat alt yapısı, teknik-teknolojik yapılanma ve personel istihdamı konuları incelenmiştir. Ancak araştırmanın konu alanının bir çalışma ile tamamlanamayacak kadar geniş olması nedeniyle, konunun iki kısma ayrılması, böylelikle incelenmesi ve yayımlanması tercih edilmiştir. Çalışmanın ilk kısmında arşiv kurumlarının tarihsel süreçte geçirdiği işlevsel değişim süreci incelenmiş; ardından da Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi ile Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı araştırmaya konu olmuştur. Bir başka yayına yakın zamanda konu olacak olan çalışmanın ikinci kısmında ise -bu çalışmada yer verilmeyen- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti ve Türkmenistan Cumhuriyeti'nin millî arşiv kurumları incelenecektir.

3 Fransız Cumhuriyeti'nin ikinci yılında, 7 Mesidor'da (25 Haziran 1794) yayımlanan “Loi concernat l'organisation des archives établie auprès de la Représentation national” kanunu ile millî arşivler oluşturulmuş ve bu yasayla birlikte arşivler, bütün vatandaşlara açık hale getirilmiştir.

1. Bir Hafıza Merkezi ve Kültürel Kurum Olarak Arşivler

Bürokratik işlemlerin yazılı yürütülmesi ilkesinin benimsenmesiyle birlikte hem kamusal hem de özel işlerin yürütülmesinde önemli olan aktiviteleri ispatlamak için kamu otoriteleri tarafından arşiv belgeleri üretilmiş, korunmuş, biriktirilmiş, erişime hazır halde tutulmuştur. Bu dönemlerde belge, yasayla ilgili hak ve yükümlülükleri delillendirerek kamusal faaliyetin adaletle ve gecikme olmaksızın yürütülmesini, denetlenmesini ve sorgulanmasını sağlamıştır. Zaman içinde ortak çıkar birliği merkeze konularak oluşturulmuş siyâsî organizasyonların coğrafi anlamda genişlemesi (merkezî devletlerin kurulması) ise kamusal faaliyetlerin artmasına, -artan kamu faaliyetini yürüten kurumların yürüttükleri hizmetlerin yerine getirilmesinde yetersiz kalınması nedeniyle- kamu bürokrasisinin kurumsal olarak genişlemesine ve kamu personeli sayısının artmasına yol açmış; bu da kamusal hafıza ve kamu inancının merkezî deposu olarak her tür idarede düzenlenen belge yönetimi uygulamaları için standart kuralların geliştirilmesini, belgelerin korunması için mekân tahsisinden belgelere kolaylıkla erişilmesine kadar geniş bir yelpazede ilerlemeler kaydedilmesini sağlamıştır.

Klasik arşiv teorisinde kayıt (record)/belge (record) ile arşiv (archiv) arasında kesin bir ayrım söz konusudur. Kayıtlar, idarî, hukukî ve malî işlemlerin aktif delilleri olarak kurumlar, kuruluşlar ve bireyler tarafından üretilen, alınan ve korunan belgelerdir; arşiv ise içerdiği bilginin kalıcı değeri nedeniyle süresiz korunan varlıklardır. Bu bakış açısı, edebî ürünler ile idarî belgeler arasında kesin ve keskin bir sınır oluşturulmuş olduğu anlamına gelmektedir. Bu bakış açısının kaynağı ise Fransız İhtilali'dir. Bu tablo, Fransız İhtilali'nin etkisiyle Fransa'da Archives Nationales ile Bibliothèque Nationale'in birbirinden ayrılmasıyla ortaya çıkan ve İngiltere'de Public Record Office (günümüzde The National Archives) ile British Museum örneğinde tekrar eden bir tablodur (Walsham, 2016, ss. 13-18). Dolayısıyla arşiv kurumlarının koruduğu varlığın sahip olduğu katı organik karakteri bu dönemin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine 7 messidor 2'nin (25 Haziran 1794) bir ürünü olarak arşivlerin kamu malı sayılması anlamına gelen arşivlerin kamusal erişime açılması ile ilgili yasal düzenleme, arşivcilik tarihinin başlangıcından beri karşılaşmadığı radikal bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu gelişmenin arşivcilik faaliyetinin 1800'lerde siyâsî kullanımın ötesine geçerek bir milletin kültürel varlıklarının ve mirasının korunmasını hatta savunulmasını içerecek şekilde bir anda ortaya çıkarak uygulamada geniş kabul bulduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Neredeyse bir yüzyıl kadar önce sivil ve yerel alanda fark edilebilen bu durumun aslında çok daha uzun süreli bir tarihsel dönüşümün parçası olduğu kabul edilmelidir. Böylelikle belgeler ve arşivler aynı zamanda tarih

bilincinin ve geçmişi gelecek için koruma dürtüsünün varlığına şahitlik eden anıtlar ve hatıralar olarak da işlev görmeye başladılar. Bu bakış açısı arşivin bireyler, kurumlar ve topluluklar arasındaki dinamik etkileşimler ve hayatın gündelik şartları tarafından nasıl şekillendirildiği konusu üzerinde değerlendirmeler yapmayı beraberinde getirmiştir.

Öncelikle arşiv kurumlarının nasıl ve neden ortaya çıktığı meselesini daha derin düşünmekte ve değerlendirmekte fayda vardır. Bu noktaya kolay ve hızlı bir şekilde gelinmediği açıktır. Barındırdıkları belgesel kaynakları, birbirini izleyen nesiller boyunca içeriklerinin korunmasından sorumlu olan arşivciler tarafından alınan seçim, düzenleme, koruma ve saklama kararlarını incelemeyen arşiv kurumlarının nasıl ve neden ortaya çıktıkları konusuna açıklık kazandırılması mümkün değildir. Bu kurumların ilk ortaya çıkışı nedenlerini özellikle kamu kurumlarının idarî, malî ve hukukî ihtiyaçları ile ilişkilendirmek mümkündür. İşlemleri hızlandırmak, eksiksiz ve doğru karar vermek, kamusal hizmetleri/operasyonları planlamak, vergilerin doğru şekilde toplanmasını sağlamak, -özellikle askerî ihtiyaçlar için- insan kaynağının tespitini, üretimin ve her türden diğer kaynakların doğru tespitinin ve vergilendirmesinin sağlıklı bir şekilde yapılmasını garanti etme ihtiyacı öncelikle belgelerin ortaya çıkmasını sağlamış; geriye dönük işlem yapma ve hatırlama ihtiyacı ise arşiv depolarını ortaya çıkarmıştır. Bu durum tek ve kesin bir beklentinin karşılanması içindir: İdarî hizmetlerin eksiksiz, hızlı, hatasız-doğru ve adil yürütülmesi. Ancak bu durum 19. yüzyıla kadar devam etmiş ve bu yüzyılın başlarında tablo kesin ve bir daha geriye dönüşü olmayacak şekilde yeniden şekillenmiştir. Tarihe, hafızaya ve zamana yönelik tutumu yeniden şekillendiren Romantizm akımının bir bakıma evrimleşerek⁴ insanların geçmişe yönelik meraklarını canlandırması ve bu merakın da arşivlerde bulunan birincil kaynaklara yönelmesiyle arşivler zaman içinde araştırma merkezleri olarak değer bulmaya başlamıştır. Bu dönemde arşivler 19. yüzyılın tarih yazımının bir mirası olarak tarihsel gerçekliğin tarafsız ve sorunsuz depoları (Walsham, 2016, s. 9, 12) olarak görülmüştür. Bununla birlikte 19. yüzyılın ortalarından itibaren arşivlerin hakları koruması işlevi artık geleneksel bir işlev olarak değer görmeye başlamıştır. Ayrıca ifade edilmelidir ki -arşivlerin tarihsel araştırmalara açılmasına rağmen- bu dönemde arşivlerde sınırlı bir araştırma uygulaması söz konusuydu (Smith, 1985, s. 431).

Şüphesiz 19. yüzyılın ortalarından itibaren arşivlerin hakların korunmasına yönelik işlevi, geleneksel bir görevdi. Fransız İhtilali'yle birlikte kamunun

4 Bu akımın başlangıcı Hıristiyanlık inancının tahrif edilmiş yapısının dinî kaynaklar yoluyla yeniden inşa edilmesi esasına dayanmaktadır.

belgelere-arşivlere erişim hakkının tanınmasına rağmen, tarihsel araştırma için arşivlerin kullanımı son derece sınırlı bir kapsamda kalmıştır. Modern tarih biliminin doğuşu (19. yüzyıl) (Köken, 2002, s. 26)⁵ bu durumu değiştirmiş ve çok sayıda bilim insanının arşiv kaynaklarını kullanarak eserler ortaya koyması arşivlerin tarihî kaynaklar sağlama görevini diğer sorumluluklara oranla giderek daha önemli hale getirmiştir (Mykland, 1992, s. 5; Körmendy, 2007, s. 175; Körmendy, 2009, s. 174; Rumschöttel, 2001/2008, ss. 9-13; Rumschöttel, 2001, ss. 145-149; Rumschöttel, 2008, ss. 16-21; Keskin, 2008, ss. 260-264). Bu kültürel işlev belli bir dönem (yaklaşık 150 yıl) ön plana çıksa da 20. yüzyılın ikinci yarısında kurumlar tarafından yürütülen belge-arşiv yönetiminin kurum arşivlerinin aktif kontrolüne geçmesiyle ve bunun zaman içinde dünyada arşivcilik çalışmalarında genel bir uygulama alanı bulmasıyla, arşivlerin kurumlar içindeki idarî işlevi de önemli ölçüde ön plana geçmiştir (Keskin, 2014, s. 45).

Önemli dinî, siyasî, entelektüel ve kültürel gelişmelerin erken modern dönemde belge yönetimi davranışının arka planını oluşturduğu bir gerçektir. Antik çağlardan 18. yüzyılın sonlarına kadar üç farklı alan uzmanları arasında ciddi bir rekabet ve gerilim söz konusu olmuştur: Bunlardan ilki, arşiv belgelerinin kanıtlayıcı özellikleriyle ilgilenen hukukçulardır; ikincisi, belgeleri idarî amaçlar için saklamakla ilgilenen kamu personelidir; üçüncüsü ise bazı gerçekleri veya eylemleri kanıtlamak için belgelerin güvenilirliğini tesis etmekle ilgilenen diplomatik uzmanlardır. Böylelikle arşivler zaman içinde geçmiş insan deneyimi hakkında bilgilenmek için kullanılacak belgelerden oluşan toplam fonun ayrılmaz bir kurumsal parçası olarak görülmeye başlanmıştır (Estwood, 1994, s. 126). Bütün bunlar 6. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar geçen süre içinde arşivlerin ve arşivcilik uygulamalarının modern dünyayı tanımlayan kurumların (imparatorlukların, milletlerin, ticarî şirketlerin ve farklı türden cemaat türü grupların) merkezinde yer aldığını göstermektedir (Yale, 2015, s. 333).

Bütün bu gelişmelerin Terry Cook'un da ifade ettiği üzere- arşivcilik tarihinde dört temel paradigma ile ilişkilendirilmesi de mümkündür: 1) Hukukî kanıt, 2) kültürel miras/bellek, 3) kimlik kazandırma ve 4) katılımcı arşiv oluşturma (Cook, 2013). Bunların ilkinde modern öncesi arşivlemede bir nevi koruma görevlisi olarak işlev gören arşivcinin hukukî mirası (delil) koruma görevi söz konusudur. İkincisinde, modern arşivleme çalışmalarında tarihçi-arşivci işbirliği ile arşivin bellek rolüne seçim (ayıklama) yoluyla

5 Modern tarihin yazımında ilk dönüm noktası Alman tarihçi Leopold von Ranke'ye (1795-1896) atfedilmektedir (Gül, S. (2013). Anlatı tarih üzerine tartışmalar ve yeni yaklaşımlar. Karadeniz Araştırmaları, 38, 105-117, s. 106).

katkıda bulunulması söz konusudur. Üçüncüsünde, postmodern arşivlemede arşivci, bir araç olarak arşivi toplumsal kimliklerin oluşturulması için şekillendirmektedir. Dördüncüsünde ise henüz şekillenmekte olan aktiviste-arşivci işbirliği çalışmasıyla katılımcı arşivlemeye dayalı kanıt ve bellek oluşturulması söz konusudur.

Arşiv kurumlarının işlevselliğinde, Antik Çağ'da idarî süreçlerin dikkate alındığı dönemden 18. yüzyılın başlarında kültürel unsur ve hafıza merkezi olarak görüldüğü döneme girilen bir süreç söz konusudur. Arşivler günümüzde idarî misyonun yanı sıra araştırma, kültürel miras ve (ülkelerin, milletlerin, toplumların, toplulukların hatta insanlığın) ortak hafıza merkezi olma misyonu da üstlenmişlerdir. Arşiv belgeleri aslında ait oldukları devletin, kurumların, toplumun, grupların, bireylerin hatta genel olarak dünyanın ortak kültürel mirası ve hafızası değerindedir. Arşivler sahip oldukları bu değerli birikimi devralmak, korumak ve gelecek kuşaklara aktarmakla yükümlüdür. Arşivler bu yükümlülüklerinin gereğini, belgeleri ürettikleri yerlerden/sahadan devralarak, koruyarak, düzenleyerek, -özellikle de- erişime hazır hale getirerek ve sonraki kuşaklara aktararak yerine getirirler. Böylelikle devletlerin, toplumların, grupların ve bireylerin somut kültürel mirasın geleceği ve sonraki nesle aktarılması garanti altına alınmış olmaktadır. Bu noktada önemli olan ise sonraki neslin bir miras ve hafıza kaynağı olarak bu değeri nasıl kabul edecekleridir veya kabul edip etmeyecekleridir. UNESCO, AB ve ICA gibi uluslararası örgütlenmelerin de arşivleri kültürel bir varlık olarak tanımladıkları (Yeşilbursa, 2013, s. 406) görülmektedir. Buna dair çeşitli uluslararası ve bölgesel sözleşmeler ve kararlar söz konusudur (Keskin, 2014, ss. 53-66; Keskin, 2017, ss. 418-424; Keskin, Furat ve Güler, 2020, ss. 54-59).

Arşiv kurumları günümüz bakış açısıyla geniş sınırları içine alan devletlerin / imparatorlukların aslında ortak hafızanın bir parçası olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Roma İmparatorluğu, Çarlık Rusya'sı, İspanya, Portekiz, Büyük Britanya, Fransa, Habsburg İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkelerin arşivleri geniş sınırları ilgilendiren alanda yaşayan toplumların tamamı için hem bir kültürel değer hem de ortak hafızanın parçasıdır (Kecskeméti, 2003, ss. 39-40). Bu durum şüphesiz günümüz devletleri için de geçerlidir. Günümüzde ülke sınırlarını aşan eğitim faaliyetleri ile ticarî ve dinî faaliyetlerin yanı sıra ülkelerin sahip oldukları toplumsal yapıları hatta düzenli-düzensiz göç aktiviteleri arşiv belgelerinin dolayısıyla belgelerin korundukları arşiv kurumlarının kültürel ve ortak hafıza niteliğini çok güçlü tutmaktadır. Bu bakımdan dünya üzerindeki her ülke ve toplum ile bunlar tarafından oluşturulan arşivler neredeyse diğer(ler)i ile alakalı hale gelmiştir/gelmektedir. Günümüzde nitelik

gibi tercihler nedeniyle farklı ülkelerden alınan eğitim, ticarî faaliyetler, dinî etkinlikler ve göç aktiviteleri nedenleriyle bir ülkenin kendisiyle alakalı olarak bir başka ülkede arşiv belgeleri üretilmekte ve korunmaktadır. Bu da bize, ülkelerin birbirleri hakkında arşiv varlıkları ürettiklerini ve gerek ilgili kurum arşivlerinde gerekse millî arşiv kurumlarında bu belgeleri koruduklarını göstermektedir.

2. Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Arşiv Kurumları

2.1. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi⁶

Uluslararası diplomaside (Türkiye Cumhuriyeti dışında) henüz tanınmayan ve resmî adı Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) olan bu Devlet'in coğrafi konumu Doğu Akdeniz'deki Kıbrıs adasının kuzey kısmıdır. KKTC toprakları, uluslararası diplomaside Kıbrıs Cumhuriyeti'nin toprağı olarak kabul edilmekle birlikte ada toprakları fiilen iki devlet arasında paylaşılmaktadır. 1963 yılı Kanlı Noel Hadiseleri'nden sonra, önce Geçici Türk Yönetimi kurulmuş ve ardından geçici kaydı kaldırılarak Kıbrıs Türk Yönetimi oluşturulmuştur. Daha sonra bu yönetim Kıbrıs Otonom Türk Yönetimi olarak adlandırılmıştır. 20 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası adanın kuzeyinde önce 13 Şubat 1975 tarihinde Kıbrıs Türk Federe Devleti, ardından da 15 Kasım 1983 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) kurulmuştur. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ve tek devlet Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

KKTC, öncesinde kurulan kamu kurumlarını devralmış, olmayanları ise süreç içerisinde teşekkül ettirmiştir. Devralınan kurumlardan biri de ülkeye ait toplumsal hafıza ve arşivsel nitelikli kültürel birikim; folklorik, etnografik, sosyolojik ve benzeri değerleri içeren materyaller, sosyal yaşanmışlığı aktaran hukuk dosyaları, işitsel ve görsel arşiv malzemelerinin bir araya getirildiği Milli Arşiv ve Araştırma Dairesidir (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, 2023).

Genel olarak Kıbrıs, özelde ise Kıbrıs Türk Toplumunun tarihî ve kültürel mirasına ve belleğine sahip, millî hafıza işlevi üstlenecek olan bir Milli Arşiv kurma fikri, 1968 yılında daha sonra Dairenin kuruculuğunu da üstlenecek

6 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi hakkında başta kuruma ait internet sitesi (<http://arsiv.gov.ct.tr/>) üzerinden ve kurum hakkında yapılmış kısıtlı çalışmalardan yararlanılmıştır. Bununla birlikte kuruma ilişkin asıl teknik katkı, metin içinde oluşan boşlukların ve eksikliklerin doldurulmasında değerli mesaisini, bilgisini ve yardımlarını esirgemeyen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi Müdürü Sayın Dr. Ejdan SADRAZAM tarafından sağlanmıştır.

olan Mustafa Haşim Altan tarafından ileri sürülmüştür. Dairenin temelleri Kıbrıs Türk Yönetimi Başkan Yardımcısı merhum Rauf Raif Denктаş'ın Yürütme Kurulu'na sunduğu 9 Ağustos 1971 tarihli yönergenin kabulüyle atılmıştır. Kıbrıs Türk Cemaati Milli Arşiv ve Araştırma Merkezi, ilk olarak Gençlik Spor Köy ve Halk Eğitimi Dairesine bağlı bir birim olarak hizmete başlamıştır. Söz konusu birim doğrudan Kıbrıs Türk Yönetimi Başkan Yardımcısı Rauf Raif Denктаş'a bağlı olarak faaliyetlerini yürütmüştür. Milli Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1 Mart 1990 tarih ve 15/1990 sayılı yasa ile Daire statüsüne kavuşmuş ve bu Daire, Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi olarak isimlendirilmiştir. Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, 1 Ocak 2008 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlanmıştır (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, 2023).

Kıbrıs Türk Cemaati Milli Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1971 yılında kuruluşunun hemen ardından Kıbrıs kazalarındaki çeşitli resmî kurumlarda, özel şahıslardan ve atıl durumdaki resmî binalarda bulunan her türlü evrakın toplanarak bir araya getirilmesi çalışmalarına başlamıştır. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı kurumlarında (T.C. Başvekâlet Arşivleri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Cumhuriyet Senatosu, Genel Kurmay Harp Tarihi, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Harita Genel Müdürlüğü ve Topkapı Sarayı arşivlerinde) bulunan Kıbrıs ile ilgili arşiv belgelerinin kopyalarının alınmasıyla hızlı bir şekilde önemli bir hafıza ve kültür merkezi kimliğine kavuşturulmuştur (Şengör, 2006, s. 56; Küçük, 2016, ss. 5-7).

Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi böylelikle yaklaşık 20.000 ferman, berat, hüküm, mazbata, vakfiye, tapu kaydı, ilam, fetva, mühimme kaydı, harita, plan gibi oldukça önemli belgelerin mikrofilm şeklinde kopyalarına sahip olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin arşivlerinden gerçekleştirilen bu belge takviyeleri Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra da devam ettirilmiştir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin dışında Almanya, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Suudi Arabistan gibi çeşitli ülkelerde bulunan Kıbrıs ile ilgili belgeler arşive kazandırılmıştır.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, hâlihazırda Kıbrıs için önemli bir hafıza merkezi ve kültür kurumudur. Söz konusu Daire, Kıbrıs'ta yaşayan gerek Türk ve Rumlar için önemli kayıtlara ve basılı eserlere ve gerekse sahip olduğu nadir ve yazma eserlerle İslam dünyası için büyük öneme sahiptir. Arşiv belgelerinin yanı sıra derlediği Kıbrıs kitapları ile oluşturduğu kütüphane de ayrıca ilgiye değerdir.

Söz konusu Daire sahip olduğu materyalle Osmanlı, İngiliz, Kıbrıs Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olmak üzere dönemsel

kategorilerde araştırma hizmeti sağladığı gibi sahip olduğu belge ve defterler (nüfus, kütük ve yevmiye defterleri, evkaf defterleri, (Osmanlı) Evkaf Nezâreti'nden gelen belgelerin mikrofilm ve fotokopileri, mahkeme defterleri, şer'îye sicilleri ve zabıtlar), dosyalar (İngilizce mahkeme dosyaları, federasyon dosyaları, özel şahıs koleksiyonları), kitap ve dergiler, camilerden, özel şahıslardan devralınan kitaplar, Sultan II. Mahmud Kütüphanesi kitapları, İngilizce-Rumca kitap ve dergiler, gazeteler (Osmanlı dönemine ait gazeteler, İngiliz dönemine ait Resmi Gazete) olmak üzere çeşitli alanlarda araştırma hizmeti verilmektedir (Küçük, 2016, ss. 5-7).

Kıbrıs Türk Cemaati Millî Arşiv ve Araştırma Merkezi önce Gençlik, Spor ve Kültür İşleri Dairesinin bir birimi olarak Lefkoşa Silihdar Burcu'ndaki Cumhurbaşkanlığı Yardımcılığı binasında çalışmalarını sürdürmüştür. Barış Harekâtı sonrasında adadaki savaş halinin sürdüğü de dikkate alınarak, arşiv materyalini daha güvenli bir yere taşıma ihtiyacı doğmuş ve 16 Kasım 1974 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile sınırın olabildiğince gerisine, Girne'ye taşınmasına karar verilmiştir. Kıbrıs Türk Cemaati Millî Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1 Ocak 1975 itibarıyla bugün Girne'de hizmet verdiği yerleşkeye taşınmıştır. 1992 yılında var olan binalara I Nolu Depo, 1997 yılında Nadir Eserler ve El Yazmaları için Özel Oda ve 2000 yılında da II Nolu Depo ilave edilmiştir. 2012 yılında var olan binaların işlevlerinin tümünü içine alacak şekilde tasarlanan yeni arşiv binasının depoları ve sergi salonu bölümleri de tamamlanarak hizmete açılmıştır. Yeni Binanın hizmete girmesi ile arşiv materyali iklimlendirme, nem kontrolü, yangın ve sabotaj güvenliğine sahip 7/24 kapalı kamera sistemi ile gözetlenen arşiv depolarına taşınmıştır. Millî Arşiv ve Araştırma Merkezinin yeni binasının depoları 12 kilometre uzunluğunda hareketli raf sistemine sahiptir (Şengör, 2006, ss. 59-60).

1977 yılında Birim Amiri Mustafa Haşim Altan'ın şahsî girişimleri sayesinde Kıbrıs Türk Cemaati Millî Arşiv ve Araştırma Merkezi Uluslararası Arşivler Konseyi'ne (ICA) C Kategorisi'nde üye olmuştur. Arşivcilik alanda uzman olan uluslararası üne sahip Illinois Üniversitesi (ABD) Tarih ve Ortadoğu Bilimleri Bölümü başkanı Prof. Dr. Ronald C. Jennings (1942-1996), Viyana Üniversitesi (Avusturya) Yakın Doğu Araştırmaları Bölümünden Prof. Dr. Andreas Tietze (1914-2003) ve Durham Üniversitesi (İngiltere) Türkoloji Bölüm Başkanı ve kurucusu Prof. Dr. John David Norton gibi bilim insanları Millî Arşiv ve Araştırma Dairesine gelerek, Kuzey Kıbrıs ile kendi ülkeleri arasında yakın ilişkilerin kurulmasına öncülük etmişlerdir. İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) tarafından Millî Arşiv ve Araştırma Dairesinde çalışmalar başlatılarak Kıbrıs İslam Yazmaları Kataloğu (Şeşen, Altan ve İzgi, 1995) hazırlanmıştır. Ayrıca BBC (İngiltere), TRT (Türkiye), Mallon TV (İsveç) gibi uluslararası yayın

kuruluşları tarafından gerçekleştirilen çalışmalara Kıbrıs Türk Cemaati Milli Arşiv ve Araştırma Merkezi tarafından belgesel nitelikli katkı verilerek Kıbrıs hakkında çeşitli belgeseller hazırlanmıştır.

Kıbrıs Türk Cemaati Milli Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1 Mart 1990 tarih ve 15/1990 sayılı *KKTC Resmî Gazete*'sinde yayımlanan *Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi (Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları) Yasası* ile -teşkilat yapısı ile- birlikte Daire statüsüne kavuşmuştur. İlgili yasanın günümüz ihtiyaçlarına uygun şekilde tadilat çalışmaları devam etmektedir. Teşkilat yapısı ve çalışma alanlarını düzenlemek üzere bir arşiv yasanı hazırlanarak, arşivcilik alanının çağdaş ihtiyaçlara cevap veren bir yapıya kavuşturulması hedeflenmektedir.

1994 yılında T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (şimdi Devlet Arşivleri Başkanlığı) ile KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi Müdürlüğü arasında çeşitli konuları içeren işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bu sayede önemli miktarda araç-gereç ve sarf malzemesi temin edilmiş, daha sonra yenilenen protokollerle birlikte iki kurum arasındaki ilişkiler daha da geliştirilmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı ile işbirliği çalışmaları güçlenerek devam etmektedir.

Kıbrıs Türk Liderleri her zaman KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesine yakın ilgi göstermiştir. Dr. Fazıl Küçük, kendi döneminde bizzat arşivi ziyaret ederek kendi yayınladığı Halkın Sesi Gazetesi arşivini bağışlamış, Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf Raif Denktaş Türkiye'de bulunan Kıbrıs ile ilgili arşiv belgelerinin derlenmesi konusunda şahsî ve resmî destekte bulunmuştur. Hâlihazırda KKTC Cumhurbaşkanı olan Ersin Tatar, arşiv çalışmalarını yakından takip etmekte ve ihtiyaçların karşılanması konusunda büyük hassasiyet göstermektedir.

Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, 2000'li yıllardan itibaren bilgi teknolojileri alanında önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Dijitalleşme çalışmalarına başlanmış ve zaman içerisinde bir dijitalleşme laboratuvarı oluşturulmuştur. Günümüzde arşiv malzemesi daha çok dijital olarak araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır. Ayrıca MANAS adı verilen kapalı ağ üzerinden araştırmacılara arşiv araştırması imkânı sağlanmıştır. Yapay zekâ temelli yeni arama motoru oluşturmak amacıyla çalışmalar devam etmektedir. Daireye ait yeni araştırmacı salonu, 2020 yılında yeni arşiv binasında hizmete açılmıştır. 2021 yılında Daire tarafından araştırma hizmetleri kapsamında MANAS yayınları adı altında Kıbrıs tarihi ile ilgili öncelikli alanlarda yayınlar yapılmaya başlanmıştır. 2023 yılında Kıbrıs'ta bulunan Osmanlı Türkçesi ile yazılı olan ve en hacimli arşiv materyalinin bulunduğu Evkaf Yazışmaları Fonu hizmete açılmıştır.

Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, 1 Mart 1990 tarih ve 15/1990 sayılı *KKTC Resmî Gazete'sinde* yayınlanan *Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi (Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları) Yasası* ile hem bir Daire statüsüne kavuşmuş hem de teşkilat yapısı kesinleşmiştir. Bu Yasa'ya göre Daire; müdür ve müdür muavini ile transkripsiyon ve değerlendirme, konservasyon ve teknik işler, tercümanlık, tasnif, kütüphane, teknik, kâtiplik ve diğer hizmet alanlarında çalışan bir kadro yelpazesine sahiptir (Şengör, 2006, s. 61). Kurum çalışanlarının kadro adları Yasa'da şu şekilde ifade edilmiştir: Yönetici (yöneticilik hizmetleri sınıfı -üst kademe yöneticisi-), yönetici muavini (yöneticilik hizmetleri sınıfı -üst kademe yöneticisi sayılmayan diğer yöneticiler), transkripsiyon ve değerlendirme memuru (kültür hizmetleri sınıfı) konservasyon ve teknik işler memuru (kültür hizmetleri sınıfı), mütercim (kültür hizmetleri sınıfı), tasnif memuru (kültür hizmetleri sınıfı), kütüphane memuru (kültür hizmetleri sınıfı), teknisyen (teknisyen hizmetleri sınıfı), 1. sınıf kâtip ve kâtip yardımcısı (kitabet hizmetleri sınıfı), odacı (odacı ve şoför hizmetleri sınıfı) (Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi (Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları) Yasası, 1990). Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, görevlerinin yerine getirilmesi bakımından sürekliliği olan ayrıca bir Millî Arşiv Kurulu'na sahiptir (Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi (Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları) Yasası, 1990). Diğer yandan söz konusu Daire, internet sitesine (www.arsiv.gov.ct.tr), mevzuat, hizmet saatleri, sahip olunan fonlar, telefon, faks ve e-posta gibi (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, 2023c) iletişim bilgilerine, harita ile yol tarifi linkine (<http://arsiv.gov.ct.tr/%C4%B0LET%C4%B0C5%9E%C4%B0M>) sahiptir. Böylelikle ilgililerin kurum ve arşivcilik mesleği hakkında oluşan haberler hakkında bilgilendiği ve kurumun ihtiyaç duyduğu duyuruların kamuoyu ile paylaşıldığı bir sistem oluşturulmuştur.

Araştırmacılar, "Arşivlik Malzemenin Korunması, Değerlendirilmesi, Tasnifi Araştırılması ve Arşiv Tekniği Yönetmeliği"ne (1998) (Arşivlik Malzemenin; Korunması..., 1998) göre internet üzerinden, telefonla veya doğrudan başvuru esasıyla araştırma izni başvurusu yapabilmektedirler. Araştırma salonu kullanımı, hafta içi mesai saatlerinde araştırma hizmetine açıktır (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, 2023b).

Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, genel nitelikli (Kişisel Verilerin Korunması Yasası, Bilgi Edinme Hakkı Yasası, Elektronik İmza Yasası) ve kuruma özel (Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi (Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları) Yasası, Millî Arşiv Kurulu Çalışma Esasları Tüzüğü, Belge Sayı Sistemi Yönetmeliği) nitelikli yasalara (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, 2023d) sahiptir.

2.6. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, ömrü altı asra dayanan büyük bir imparatorluğun arşivsel mirasına ve hafızasına sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurum arşivleri ve merkezî kurumların ürettiği evrakın toplandığı bir arşiv olan Hazîne-i Evrâk (1850) ile birlikte kurumsallaşma tecrübesinden oluşan güçlü bir birikimin mirasına da sahip olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren sahip olduğu arşivsel ve kurumsal mirasın -belli ölçülerde- farkında olarak hareket eden çoğu yöneticiler, bu mirasın toplanacağı, korunacağı, düzenleneceği, araştırmaya açılacağı bir arşiv binası inşa edilmesi ve arşiv idaresi (kurumu) teşekkül ettirilmesi konusunda gayret sarf etmişlerdir (Binark, 1980, ss. 34-36; Keskin, 2008, ss. 289-306; Keskin ve Günalan, 2011, ss. 336-338; Ünal, 2023, ss. 337-402). Bununla birlikte söz konusu arşiv idaresinin kurumsal yapılandırılması meselesi zamana yayılan bir konu olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında arşivler bir dizi idarî gelişmelerin konusu olmuştur. Bu bakımdan ilk önce Osmanlı Sadâret evrakının muhafazası için Başvekâlet (Başbakanlık) Kalem-i Mahsus Müdürlüğüne bağlı Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği adı ile bir daire kurulmuş; ardından bu daire Hazîne-i Evrâk Mümeyyizliği adını almış (1925), ardından önce 18 Kasım 1926'da Başvekâlet Müsteşarlığına ve 1 Haziran 1927'de de Hazine-i Evrak Müdür Muavinliği adıyla Başvekâlet Müsteşarlığına bağlanmıştır (Binark, 1980, s. 29). Bu büro, 1929 yılında yine Başvekâlet teşkilatı içerisinde olmak üzere Baş Muâmelat Müdürlüğüne, 1933 yılında 24 Mayıs 1933 tarih ve 2187 sayılı Başvekâlet Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun ile Başvekâlet teşkilatında Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü kadrosuna bağlanmıştır (Binark, 1980, s. 29). Söz konusu müdürlük 28 Nisan 1937 tarih ve 3154 sayılı Başvekâlet Teşkilâtı Hakkında Kanun ile Başvekâlet teşkilatı içerisinde Başvekâlet müsteşarına bağlı olarak müstakil bir Arşiv Dairesi Müdürlüğü haline getirilmiştir (Binark, 1980, s. 29). 29 Haziran 1943 tarih ve 4443 sayılı Başvekâlet Teşkilâtı Hakkında Kanun ile Müsteşarlığa bağlı Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü statüsüne kavuşturulmuş ve 17 Mart 1954 tarih ve 6330 sayılı Başvekâlet Teşkilâtı Hakkında Kanun içerisinde yer almıştır (Binark, 1980, s. 30). Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü, son olarak 27 Şubat 1982 tarih ve 8/4334 karar sayılı "Bakanlıkların Yeniden Düzenlenmesi ve Çalışma Esaslarının Yürürlüğe Konulması Hakkındaki Bakanlar Kurulu Kararı" ile Başbakanlık teşkilâtı içerisinde olmak üzere Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı -ki bu Karar'da "Osmanlı Arşivi" ibaresi Türkiye Cumhuriyeti tarihinde resmî olarak ilk kez kullanılmıştır- adını almıştır (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2023).

Osmanlı evrakını esas alan bu kurumsal gelişmeleri Cumhuriyet dönemi evrakının devralınması, korunması, düzenlenmesi ve erişime açılması için kurulan bir başka kurum takip etmiştir. Bu minvalde olmak üzere 12 Ekim 1976 tarih ve 288-2/09796 sayılı başbakanlık makam onayı ile Başbakanlık merkez teşkilatı içerisinde Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı kurulmuştur (Binark, 1980, s. 35). Söz konusu Daire Başkanlığı, 27 Şubat 1982 tarih ve 8/4334 karar sayılı “Bakanlıkların Yeniden Düzenlenmesi ve Çalışma Esaslarının Yürürlüğe Konulması Hakkındaki Bakanlar Kurulu Kararı” ile Başbakanlık teşkilatı içerisinde yer almayı sürdürmüştür. Böylelikle Türkiye’de arşiv alanını domine eden ve birbirinden idarî bakımdan bağımsız ancak Başbakanlık teşkilatı içinde yer alan iki farklı kurum oluşmuştur: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995, s. 265, 280, 310-311, 325-326, 336-337). Biraz da yetki karmaşası yaratan bu idarî yapılanma 3056 sayılı ve 19 Ekim 1984 tarihli Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun ile düzeltilmiştir. Bu Kanun ile Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kurulmuş ve her iki daire Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı adıyla bu Genel Müdürlüğün çatısı altında birleştirilmiştir. Bu yeni durum Türkiye’de hükümet sisteminin değiştiği 2018 yılına kadar devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin hükümet sisteminin değişmesi ile birlikte 9 Temmuz 2018 tarih ve 703 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (Ek madde 34, paragraf 3) ile Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kapatılmış, 10 Temmuz 2018 tarihli ve 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Devlet Arşivleri Başkanlığı kurulmuş ve bağlı bulunduğu makam ise Cumhurbaşkanlığı olarak belirlenmiştir. 16 Temmuz 2018 tarih ve 11 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Devlet Arşivleri Başkanlığı teşkilat ve görevleri belirlenmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığının hâlihazırda Ankara ve İstanbul olmak üzere iki noktada mekânsal yerleşimi söz konusudur ve kurumun merkezî idaresi Ankara’dan gerçekleştirilmektedir. Ankara’da hâlihazırda idarî bina olarak kullanılan yerleşkenin (Devlet Arşiv Sitesi, Yenimahalle/Ankara) inşaatına 1974 yılında başlanmış ve 29 Ekim 1988 tarihinde hizmete açılmıştır (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2023). İstanbul’da hâlihazırda kullanılan yerleşke (Kağıthane/İstanbul) ise 1 Haziran 2013 tarihinde hizmete açılmıştır (Arşivlerde Araştırma Esasları, 2023).

Devlet Arşivleri Başkanlığı, dünya çapında dikkate alınır bir kültürel mirasın sahibidir. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalma ciddi miktardaki bir arşivsel miras kurum tarafından devralınmıştır. Bu miras aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun hükmettiği bütün coğrafyalarda

kurulan devletler için -ve aynı zamanda bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu ile irtibatlı olmuş olan diğer devletler bakımından- oldukça önemli bir kültürel miras ve ortak toplumsal hafızadır. Dolayısıyla Osmanlı dönemi arşivsel mirası tam anlamıyla insanlığa ait kültürel miras ve hafıza olma özelliğine sahiptir. Diğer yandan Türkiye Cumhuriyeti dönemi kurumlarına ait evrakın önemli bir kısmı yine bu kurumda toplanmıştır/toplanmaktadır. Cumhuriyet döneminde kamu kurumları tarafından üretilen ve kurumlarda saklama sürelerini tamamlayan arşiv belgeleri de buraya devredilmeye devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminden miras alınan evrak için -materyal türüne göre geliştirilen- iki temel tasnif söz konusudur: 1) Defter tasnifleri (Divan-ı Hümayûn, Bâb-ı Âsafî ve Defterhâne-i Âmire Defterleri, Bâb-ı Defterî (Maliye Dairesi) ve Müteferrik Konulu Defterler, Bâbîâlî Defterleri, Yıldız Sarayı Arşivi Defterleri, Nezâretlere, Taşra Arşivlerine, Müfettişliklere Ait Defterler İle Devralınan Defterler), 2) belge tasnifleri (Divan-ı Hümayûn, Bâb-ı Âsafî ve Defterhâne-i Âmire Belgeleri, Bâb-ı Defterî (Maliye Dairesi) ve Müteferrik Konulu Belgeler, Bâbîâlî Belgeleri, Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri, Nezâretlere, Taşra Arşivlerine ve Müfettişliklere Ait Belgeler, Diğer Belge Tasnifleri, Harita, Plan-Proje-Kroki ve Fotoğraflar, Şahıslardan İntikal Eden (Hibe-Satın Alınan-Devredilen) Arşiv Malzemesi, Yurtdışı Arşivleri'nde Bulunan Osmanlı Dönemi'ne Ait Belge ve Defterler). Devlet Arşivleri Başkanlığının arşiv depolarında bulunan kayıtlar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalmış ve şimdilerde bağımsız devletlere ait Türkiye'yi ilgilendiren evrakın (Bulgaristan, Arnavutluk, (Kuzey) Makedonya, Gürcistan, Macaristan ve KKTC gibi ülkelerden) kopyalarının alınmasıyla⁷ güçlenmiştir.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, hâlihazırda "... son işlem tarihi üzerinden onbeş (15) yıl geçmiş veya kesin sonuca bağlanmış olup da günlük iş akışı içinde aktivitesi bulunmayan, varsa tâbi olduğu diğer mevzuattaki saklama sürelerini tamamlayan, üretim biçimleri ile yazılım ve donanım ortamları ne şekilde olursa olsun geleceğe tarihi, siyasî, sosyal, kültürel, hukukî, idarî, askerî, iktisadî, dinî, ilmî, edebî, estetik, biyografik, teknik ve benzeri herhangi bir değer olarak intikal etmesi gereken yazılmış, çizilmiş, resmedilmiş, görüntülü, sesli veya elektronik ortamlarda üretilmiş belge"leri (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2023) kurumlardan teslim almaktadır. Bunun yanı sıra bağış (örneğin, Hacı Adil Bey Evrakı, Emirci Sultan) ve satın alma (örneğin, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı, Cavit Baysun Evrakı, Sivaslı Ali Baba Zaviyesi Evrakı) yoluyla (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi

7 Bu konuda bir örnek için bkz.: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1994). *Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı*. N. Aktaş ve S. A. Kahraman (Yay. haz.), s. XXVII.

Daire Başkanlığı, 2010, ss. 435-437) sağlanan yeni evrak/fon girişi de söz konusu olabilmektedir.

Devlet Arşivleri Başkanlığında bulunan ve erişime açık olan Türkiye Cumhuriyeti dönemine ait evrak ise ağırlıklı olarak merkezî kurumlara ait kayıtlardan (evraktan ve defterlerden) oluşmaktadır. Örneğin, Anayasa Mahkemesi Başkanlığı, Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı, Divan-ı Muhasebat, Diyanet İşleri Başkanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Nafia Vekâleti, Seyri Sefain İdaresi, Siyasi Partiler, Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu), Türk Tarihi İle İlgili Yurtdışı Arşiv Belgeleri, Umumi Murakabe Heyeti, Ziraat Vekâleti gibi fonlar ve Cumhuriyet Dönemi ATASE'den devralınan 2. Dünya Harbi, Kore Harbi gibi koleksiyonlar bu merkezî kamu kurumlarına aittir. Dolayısıyla bu kurumlara ait evrak ve defterlerin Devlet Arşivleri Başkanlığına devri gerçekleşmektedir. Bununla birlikte söz konusu evrak ve defterlerin önemli bir kısmının Devlet Arşivleri Başkanlığına ait depolara devrinin zamanında ve hızlı bir şekilde gerçekleşmediğini belirtmek gerekir. Bunun üç sebebi mevcuttur: 1) Kurumların ve çalışanlarının devir konusunda disiplinden yoksun olmaları, 2) devir prosedürünün sıkı şekilde takip edilmemesi ve 3) arşiv sisteminin kısmen âdem-i merkezi (örneğin, Türkiye Büyük Millet Meclisi -TBMM- ve Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanlığı -MİT- Devlet Arşivleri Başkanlığının mükellefi değildir.) yapıda olması. 2018 yılında arşiv idaresinin önemli ölçüde merkezî bir yapıya kavuşturulması ile birlikte devlet kurumlarının önemli bir kısmı Devlet Arşivleri Başkanlığına evrak devrini gerçekleştirmektedir. Ancak bu devir uygulamasının daha çok zamana bırakılan bir hassasiyet olduğu da belirtilebilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında sahip olunan tarihî evrakın düzenlenmesi ve tanımlanması ile alakalı çalışmalar yapılmıştır. Bu hassasiyetin daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında başladığı belirtilebilir. Arşivlerin düzenlenmesi çalışmaları Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam etmiştir. Bunlardan biri uluslararası arşiv uygulama standartlarına uygun bir çalışma olarak provenans ilkesinin Türk arşivlerinde uygulanmasıdır. Bunun için ilk önce Macar Türkolog ve arşivci Lajosh Fekete 1936 yılında Türkiye'ye davet edilmiştir. Fekete'nin Türkiye'deki çalışmaları kısa sürse (1937) de önerilerinin sonraki süreçte uygulanması ancak 1956 yılında mümkün olabilmiştir (Çetin, 1979, ss. 2-4, 12; Süleymanoğlu, 1997, s. 15; Eşrefoğlu, 1977, s. 225; Binark, 1980, s. 31). Bu tarihten itibaren provenans uygulaması Türk arşivlerinde devam etmektedir. Fekete'nin önerileriyle başlayan provenans sisteminin uygulamaya koyulması çalışmaları aynı zamanda Türkiye'de modern arşivciliğin başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Devlet Arşivleri Başkanlığının idarî yapılanması ve personel istihdamı konusu Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018) ile çözüm bulmaktadır. Bu yasaya göre; başkan, başkan yardımcısı, daire başkanı, özel kalem müdürü, arşiv uzmanı, arşiv uzman yardımcısı kadrolarında istihdam söz konusu olmaktadır. Bu kadroların istihdam edildiği makamlar/idarî yapılanma ise şu şekildedir: a) Cumhurbaşkanlığı Arşivi Dairesi Başkanlığı, b) Belge Tespit ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı, c) Tasnif ve Araştırma Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, ç) Bilgi İşlem ve Elektronik Arşiv Dairesi Başkanlığı, d) Muhafaza ve Bakım Dairesi Başkanlığı, e) Personel ve Eğitim Dairesi Başkanlığı, f) Destek Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, g) Dış İlişkiler ve Tanıtım Dairesi Başkanlığı, ğ) Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, h) Özel Kalem Müdürlüğü.

Devlet Arşivleri Başkanlığı başta kurumsal ve araştırmacı boyutunda olmak üzere ileri düzeyde teknolojik yatırımlara imza atmıştır. Bina ve depoların güvenliği ve belgelerin korunması konusunda teknik altyapı oluşturulmuştur. Depoların sürekli kontrol edildiği güvenlik sistemi ve verilerin kayıt altına alındığı iklimlendirme sistemi ve diğer ekipman devreye alınmıştır. Depolarda sabit raf sistemi kullanılmaktadır. Sunucu, bilgisayar, ağ bağlantısı (yerel ağ -LAN- ve geniş alan ağı -WAN-) üzerinden tasnif, dijitalleştirme, kataloglama, depo yönetimi ve araştırmacı çalışmaları mümkündür. Kurumun Ankara ve İstanbul'da bulunan araştırma salonlarında araştırmacıların araştırmalarını yapabilecekleri ve gerektiğinde sayısal kopyalarını satın alabilecekleri bilgisayar ve idarî alt yapısı bulunmaktadır.

Kuruma ait bir kurumsal internet sitesi mevcuttur. Bu site aracılığıyla araştırmacılar bilgilendirilmekte, kurumsal yayınlar edinilebilmekte, dilek ve şikâyetler bildirilebilmekte ve -doğrulaması yapılmak suretiyle- e-devlet kapısına bağlanılarak (<https://giris.turkiye.gov.tr/Giris/>) araştırma imkânı sunulmaktadır. Yine bu site üzerinden araştırmacılar Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE) ve Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivi olmak üzere beş ayrı arşiv yapısından yararlanabilmektedir.

Kurumsal internet sitesi üzerinden araştırmacılar için harita ile erişim (yol tarifi) imkânı sunulmakta ve e-posta, telefon, belgegeçer (faks) gibi iletişim kanalları hakkında araştırmacılar bilgilendirilmektedir. Araştırmacılar, önceden üye olmak ve araştırma yapılacak konunun da belirttiği bir başvuru yapılması kaydıyla, araştırmalarını hem arşive ait araştırma salonlarında hem de uzaktan (internete bağlanan bir sisteme sahip olarak ve buldukları herhangi bir ortamdan) gerçekleştirebilmekte, katalog

taraması yapabilmekte ve istedikleri belgelerin kopyalarını düşük bir ücret karşılığında edinebilmektedir. Bütün bunların arşiv idaresine gelmeksizin gerçekleştirilebilmesi araştırmacılara ciddi zaman kazandırmaktadır. Katalog taramaları kurumun araştırma salonlarında bulunan basılı materyal üzerinden de gerçekleştirilebilmektedir.

Araştırmacıların haftanın her günü arşiv kurumundan yararlanması (bizzat ziyaret veya uzaktan bağlanarak 7/24 erişim) mümkündür. Bunun yanı sıra farklı bilgi taşıyıcıları üzerinde kayıtlı belgelerin dijitalleştirilmesi ve mikrofilme alınması için tarayıcı ve dijital kamera gibi görüntü çekim araçları tedarik edilmiş ve bir laboratuvar kurulmuştur. Osmanlı döneminden kalma defterlerin tamamı ile önemli miktardaki belgenin dijitalleştirilmesi yapılmıştır. Araştırmacıların araştırmaları için gerekli olan belge kopyalarını -belgeye zarar vermeyen bir teknoloji olarak dijitalleştirilmesi ve CD'ye alınması yoluyla- PDF formatında edinmeleri mümkündür. Bunun yanı sıra zamana yayılan bir çalışma olarak yoğun şekilde defter yayınları yapılmaktadır. Ayrıca konu bütünlüğünde olmak üzere belge yayıncılığı da söz konusudur. Şimdiye kadar arşivcilikle ilgili telif eserlerin yanı sıra çok sayıda çeviri çalışmasının yapıldığı bilinmektedir.

Türkiye'de arşiv işlemleri genel ve özel yasalara göre yürütülmektedir. Genel yasalar şu şekildedir: Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018), Bilgi Edinme Hakkı Kanunu (2003), Bilgi Edinme Hakkı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik (2003), Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (2016), Elektronik İmza Kanunu (2004), Elektronik Mühre İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik (2022). Kuruma özel yasalar ise şu şekildedir: "Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi" (2018), "Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik" (2019), "Arşivlerden Yararlanma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" (2021), "Arşivlerde Gerçekleştirilecek Dijitalleştirme Faaliyetlerine Yönelik Usul ve Esaslar" (2020), "Devlet Arşivleri Başkanlığı Disiplin Amirleri Yönetmeliği" (2021), Devlet Arşivleri Başkanlığı Personeli Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Yönetmeliği (2019).

Devlet Arşivleri Başkanlığı diğer yandan bazı komisyonlara sahiptir ve uluslararası meslek örgütlerine üyedir. Arabuluculuk Komisyonu bu komisyonlardan biridir. Ayrıca Uluslararası Arşiv Konseyi'nin (International Council on Archives, ICA) bir üyesidir. Kurum geleceğin meslektaşları (bilgi ve belge yönetimi bölümleri ile arşivle ilişkili diğer bölümlerin lisans öğrencileri) için arşiv uygulama stajlarına izin vermektedir. Devlet Arşivleri Başkanlığı, kurum sitesinden ortaöğretim, lisans ve lisansüstü ve genel eğitim

materyali olmak üzere üç ayrı kategoride eğitim materyali sunmaktadır. Eğitim ve sergi gibi konularda gelen talepleri olumlu karşılamakta ve bunları sosyal sorumluluk projeleri kapsamında gerçekleştirmektedir. Yine yayınlar yapmakta, sergiler düzenlemekte ve bunlara ait dosyaları erişime açık tutmaktadır. Öte yandan uluslararası işbirliği çerçevesinde bazı antlaşmalara imza atılmaktadır. Örneğin, “Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı ile Ukrayna Devlet Arşiv Servisi Arasında İşbirliği Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar” (Karar Sayısı: 3406) bunlardan sadece biridir.

Sonuç

Arşivler, hem gerçek ve tüzel kişilerin haklarını koruması için hem de kurumsal işleyiş ve denetim için yegâne unsurdur. Çeşitli akımlarla şekillenen arşivler, kurumsal işleyişin yanı sıra araştırma hizmeti sunulan yerler olarak da işlevsellik kazanmıştır. Romantizm, hümanizm, laikleşme, şehir tarihçiliği yanında Romantizm Çağı, arşiv belgelerine kamusal erişimi yasal bir zemine oturtmaya yardımcı olmuştur. Fransız İhtilali sonrası gerçek kişilerin arşiv belgelerine erişimine izin veren yasal düzenleme bunun ilk örneğini oluşturmaktadır ve bu durum arşivlerin kamu malı sayılmasının pratikteki yansımaları olarak görülmektedir.

Arşivlerin, devlet ve toplum kimliği olarak görülmesi, işlevleri açısından önemli bir gelişme olarak çağdaş dönemde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 18. yüzyıl sonlarına yakın Hıristiyanlık inancıyla ilgili bilgilerin birincil kaynaklardan edinilmesi düşüncesi, insanların arşivleri kendi kökenlerini ve yaşam yerlerini araştırma duygusuyla yaklaştıkları yerler olarak görmelerini sağlamıştır. Bunun pratikteki yansımaları ise Napoléon Bonaparte’ın eski Fransız krallık dönemi uygulamalarının vatandaşlar tarafından bilinmesi fikrine dayanmaktadır. Bu durum arşivleri, kurumsal faaliyetleri yerine getiren, kamuya mal edilmiş ve bilimsel araştırmalara hizmet eden bir yapıya büründürmüştür.

Bu çalışmada, bağımsız Türk devletleri çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığının ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Milli Arşiv ve Araştırma Dairesinin, genel anlamda tanıtılması ve kültürel bellek kurumu olma özelliklerine vurgu yapılması amacıyla, millî arşiv kurumlarının tarihî gelişimi, mevcut koleksiyon durumu, bu koleksiyonun kültürel bellek bakımından önemi, idarî yapısı, araştırmacıların yararlanması süreçleri, mevzuat alt yapısı, teknik-teknolojik yapılanma ve personel istihdamı konuları ele alınmıştır.

KKTC'de Milli Arşiv kurma fikri 1968 yılında Mustafa Haşim Altan tarafından ileri sürülmüş ve temelleri Denktaş'ın 9 Ağustos 1971 tarihinde sunduğu yönergenin kabulüyle gerçekleşmiştir. 1 Mart 1990 tarih ve 15/1990 sayılı yasa ile hâlihazırdaki ismini almış ve daire statüsünü kazanmıştır. Ayrıca, Daire'nin teşkilat yapısı da söz konusu yasa ile belirlenmiştir. Buna göre müdür ve müdür muavini ile transkripsiyon ve değerlendirme, konservasyon ve teknik işler, tercümanlık, tasnif, kütüphane, teknik ve kâtiplik gibi hizmet birimleri oluşturulmuştur. Daire, 1977 yılında ICA'ya üye olmuş, 1994 yılında günümüz adıyla Devlet Arşivleri Başkanlığıyla protokol imzalayarak işbirliği yelpazesini genişletmiştir.

Söz konusu Daire, hem Kıbrıs içindeki evrakların toplanması hem de Türkiye'deki kurumlardan ilgili kopyaların alınmasıyla önemli bir hafıza ve kültür merkezi kimliği elde etmiştir. Sahip olduğu malzemeler açısından, 20.000 ferman, berat, hüküm, mazbata, vakfiye, tapu kaydı, ilam, fetva, mühimme kaydı, harita, plan gibi önemli belgelerin mikrofilm şeklinde kopyaları elde edilmiş, Almanya, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Suudi Arabistan gibi çeşitli ülkelerde bulunan Kıbrıs ile ilgili belgeler de arşive kazandırılmıştır. Arşiv belgeleri yanında, nadir ve yazma eserlerle diğer basılı kaynakların derlendiği kütüphane de yine Daire içinde hizmet vermektedir.

2000'li yıllardan itibaren bilgi teknolojileri anlamında girişimlerde bulunmuş, dijitalleşme laboratuvarı ile arşiv malzemesinin dijital görünürlüğü artırılmıştır. Araştırmacılara, arşiv malzemesinin dijital taramasına olanak sağlayan MANAS adı verilen ağ üzerinden erişim imkânı verilmiştir. Yapay zekâ temelli yeni arama motoru üzerinde çalışmalara devam edilmektedir. 2023 yılı içerisinde Evkaf Yazışmaları Fonu araştırmacıların hizmetine açılmıştır.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurum arşivlerine ve merkezi arşivlerine ev sahipliği yapan Hazîne-i Evrâk'ın halefiyetini sürdürmekte, diğer taraftan 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yüz yıllık belgelerine eşlik etmektedir. Başkanlığın sahip olduğu bu zengin arşiv malzemesinin korunması, düzenlenmesi, tanımlanması ve erişime açılması için iki önemli yasal düzenleme söz konusudur. "Bakanlıkların Yeniden Düzenlenmesi ve Çalışma Esaslarının Yürürlüğe Konulması Hakkındaki Bakanlar Kurulu Kararı" ile Başbakanlık teşkilâtı içerisinde olmak üzere Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığının ve 12 Ekim 1976 tarih ve 288-2/09796 sayılı başbakanlık makam onayı ile Başbakanlık merkez teşkilâtı içerisinde Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığının kurulmasıdır. Daha sonra 3056 sayılı ve 19 Ekim 1984 tarihli Başbakanlık Teşkilâtı Hakkında

Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun ile Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kurulmuş ve her iki daire bu Genel Müdürlüğün çatısı altında birleştirilmiştir. Yine 9 Temmuz 2018 tarih ve 703 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (Ek madde 34, paragraf 3) ile Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kapatılmış, 10 Temmuz 2018 tarihli ve 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Devlet Arşivleri Başkanlığı olarak değiştirilmiş ve bağlı bulunduğu makam ise Cumhurbaşkanlığı olarak belirlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminden miras alınan evrak için -materyal türüne göre geliştirilen- iki temel tasnif söz konusudur: Defter tasnifleri ve Müteferrik Konulu Defterler ile belge tasnifleri ve Müteferrik Konulu Belgeler. Türkiye Cumhuriyeti dönemine ait evrak ise ağırlıklı olarak merkezî kurumlara ait belgelerden (evraktan ve defterlerden) oluşmaktadır. Örneğin, Anayasa Mahkemesi Başkanlığı, Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı, Divan-ı Muhasebat, Diyanet İşleri Başkanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Nafia Vekâleti, Seyri Sefain İdaresi, Siyasi Partiler, Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu), Türk Tarihi İle İlgili Yurtdışı Arşiv Belgeleri, Umumi Murakabe Heyeti, Ziraat Vekâleti gibi fonlar ve Cumhuriyet Dönemi ATASE'den devralınan 2. Dünya Harbi, Kore Harbi gibi koleksiyonlar bu merkezî kamu kurumlarına aittir.

Macar Türkolog ve arşivci Lajosh Fekete'nin 1936 yılındaki önerileriyle başlayan provenans sisteminin uygulamaya koyulması çalışmaları (1956) aynı zamanda Türkiye'de modern arşivciliğin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Devlet Arşivleri Başkanlığının idarî yapılanması ve personel istihdamı konusu Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018) ile çözüm bulmaktadır. Kurumun Ankara ve İstanbul'da bulunan araştırma salonlarında araştırmacıların araştırmalarını yapabilecekleri ve gerektiğinde sayısal kopyalarını satın alabilecekleri bilgisayar ve idarî alt yapısı bulunmaktadır. Bina ve depoların güvenliği ve belgelerin korunması konusunda teknik altyapı oluşturulmuştur. Araştırmacılar, araştırmalarını kuruma ait araştırma salonunda bulunan basılı kataloglar üzerinden yapabildikleri gibi yine burada bulunan bilgisayarlardan (belge tarama sistemi) da yapabilmektedirler. Edinilmek istenen belgelerin kopyaları PDF formatında sağlanabilmektedir. Osmanlı döneminden kalma defterlerin tamamı ile önemli miktardaki belgenin dijitalleştirilmesi yapılmıştır. Yine farklı tür ve konularda yayınların yapılması söz konusudur. Türkiye'de arşiv işlemleri genel ve özel yasalara göre yürütülmektedir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti sahip olduğu zengin arşiv malzemesini idarî işlemlerin yürütülmesi yanında kültürel miras olarak koruyup kamuya mal etmiş bir yapıda hizmet vermektedir. Yine Türkiye ve KKTC vatandaşlarına ve yabancı araştırmacılara teknik bakımdan her türlü araçlarla hizmet verilmektedir. Tüm bu hizmetler, yasalarla ve ilgili kurumların teşkilatlarıyla geçmişten günümüze köprü görevi gören arşiv kurumlarının hizmetleri arasında yer almaktadır.

Teşekkür

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi Müdürü Sayın Dr. Ejdan SADRAZAM'a ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Bilgi İşlem ve Elektronik Arşiv Dairesi Başkanı Halil KÖSE'ye değerli mesailerini, bilgilerini ve yardımlarını bizimle paylaştıkları için teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

- Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2018, 9 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30473, Kanun Hükmünde Kararname Sayısı: 703). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180709M3-1.pdf>
- Arşivlerde Gerçekleştirilecek Dijitalleştirme Faaliyetlerine Yönelik Usul ve Esaslar. (2020, 7 Temmuz). *Makam Olur'u* (Sayı: 51048475-010.04-5902). <https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/dijitallestirmecesaslari.pdf>
- Arşivlerden Yararlanma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik. (2021, 2 Ekim). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30480). <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=38974&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>
- Arşivlik Malzemenin, Korunması, Değerlendirilmesi, Tasnifi, Araştırılması ve Arşiv Tekniği Yönetmeliği. (1998, 5 Ocak). *KKTC Resmî Gazete* (1 - EK III - A.E.10 Sayılı Yönetmelik).
- Başbakanlık Teşkilâtı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun. (1984, 10 Ekim). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 18550, Kanunun Sayısı: 3056).
- Başvekâlet Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun. (1933, 24 Mayıs). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 2409, Kanunun Sayısı: 2187).
- Başvekâlet Teşkilâtı Hakkında Kanun. (1937, 28 Nisan). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 3591, Kanunun Sayısı: 3154).
- Başvekâlet Teşkilâtı Hakkında Kanun. (1943, 29 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 5442, Kanunun Sayısı: 4443).
- Binark, İ. (1980). Arşiv ve arşivcilik bilgileri. Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı.
- Burke, P. (2001). Bilginin toplumsal tarihi. M. Tunçay (Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cook, T. (2013). Evidence, memory, identity, and community: Four shifting archival paradigms. *Archival Science*, 13(2-3), 95-120. DOI 10.1007/s10502-012-9180-7
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilâtı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 10 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30474, Kararname Sayısı: 1). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.1.pdf>
- Çetin, A. (1979). Başbakanlık arşivi kılavuzu. Enderun Kitabevi.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Disiplin Amirleri Yönetmeliği. (2021, 12 Kasım). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31657).

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 16 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30480, Kararname Sayısı: 11).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Personeli Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Yönetmeliği. (2019, 27 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30814).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023, 17 Eylül). *Arşivlerde araştırma esasları*. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa.aspx?icerik=12&ch=A-A54A70923B86C8AD74249E0E555F5948A9923AE2A51E06E2D-FE30B4D635A1E2>
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023, 17 Eylül). Sıkça sorulan sorular. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa.aspx?icerik=3&ch=934515957719AB25DF388559A8E86A767FD99E56CFFDE08AE38B-07C4F6D43854>
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023, 17 Eylül). Tarihçe. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa.aspx?icerik=9&ch=ADA45D7B737CBC58F13C-672C0AECCA8E9F0DDB54A7AB8426349949A5FDEB9E15>
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi*. Y. İ. Genç, M. Küçük, R. Gündoğdu, S. Satar, İ. Karaca, H. O. Yıldırım ve N. Yılmaz (Eds.). Yazar.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1994). *Bulgaristan'daki Osmanlı evrakı*. N. Aktaş ve S. A. Kahraman (Yay. Haz.).
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1994). *Macar Asıllı Türk tarihçisi ve arşivist Lajos Fekete'nin arşivciliğimizdeki yeri*. B. Kaya (Yay. Haz.). Yazar
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). *Başbakanlık merkez teşkilatı (tarihçe ve mevzuat) I*. R. Erişti, A. O. Çınar, M. Şentürk, U. Demirbaş ve O. Şimşek (Eds.). Yazar.
- Eastwood, T. (1994). What is archival theory and why is it important? *Archivaria*, 37, 122-130.
- Elektronik İmza Kanunu. (2004, 23 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 25355, Kanun No: 5070). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5070&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Elektronik Mühre İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. (2022, 14 Eylül). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31953). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/09/20220914-5.htm>
- Enders, G. (1987). Probleme der archivgeschichte und der archivgeschichtsschreibung: Ein historischer überblick. *Archivmitteilungen*, 37, 13-14.
- Ersanlı, B. (2003). *İktidar ve tarih. Türkiye'de "resmî tarih" tezinin oluşumu (1929-1937)*. İletişim Yayınları.
- Eşrefoğlu, E. (1977). Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı ve provenance sisteminin uygulanması. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 225-232.
- Gül, S. (2013). Anlatı tarih üzerine tartışmalar ve yeni yaklaşımlar. *Karadeniz Araştırmaları*, 38, 105-117.

- Kecskeméti, C. (2003). Arşivler ve ortak bir Avrupa mirası. Ö. S. Göral (Ed.). *Tarih Öğretiminde Çoğulcu ve Hoşgörülü Bir Yaklaşımına Doğru Sempozyumunu (10-12 Aralık 1998)* içinde (ss. 35-46). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keskin, İ. (2007). Gelişmelerin şekillendirdiği bir bilim olarak arşivcilik ve arşivcilik eğitimi. S. Kurbanoğlu, Y. Tonta ve U. Al (Haz.). *Değişen Dünyada Bilgi Yönetimi Sempozyumu, -Uluslararası Sempozyum- 24-26 Ekim 2007, Ankara, Bildiriler* içinde (ss. 82-91). H. Ü. Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.
- Keskin, İ. (2008a). “Günümüz arşivcilik anlayışıyla bir Osmanlı aydını Olarak Hayreddin Bey [Nedim Göçen]’in (1867–1942) arşivcilik anlayışının karşılaştırılması. *Journal of Turkish Studies -In Memoriam Şinasi Tekin III-*, 32(1), 289-306.
- Keskin, İ. (2008b). Bir disiplin olma sürecinde arşivcilik. *Arşiv Dünyası*, 11, 4-8.
- Keskin, İ. (2014). *Arşivlerin eğitim ve kültür hizmetleri*. Türk Edebiyatı Vakfı.
- Keskin, İ. (2017). Somut kültürel bir miras olarak arşivler. M. Uydu-Yücel ve F. A. Dıngıl-Ilgın (Eds.), *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri. Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür: Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı* içinde (ss. 410-435). Ötüken.
- Keskin, İ. ve Günelan, R. (2011). Hayreddin Nedim Bey’in [Göçen] kaleminde arşivcilik. E. Balta, Y. Dedes, E. N. İşli, M. S. Koz (Yay. haz.), *Yücel Dağlı Anısına* içinde (ss. 332-353).Turkuaz.
- Keskin, İ., Furat, M. F ve Güler, C. (2020). Kültürel miras turizminin neden arşivlere ihtiyacı var?. *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, 14, 43–84. <https://10.26650/bba.2020.14.02>
- Kişisel Verilerin Korunması Kanunu. (2016, 7 Nisan). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: : 29677, Kanun No: 6698). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6698&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Körmençy, L. (2007). Changes in archives’ philosophy and functions at the turn of the 20th/21st centuries. *Archival Science*, 7(2), 167-177.
- Körmençy, L. (2007/2009). Arşivlerin felsefe ve işlevlerindeki son değişiklikler. Ş. Nihal Somer (Çev.), İ. Keskin, M. H. Kutluoğlu ve S. Pamuk (Haz.), *Tülin Aren Armağanı* içinde (165-175). Pamuk yayınları.
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi. (2023a, 30 Ağustos). <http://arsiv.gov.ct.tr/>
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi. (2023b, 4 Eylül). <http://arsiv.gov.ct.tr/%C4%B0LET%C4%B0%C5%9E%C4%B0M>
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi. (2023c, 30 Ağustos). <http://arsiv.gov.ct.tr/RANDEVU-ARA%C5%9ETIRMA-BA%C5%9EVURUSU>
- Küçük, M. (2016). Kıbrıs Milli Arşivi’nin muhtevası ve Türkler için ehemmiyeti. *Arşiv Dünyası*, 1, 4-7.

- Menne-Haritz, A. (1994). Archival training in Germany: A balance between specialization in historical research and administrative needs. *The American Archivist*, 57, 400-408.
- Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi (Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları) Yasası. (1990, 1 Mart). *KKTC Resmî Gazete* (Sayı: 23).
- Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi. (2023d, 4 Eylül). <https://kktcb.org/tr/maa-d#:~:text=K%C4%B1br%C4%B1s%20T%C3%BCrk%20Milli%20Ar%C5%9Fivi%20ve,verilmekte%20olan%20binaya%20ta%C5%9F-C4%B1nmas%C4%B1%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fmi%C5%9Ftir>
- Rumschöttel, H. (2000). Die entwicklung der archivwissenschaft als wissenschaftliche disziplin”, *Archivalische Zeitschrift*, 83, 7-21.
- Rumschöttel, H. (2001). The development of archival science as a scholarly discipline. *Archival Science*, 1(2), 143-155.
- Rumschöttel, H. (2001/2008). Bilimsel bir disiplin olarak arşivciliğin gelişimi. İ. Keskin (Çev.), İ. Keskin (Haz.), *Arşivcilik Metinleri* içinde (ss. 11-29). Yeditepe. (Orijinali 2001 yılında yayımlandı).
- Smith, W. I. (1985). Archives and culture: An essay. P. Walne (Ed.), *Modern Archives Administration and Records Management: A RAMP Readers*. UNESCO.
- Süleymanoğlu, F. E. (1997). *Arşivlerde provenans sistemi'nin ortaya çıkışı, gelişimi ve uygulanması* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Şengör, G. (2006). Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi. *JCS -Journal of Cyprus Studies*, 12, 55-65.
- Şeşen R., Altan, M. H. ve İzgi, C. (Derleyen). (1995). *Kıbrıs İslam yazmaları kataloğu*. İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR].
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı ile Ukrayna Devlet Arşiv Servisi Arasında İşbirliği Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar. (2021, 7 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31357, Karar Sayısı: 3406).
- Ünal, U. (2023). *Arşivciliğimizin yüz yılı 1846-1945*. Türk Tarih Kurumu.
- Walsham, A. (2016). The social history of the archive: Record-keeping in early modern europe. *Past & Present*, 230(11), 9-48. doi.org/10.1093/pastj/gtw033
- Yale, E. (2015). The history of archives: The state of the discipline. *Book History; Baltimore*, 18, 332-359.

Bir Halk Kahramanı ve Dış Siyasetçi Yönüyle Haydar Aliyev¹

Yunus Ekici²

Özet

Haydar Aliyev Azerbaycan tarihinde ilk kez bir milli lider olarak Azerbaycancılık fikrini devletin siyasi ideolojisi seviyesine yükseltmiştir. Azerbaycan kavramı çok eski bir tarihe sahip olmasına rağmen yüzyıllardır sadece coğrafi yer adı olarak değil son yüzyılda milli fikir olarak da kullanılmıştır. Azerbaycancılığın devlet politikasında milli ideolojiye dönüşmesi, milli lider Haydar Aliyev'in Azerbaycan halkına en büyük tarihi hizmetlerinden biridir. Azerbaycan kültürünü ve zengin tarihi mirasını dünya toplumuna tanıtmak Haydar Aliyev'in benzersiz hizmetlerindedir. Haydar Aliyev, siyasi dehasıyla Azerbaycan'ın modern yüzünü tanımlamış ve halkının kaderine silinmez izler bırakmıştır. Azerbaycan tarihinin ender şahsiyetlerinden, Türk dünyasının ve genel olarak medeni dünyanın güçlü şahsiyetlerinden biridir. Azerbaycan halkının milli lideri olarak tarihe geçen bu yeri doldurulamaz şahıs, en yüksek lider niteliklerine sahiptir. Milli lider Haydar Aliyev'in ileri görüşlü politikasının bir sonucu olarak günümüzde Azerbaycan dünya çapında medeni, demokratik, laik bir cumhuriyet ve büyük bir devlet olarak tanınmaktadır. Azerbaycan dış siyasetinin en önemli özelliği güçlü uluslararası kuruluşlarla üst düzey ilişkilerin kurulması ve bu ilişkilerin devletin menfaatleri doğrultusunda kullanılmasıdır. Dolayısıyla Azerbaycan halkının ulusal lideri Haydar Aliyev'in belirlediği bu dış politikanın önemli yönlerinden biri bu kuruluş ve yapıları ile üst düzey ilişkiler kurmaktır. Siyasi yön olarak Azerbaycan'ın ilan ettiği ilkelerin dünyada meydana gelen laik, demokratik, açık ve ilerici kalkınma süreçlerine kapı açan ve bu süreçlere dâhil olmak isteyen bir devlet olmasıdır. Azerbaycan'ın stratejik ve önemli bir

- 1 Bu Çalışma, 10 Mayıs 2021 Tarihinde Düzenlenen, Doğumunun 98. Yılında Azerbaycan'ın Mimarı Haydar Aliyev Uluslararası Kongresi "Bir Halk Kahramanı ve Dış Siyasetçi Yönüyle Haydar Aliyev" Başlığıyla Sözlü Olarak Sunulan Yayımlanmış Bildirinin Genişletilmiş ve Yeniden Düzenlenmiş Halidir.
- 2 Doç. Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, yunusekici23@hotmail.com, ORCID:0000000163006555.

jeopolitik konumda bulunduğu, ülkenin petrol ve gaz rezervleri gibi yeterli kaynaklara sahip olduğu bir gerçektir. Bu çalışmada bir halk kahramanı olarak Haydar Aliyev'in, Azerbaycan'ın bağımsızlığını garanti altında tutacak şekilde dış politikaya yön veren düşüncelerinin kültürel değerlere verdiği önemin Azerbaycan'a yansımaları üzerinde durulmuştur.

1.Giriş

Haydar Aliyev, 10 Mayıs 1923 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan şehrinde doğmuştur. Nahçıvan Pedagoji Koleji'nden 1939'da mezun olduktan sonra Azerbaycan Sanayi Enstitüsü Mimarlık Fakültesinde (şimdiki Azerbaycan Devlet Petrol Akademisi) eğitim almıştır. II. Dünya Savaşının başlaması onun mezun olmasını engellemiştir. Haydar Aliyev, 1941'den itibaren Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk İçişleri Komiserliği ve Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi'nde daire başkanı olarak çalışmıştır (Məmmədli-Əhmədova, 2018, 5-6).

1941 yılının ortalarına doğru Hitler'in Stalin ile yapmış olduğu anlaşmayı iptal etmesi ve SSCB'ye karşı saldırı teyakkuzuna başlaması ister istemez Stalin'i harekete geçirmiştir. SSCB'de genel seferberlik ilan edilerek Türklerin yaşadığı bölgelerden yüz binlerce insan askere alınmıştır. Alman taarruzu başlar başlamaz üniversite talebeleri de dâhil olmak üzere eli silah tutan herkes askere çağırılmıştır (Adıgüzel, 2007, 39).

Haydar Aliyev 1944'te devlet güvenlik teşkilatlarında çalışmaya başlamıştır. O zamandan beri güvenlik sisteminde görev yapan Haydar Aliyev, 1964 yılından itibaren Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Devlet Güvenlik Komitesi Başkan Vekili, 1967'den itibaren ise başkanlık görevini yürüterek aynı zamanda Tümgeneral rütbesine yükselmiştir. (O yıllarda Leningrad'da özel yüksek öğrenim görmüş ve 1957'de Azerbaycan Devlet Üniversitesi tarih bölümünden de mezun olmuştur) Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1969'daki Temmuz Genel Kurulunda Haydar Aliyev, Azerbaycan Komünist Partisinin Merkez Komitesi'nin ilk sekreteri seçilerek cumhuriyetin başına geçmiştir. Aralık 1982'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro üyesi seçilen Haydar Aliyev, SSCB Bakanlar Kurulu Birinci Başkan Yardımcısı olarak atanmış ve SSCB'nin liderlerinden biri olmuştur. Haydar Aliyev, SSCB Yüksek Sovyet'inin yirmi yıl milletvekili ve beş yıl boyunca SSCB Yüksek Sovyet'inin başkan yardımcılığını yapmıştır (Məmmədli-Əhmədova, 2018, 6).

Aliyev, SSCB'nin son dönemlerinde Gorbaçov yönetimi ile ters düşmeye başlamıştır. Komünist Partisi'nin ve daha özeldə Gorbaçov'un politikalarını

protesto ederek 1987 tarihinde SSCB Yüksek Sovyet'i başkan yardımcılığı görevinden istifa etmiştir. Sovyet birlikleri tarafından gerçekleştirilen 20 Ocak 1990'da Bakü'de gerçekleştirilen katliama karşı Moskova'da bir açıklama yaparak sorumluların cezalandırılmasını talep etmiştir. Dağlık Karabağ sorunundaki yaklaşımını eleştirdiği SSCB Komünist Partisi üyeliğinden 1991 yılının haziran ayında istifa etmiştir. Nahcivan'a dönen Aliyev 1991-1993 yılları arasında Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanlığı ve Azerbaycan Meclis Başkanlığı yapmıştır (Sancak, 2018, 66).

Sonsuza kadar Azerbaycan devletinin modern tarihine adını yazdıran bu eşsiz tarihi şahsiyetin olağanüstü siyasi yapıtın liderlik yılları bir Rönesans, ulusal ilerleme, ulusal uyanış ve nihayetinde bağımsız bir devlet inşa etme dönemi olarak kabul edilmektedir. Haydar Aliyev'in siyasi ve devlet faaliyetinin en önemli sonucu doğrudan yönettiği ve halkımıza verdiği mükemmel milli devlet, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Her ulus için ulusal özgürlük ve devlet bağımsızlığına sahip olmak çok önemlidir. Yirminci yüzyılın sonunda milli bağımsızlığını kazanan Azerbaycan halkı için tarihi bir fırsat eski Sovyetler Birliği'nin çöküşüydü. Ulusal lider Haydar Aliyev'in büyük çabaları ve gayretiyle oluşan gelecekteki siyasi, ekonomik ve kültürel bağımsızlık için oluşturulan güçlü bir altyapının varlığı ve nüfusta oluşan bağımsız devletliğin kararlılığı, ulusal özgürlüğü belirleyen iki önemli faktördü. Azerbaycan, eski SSCB'de bağımsız bir devlet olarak hayatta kalma şansı olan birkaç müttefik cumhuriyetten biridir (Hüseynova, 2004, 6).

Haydar Aliyev 15 Haziran 1993 tarihinde Azerbaycan Meclis başkanı idi. Ondan sonraki dönemde tarihler 3 Ekim 1993'ü gösterdiğinde ise seçimlerden % 99 oy alarak devlet başkanı olarak görevine başlamıştır. Göreve başladıktan sonra hızlı bir şekilde gelişmelere ayak uydurmak durumunda kalmıştır. Haydar Aliyev genel olarak iç ve dış siyasette demokratik ilkelere sahip çıkacağından ve hukuk devleti oldukları konusuna ilk göreve geldiğinde dikkat çekmiştir. Bu dönemin en önemli problemlerinden biri Dağlık Karabağ sorunudur. 1980'li yıllardan itibaren başlayan sorunlar günümüze kadar maalesef çözümlenememiştir. Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra askeri olarak bir adım atarak işgal edilen toprakları almak ve can kaybına sebep olmak yerine daha yumuşak güç unsurlarını kullanarak sorunu çözmeye çalışmıştır (Şahin, 2020, 65-66).

2. Haydar Aliyev ve Ulus Bilinci

Azerbaycan halkının evladı, bağımsız Azerbaycan devleti ve Azerbaycan siyasi sisteminin kurucusu, Azerbaycan'da milliyetçilik ideolojisinin öncüsü, Azerbaycan ulusal kaderini tayin eden büyük lider Haydar Aliyev, ulus

bilincinin de baş mimarlarından. Aliyev, Azerbaycan halkının devlet tarihinde çok büyük yenilikler gerçekleştirerek hiçbir ifade onun devasa kariyerini tam olarak açıklayamamaktadır. Bugün Azerbaycan tarihinde Haydar Aliyev dönemine tanıklık ederek onu ulusal bir lider olarak nitelendiriyoruz. Haydar Aliyev'in şahsiyeti ve faaliyetleri ve siyasetçi olarak sadece Azerbaycan'ın etno-politik coğrafyası ile sınırlı değildir. Doğu Avrupa'dan Afrika'ya kadar Sovyetler Birliği halklarının tarihinde rol oynamış, onlarla tanışmış ve hayatlarını etkileyecek süreçlere imza atmıştır (Babaoğlu, 2013, 17).

Azerbaycan halkının çok geniş bir coğrafi ve etnografik anlayışla çok eski bir tarihi, zengin bir geçmişi ve derin bir tarihi vardır. Bu tarih boyunca millet zengin bir kültür yaratmış, milli ve manevi değerleri somutlaştırarak kadim medeniyetin gelişiminin tüm aşamalarını kapsayan siyasi, sosyal, dini, ekonomik, manevi ve kültürel bağlar kurmuştur (Məmmədov, 2013, 279). Azerbaycan'ın ilim ve kültürünün gelişmesi için farklı yollar arayan, edebi ve sanatsal şahsiyetlerle sık sık görüşen cumhuriyet başkanı, Azerbaycan'a ilk sekreterliğin geldiği ilk yıllardan farklı olduğunu kanıtlamıştır. Cumhuriyetin yeni lideri bir tür yenilikle birlikte çalışmalarına o kadar yüksek bir profesyonellik, yetkinlik ve güven ile başlamıştı ki ona direnmek neredeyse imkânsızdı (Xudiyev, 2014, 7).

Büyük devlet adamı Haydar Aliyev, Azerbaycan'ı iç savaştan, gerileme ve yıkımdan kurtararak yeniden canlanma yoluna götürmüştür. Azerbaycan'ı bölüp bir nevi karakola çevirmek isteyenler hedeflerine ulaşamamıştır. Tüm bunlar meşru bir sonuç olarak 3 Ekim 1993 cumhurbaşkanlığı seçimlerinin neticelerine göre halkın yüksek güveniyle Azerbaycan cumhurbaşkanı seçilen halk kahramanı Haydar Aliyev, paha biçilmez faaliyetleriyle ülkedeki milli dayanışmayı ve kalkınmayı ulusal çıkarlara dayalı sağlamıştır. Kanun ve düzen sağlanarak vatandaşların mallarının soyulması ve yağmalanması engellenmiştir. En önemlisi yasadışı silahlı grupların darbe girişimlerini sona erdirip ilk parlamento seçimlerini yapmak, referandumla anayasayı kabul etmek, bir yönetim sistemi oluşturmak, petrol sözleşmeleri imzalamak, Azerbaycan'ın ekonomik canlanmasının temelini atmak, uluslararası ilişkiler kurmak, ülkeyi dünya toplumuna entegre edip devleti emin adımlarla ilerlemesini sağlamıştır (Yeni Azərbaýcan Qəzeti, 2019, 3.)

Büyük lider her zaman şu görüşü dile getirmiştir: "Azerbaycan, din, ırk ve milliyetten bağımsız olarak her Azerbaycanlının vatanıdır." Bu sözler Haydar Aliyev'in ne kadar hoşgörülü olduğunu göstermektedir. Kültür emekçileri olarak Azerbaycan kültürünün en büyük başarılarının önde gelen siyasetçi ve devlet adamı Haydar Aliyev'in ismiyle bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Bu

nedenle Haydar Aliyev'in Azerbaycan'daki liderlik yıllarına kültürümüzün tarihinde yeni bir Rönesans denilebilir. Haydar Aliyev, Azerbaycan kültürünün ayrılmaz bir parçası olan kütüphane inşaatı alanında da benzersiz hizmetlere sahiptir. Haydar Aliyev'in yirminci yüzyılın ikinci yarısında kütüphane ağlarının geliştirilmesi, kütüphanelerin merkezileştirilmesi, kütüphane fonlarının geliştirilmesi, kütüphane hizmetlerinin nüfusa iyileştirilmesi, kütüphanelerin malzeme ve teknik alt yapısının ve insan kaynaklarının güçlendirilmesi konularında yaptığı çalışmalar, inkâr edilemez. Bağımsızlık döneminde kütüphanelerin korunmasında, kütüphane çalışmalarının gelişmesinde ve devletin kütüphane politikasının oluşumunda Haydar Aliyev'in rolü büyüktür. Büyük lider, ülkenin genel kültürünün önemli bir göstergesi olarak kitapların ve kütüphane çalışmalarının büyük kültürel önemini övmüştür. Bunun nedeni Haydar Aliyev'in yüksek bilimsel, kültürel ve entelektüel seviyesi, insan doğasındaki olayları doğru bir şekilde değerlendirme yeteneğidir. Haydar Aliyev konuşmalarında her zaman yazar ve şairlerin, bilim adamlarının ve kültürel değerlerin büyük potansiyele sahip olduğunu açıklamıştır. Haydar Aliyev'in 34 yıllık cumhurbaşkanlığı döneminde, büyük örgütsel ve büyük yaratıcı çalışmaların yanı sıra zengin bir bilimsel-teorik ve manevi miras yarattığı gururla söylenebilir (Məmmədli-Əhmədova, 2018, 9-10).

Haydar Aliyev, iktidarının tüm dönemlerinde milli ve manevi değerlerimizin korunması ve geliştirilmesine özel önem vermiştir. "İnsanlar, pek çok özelliği ile dünya halkları arasında bilinir, kabul edilir ve ayırt edilir. Bu özelliklerin en büyüğü kültürdür" diye ifade etmiştir. Büyük politikacı, ulusal devletin değerlerinin kültüre dayandığının farkındaydı. Zamanın başarısının tek garantisi sağlıklı bir toplum inşa etmeye daha fazla dikkat etmek, yeni nesilde ve tüm topluma köklü ahlaki değerleri aşlamaktır. Kültürü halkın büyük bir zenginliği olarak gören büyük lider, liderliğinin tüm dönemlerinde bu alanın gelişmesine odaklanmıştır (Əfəndiyev, 2017, 1100).

Azerbaycan halkının kurtuluş hareketinin sosyo-politik ve devlet inşası alanındaki lideri Haydar Aliyev'in faaliyetleri, Azerbaycan'ın o zamana kadarki gerçekliği ve kimliğinin yaşayan bir ansiklopedisidir. Azerbaycan halkının tüm istek ve arzuları, Haydar Aliyev'in zengin devlet faaliyetinde birleşmiştir. Büyük liderin mucizevi gücü ve güçlü organizasyonu ile bağımsızlık fikirleri daha da güçlenmiştir. Haydar Aliyev'in kişiliği, milli bağımsızlık ile ayrılmaz bir bütünlük içinde tek bir fikirde birleşmiştir. Haydar Aliyev, Azerbaycan halkının tüm yaratıcı potansiyelini, tarihi gelişim yolunu ve büyük hizmetlerini bağımsızlık fikirlerinde birleştiren ve bu bağımsızlığı

daha da güçlendiren bir ulusal lider seviyesine yükselmiştir (Məmmədov, 2020, 81).

Haydar Aliyev; bağımsızlığın Azerbaycan halkına kaderin değerli bir armağanı olduğunu, büyük bir ulusal servet mesabesinde bulunduğunu belirtmiş, fakat bağımsızlığı korumanın bağımsızlık kazanmaktan daha zor olduğunu, ulusal kalkınma ve güvenliğin temin edilmesinin güçlüğünü, bunun için hem yöneticilerin hem de halkın gayret sarf etmesi, sebat göstermesi ve tarihî sorumluluğun bilincinde olması gerektiğini vurgulamıştır (Hasanov, 2013, 8).

Azerbaycan kültüründe Haydar Aliyev'in kabiliyetlerinden yararlanılmayan bir alan yoktur. Müzik, tiyatro, sinema, heykel ve resim ile halı sanatı günümüzün gelişiminde büyük liderin çok değerli fikirlerinden faydalanmıştır. Haydar Aliyev, Azerbaycan kültürünün gelişmesinde yeni bir dönemin temelini atmıştır. Azerbaycan kültürü, milli ve manevi değerleri uluslararası arenada tanınmıştır. Açıkçası, Azerbaycan kültürünün önde gelen isimleri hiçbir zaman Haydar Aliyev döneminde olduğu kadar bilinmemiştir. Haydar Aliyev kültürünü koruyan, geliştiren ve onlarla her zaman ilgilenen insanların çalışmalarını her zaman takdir etmekteydi. Güçlü Azerbaycanlı sanatçılar, Haydar Aliyev'in ilgisiyle Sovyet döneminde SSCB'nin sosyalist emek kahramanı olarak en yüksek onursal unvanını almışlardır. Besteciler, görüntü yönetmenleri, tiyatro figürleri, sanatçıların kongre ve konferanslarına katılan Haydar Aliyev'in derin, anlamlı konuşması katılımcılar tarafından alkışlarla karşılanmıştır. Büyük liderin kültürel konulardaki her konuşması, bu alanın gelecekteki gelişimi için bir program haline gelmiştir (Əfəndiyev, 2017, 1100).

3. Haydar Aliyev ve Azerbaycan Dış Siyaseti

Tanınmış devlet adamı Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminin görevlerini kararlılıkla yerine getirmiştir. Haydar Aliyev, kamusal yaşamın her alanında kamu yönetimi reformlarının ve yeniden yapılanmanın başmimarı olmuştur. Okul reformu, toprak reformu, yenileme ve güçlenmenin temel ilkeleri Haydar Aliyev tarafından kararlılıkla uygulanmıştır. Haydar Aliyev, eski Sovyet hükümeti ile yeni bağımsız devlet kavramı arasında o kadar güçlü bir engel oluşturdu ki hiç kimse bir daha geri dönmeye cesaret edememiştir. Azerbaycan'ı uzaktan bölmek isteyenler Haydar Aliyev'e derin inancı olan ve onun etrafında sıkı sıkıya birleşen halkın bütünlüğü karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Kendisine karşı çok zor bir sosyo-politik ortamda darbe girişimleri, ayrılıkçı eğilimler, askeri muhalefet ve demokratik muhalefet birleşmiştir. Haydar Aliyev diğer değirmenlerin taşlarını

döndürmeye çalışanların hendeklerini keserek bağımsız bir devletin çarkının laik ilkelere dayalı uyumlu çalışmasını sağlamayı başarmıştır (Həbibbəyli, 2013, 896-897).

Haydar Aliyev'i lider olarak ayıran önemli bir özelliği, Azerbaycan'ı iki siyasi sistemde yönetmesi ve her dönemin sosyo-politik gereklerine uygun olarak tüm faaliyetlerini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yükselişine, halkın manevi ve kültürel gelişimine adanmış olmasıdır. Haydar Aliyev'in tüm siyasi ve devlet faaliyetleri moderndir. Hayatının ve faaliyetinin kronolojisi, büyük bir tarihsel dönemin parlak bir sayfasıdır. Haydar Aliyev'in Azerbaycan'daki liderlik dönemleri, ülkenin ekonomik, sosyo-politik, kültürel ve manevi gelişimindeki büyüme ve ilerleme eğilimleriyle ayırt edilebilir. Azerbaycan tarihinde eski SSCB gibi bir süper gücün siyasi liderliğinin zirvesine yükselen ve pratik çalışmalarıyla dünyaca ünlü devlet adamları arasında en önde gelen ve etkili olduğunu kanıtlayan tek politikacıdır (Hüseynova, 2004, 9-10).

Azerbaycan'da cumhurbaşkanlığının ilk yıllarından itibaren Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın ekonomik ve sosyal sorunlarını, manevi ve kültürel hayatını ihmal etmemiş ve bu alanda büyük çalışmalar yapmıştır. 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında Haydar Aliyev önderliğinde yapılan toplantıların ekonomik konulardan çok manevi ve kültürel kaygılara odaklanması tesadüf değildir (Xudiyev, 2014, 7). Haydar Aliyev'in cumhurbaşkanlığı döneminde imzaladığı kararname ve emirler hukuki, demokratik devlet inşası, bağımsız cumhuriyetin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi, sosyo-ekonomik reformların uygulanması ve kamusal yaşamın demokratikleştirilmesi alanında ana program ve hukuki-normatif dayanak, bilim, eğitim ve kültürdür (Hüseynova, 2004, 15).

Haydar Aliyev dönemi Azerbaycan Hükümeti'nin üzerindeki en büyük sorumluluklardan biri şüphesiz Karabağ sorununun çözüme kavuşturulması idi. Bunun için diplomasinin karşısında duran ilk vazife, uluslararası sistemin desteğini kazanmak olmuştur. Hükümet bağımsız devletin dünyada tanınmasına, dünyanın gelişmiş ülkeleri ile ekonomik ve kültür alanlarında işbirliğine gitmek ve aynı zamanda Dağlık Karabağ sorununa uluslararası camianın dikkatini yöneltmek için kararlı bir politika izlemeye başlamıştır. Ülkenin petrolünü bir vasıta olarak kullanılması suretiyle büyük devletlerin, uluslararası teşkilatların ve şirketlerin ilgisini buraya doğru çekmek ve Ermenistan'a sorunun çözümü doğrultusunda baskı yapmaları için planlı şekilde faaliyete geçmiştir. Bu sorunun sadece insan haklarının çiğnenmesi, arazi bütünlüğünün ihlal edilmesi anlamını taşımadığını, devletin bağımsızlığı yolunda bir engele dönüştüğünü dünya kamuoyuna duyurmak çok önemliydi. Ancak tüm bunların 1991-1993 yıllarında dikkate alınmadığı

bilinmektedir. Azerbaycan 1991 yılında SSCB'nin dağılması ve kazanılan bağımsızlıktan sonra serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı almıştı. Fakat bir yandan Karabağ savaşı, öte yandan ağır ekonomik, sosyal ve siyasi istikrarsızlık ülkeyi bir kaos ortamına sürüklemişti. 1993'te Haydar Aliyev'in bir cumhurbaşkanı olarak sorunların üstesinden gelebilecek güçlü bir iktidar kurması ve demokratik cumhuriyet yolunda devam edileceği konusunda güvence vermesi ile zihinlerdeki karmaşıklık belli ölçüde giderilmiş aynı zamanda ekonomi de de gelişmeler kaydedilmiştir (Karimov, 2007, 28).

Aliyev'in iktidara gelmesinin ardından Azerbaycan dış politikasında iki farklı dönemin var olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, Rusya'yı yatıştırma politikası dönemi olarak görülebilecek Haziran 1993-Şubat 1994 dönemi; ikincisi ise, Rusya'nın Azerbaycan'daki "makul çıkarlarını" karşılayarak Rusya'yı kızdırmama, fakat önceki iktidarın Batı ile bu bağlamda Türkiye ile yakınlaşma politikasını sürdürme dönemi olarak nitelendirilebileceğimiz Şubat 1994 döneminden günümüze kadar olan dönem. Batı ile yakınlaşmanın ilk işareti de Devlet Başkanı Aliyev'in 8-10 Şubat 1994 tarihlerindeki Türkiye ziyareti olmuştur (Hasanov, 2003, 141).

Aliyev'in iktidara gelmesiyle birlikte Azerbaycan'da Rusya karşıtı sert politika terk edildi ve Aliyev, Rusya'nın bölge üzerindeki ilgi ve etkisini göz ardı etmeden dikkatli bir denge politikası takip etti. Bu politikaya uygun olarak Aliyev iktidarının özellikle ilk dönemlerinde Azerbaycan, Rusya ile oldukça iyi ilişkiler geliştirdi. Rusya ile gelişen ilişkilerin Karabağ sorununa da olumlu etki edeceğine inanılıyordu. Bunun sonucunda Elçibey'in BDT karşıtı politikasına zıt bir şekilde Aliyev'in ilk icraatlarından biri 24 Eylül 1993 tarihinde Moskova'ya giderek BDT'ye katılım anlaşmasını imzalamak oldu. Takip edilen bu politika ilk başlarda olumlu sonuç verir gibi görünüyordu. Rusya'nın aracılığıyla Karabağ'da taraflar arasında 12 Mayıs 1994'te ateşkes sağlanmıştı. Aliyev her ne kadar Rusya ile ilişkileri geliştirme yoluna gittiye de Rusya'nın Ermenistan'a verdiği desteği kısa vadede geri çekmeyeceğinin bilincindeydi. Bu nedenle olsa gerek Karabağ sorununun çözümü konusunda önceki dönemde başlatılan konunun uluslararasılaştırılması politikasını sürdürdü. Bu bağlamda AGİT Minsk Grubu nezdinde çalışmalar devam ettirildi. Görüşmelerde 1996'da daimî üçlü eş başkanlık sistemine geçilmesi ve böylece Rusya'nın yanı sıra ABD ve Fransa'nın eş başkan olmasıyla Rusya'nın baskın etkisi görece azalmıştır (Sancak, 2018, 67-68).

Azerbaycan devletinin tarihine istisnai bir katkı sağlayan, fikirleri ve yönetim tecrübesi bugün ve yarın bize rehberlik eden milli lider Haydar Aliyev'in siyasi mirası o kadar zengin, anlamlı ve değerli ki nesiller bu hazineyi on yıllarca kullanacak durumdadır. Azerbaycan, büyük liderin ileri görüşlü

politikasının bir sonucu olarak stratejik, ekonomik ve kültürel potansiyelini kullanarak dünyanın en dinamik gelişen ülkelerinden Doğu ile Batı arasında güvenilir bir köprü haline gelmiştir. Adı her zaman milli devlet ve bağımsızlıkla ilişkilendirilen ve olağanüstü bir siyasetçi olduğu aşikârdır. Ülkede modern, demokratik, hukuksal ve laik bir devletin inşası, sivil toplumun oluşumu, milli, ahlaki değerlere dönüş ve bilim, eğitim ve kültürün gelişmesi sonsuza dek Haydar Aliyev adıyla anılmaktadır. “Ben birçok davanın adamıyım ve hayatımı kendime değil halkıma adadım” diyen ve hayatının anlamını Azerbaycan halkının hizmetinde gören milli lider Haydar Aliyev aslında bir çağdır. “Her zaman gurur duydum ve bugün Azerbaycanlı olmaktan gurur duyuyorum” diye ifade ederek, hangi alanda olursa olsun sadık bir asker olarak halkının mutluluğu ve bağımsızlığı için her zaman her türlü zorluğa hazır olduğunu da sözlerine eklemiştir. Kendisinin paha biçilmez fikirleri, kararlılığı ve hiçbir unsurla ölçülemeyecek kadar sağlıklı bir Azerbaycan ideolojisi vardır (Məmmədli-Əhmədova, 2018,13).

Haydar Aliyev yönetimi Amerika'nın Kafkasya'da Rusya'yla kesişen çıkarlarından doğru bir şekilde faydalanmak için dengeli bir siyaset yürütmeye başlamıştır. Özellikle Rusya'nın Azerbaycan'a olan etkisini azaltmak amacıyla Batı ülkeleri, BDT ve diğer bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin gelişmesi yönünde bir politikanın uygulanması gerekiyordu. Azerbaycan gibi ekonomik ve ulaşım baskısına maruz kalan Gürcistan, Ukrayna, Kazakistan ve Orta Asya'yla yakın ilişkiler oluşturuldu. Bir yandan Rusya'nın gücünü azaltma, öte yandan Avrupa ve ABD'nin ise etkisini güçlendirme (bu arada Rusya'yı tedirgin etmeyecek bir şekilde) politikası yürütülüyordu. İran'la keskinleşmiş siyasi, ideolojik çarpışmalara son vermek, iki ülke arasındaki ilişkileri iyileştirme amacıyla tüm yolları deneyerek yakın komşu, ortak münasebetler oluşturmak için ciddi bir faaliyet ortaya kondu. Aliyev, Azerbaycan Halk Cephesi'nin aksine Rusya veya İran karşıtı demeçlerden kaçınmış olsa da Rus ordusunun “sınır muhafızları” veya “barış gücü” adıyla Dağlık Karabağ'a geri dönmelerine karşı çıkarak Azerbaycan'da Rusya'nın etkinleşmesine izin vermemiştir. 1993–1994 yıllarında dış politikada artık stratejik bir dönüşüm oluşmaya başlamıştır (Karimov, 2007, 26).

1994-1995 yılları Aliyev'in ülke yönetimine damgasını vurduğu bu dönem Batı ve ABD'nin Orta Doğu petrollerine olan bağımlılıklarını azaltmak istedikleri ve Sovyet sonrası coğrafyada Rusya'nın etkinliğini düşürmeye çalıştıkları dönemle eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumda hem Batı hem de ABD kendi petrol şirketlerini Azerbaycan'da yatırım yapmaya yoğun biçimde teşvik etmişlerdir. ABD, Batı ve Türkiye'nin menfaatlerinin çakışmasıyla hem Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı faaliyete geçebilmiş hem de

muhtemel doğal gaz boru hatlarının öncülüğünde yeni projeler gündeme gelebilmiştir (Dikkaya-Çaylak, 2008, 136).

1993'ten 2003 yılına kadar süren ikinci iktidar dönemi, büyük liderin dünyanın en ender kişiliklerinden ve önde gelen siyasi figürlerinden biri olduğunu bir kez daha göstermiştir. Bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan, Haydar Aliyev'in siyasi iradesi, kararlılığı ve mükemmel yönetim becerileri sayesinde geçiş döneminin zorluklarını başarıyla atlatarak 1996 yılında bir canlanma sürecine girmiştir. 1996 ile 2003 yılları arasında makro ekonomik göstergeler iki ila üç kat artmış ve ülkede çok sayıda yeni sanayi işletmesi kurulmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'ın gayri safi yurtiçi hâsılası 22,3 kat artarken, ekonomisine 20 milyar dolar yatırım yapılmıştır. Her alanda reformlar yapılmış ve cumhuriyetin uluslararası prestiji istikrarlı bir şekilde artıyordu. Ulusal çıkarlara dayalı dengeli devlet politikası, sosyo-politik istikrarın sürdürülebilirliği, ekonomik güç ve güçlü endüstriyel potansiyel, bilimsel ve teknolojik ilerleme, eğitim ve sağlığın geliştirilmesi, modern bir ordu kurulması, insanların refahının ve yaşam biçiminin sürekli iyileştirilmesi, ulusal miras ve ulusal-manevi değerleri güçlendirmek, milli liderin ana stratejik hedefi haline gelmiştir. Haydar Aliyev'in Azerbaycan'a ve bölgeye barış, istikrar ve sürdürülebilir kalkınma getirmek için attığı kararlı adımlar, uluslararası düzeyde siyasi ve kamusal bir şekil olarak açıkça tanınmasında belirleyici faktör olmuştur (Babayev, 2020, 50).

Azerbaycan'da bilge lider Aliyev önderliğinde uygulanan ekonomik reformlar, başarılı siyasi reformlarla tamamlanmaktadır. Hem kavramsal hem de yapısal olan bu reformlar, kamu yönetim sisteminin iyileştirilmesi, optimize edilmesi, etkinliğinin artırılması, karar alma mekanizmasının modern ihtiyaçlara uygun hale getirilmesi ve yeni bir kalite düzeyine yükseltilmesi amacına hizmet etmektedir. Aynı zamanda Azerbaycan'da demokratik kurumların güçlendirilmesi, siyasi çoğulculuğun ve çok partili demokratik bir siyasi sistemin geliştirilmesi, insan hak ve özgürlüklerinin sağlanması, sivil toplum kurumları için fırsatlar yaratılması, kamu ve özel kuruluşlarda şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanması, kamuda kurumsal reformlar ve sosyal hizmetler reformlarının uygulanması yoluyla yeni ve ciddi bir niteliksel değişimin sağlanması şu aşamada Azerbaycan'da pragmatik, iyi düşünülmüş bir siyasi öğretinin uygulanmasını teyit etmektedir (Qafarova, 2020, 79).

Haydar Aliyev, öncelikle devlet bağımsızlığına ve Ermenistan'ın saldırı politikasına yönelik iç ve dış tehditleri önlemek için sosyo-politik istikrarın sağlanması için önemli adımlar atmıştır. Bu amaçla Azerbaycan'ın egemenliğine ve toprak yapısına karşı kışkırtıcı eylemler, darbe girişimleri

ve etnik ayrılıkçılık faaliyetleri önlenmiştir. Aliyev için bağımsız bir devlet kurmada sivil dayanışmanın kurulması tarihsel açıdan büyük önem taşıyordu. (Qurbanlı, 2020, 96).

Çağdaş dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası arenada nüfuzunun artması, bağımsızlığının daha da sağlanması doğrultusunda başarılı politikalar hayata geçirilmektedir. Aynı şekilde eğitim ve kültürün gelişimi için zaruri kararlar alınmaktadır. Devlet organının, eğitim ve kültür enstitülerinin Avrupa standartlarına uygun bir şekilde kurulması yönünde çabalar sarf edilmektedir. Milli-kültürel, entelektüel güçler kendi faaliyetleri ile devletin kültür alanındaki politikasının çağdaş durumunu tahlil etmekte ve bu politikanın hayata geçirilmesinde aktif rol oynamaktadırlar. Bütün bu faaliyetler bağımsızlığın daha da güçlenmesini sağlamaktadır. Azerbaycan'ın nüfuzlu uluslararası örgütlere tam üye olarak kabul edilmesi ise onun uluslararası konumunun güçlenmesine, dünya ülkeleri içerisinde kendine yakışan yeri alabilmesine elverişli şartlar yaratmaktadır (Kılavuz, 2019, 187-188).

4. Sonuç

XXI. yüzyılın eşliğinde büyük bir devlet egemenliği ve ulusal bağımsızlık temeli oluşturmayı başaran Azerbaycan halkı bu tarihi fırsatı gerçekleştirmek için on yıllar boyunca verilen hizmetleri takdir etmiştir. Haydar Aliyev siyasi dehasıyla modern bir Azerbaycan imajını tanımlamış ve halkın hafızasından silinmeyecek izler bırakmıştır. Politikasının başarılı sonuçları modernleşmeye, ekonomi ve bilime, eğitime, kültür ve sosyo-politik hayatımıza olduğu kadar sağlığa da yansımıştır. 30 yılı aşkın bir süre Azerbaycan'ın tarihi kaderi halkın sosyo-politik, ekonomik ve kültürel hayatının her alanında canlanması Haydar Aliyev adıyla anılmıştır. Her zaman ilerlemek için çabaladığı vatani Haydar Aliyev'in liderliğindeki bu dönemde zengin kültürü, büyük tarihi geçmişi ve gelecek nesillerin kaderini düşünerek gurur duyduğu anayurdu Azerbaycan'ı bir devlet haline getirmeyi başarmıştır.

Haydar Aliyev, sadece bir devleti yöneten bir siyasetçi ve lider değil aynı zamanda bir devlet kurucusu, milyonlarca insanı büyük idealler etrafında seferber eden bir tarih mimarıdır. Tüm yaşamı, faaliyeti, hedefleri ve hayalleri, devlet kurma ideali, tarihsel yaratıcılık etrafında şekillenmiştir. Haydar Aliyev, Azerbaycan biliminin hamisi ve büyük bir düşündürüdür. Haydar Aliyev'in varlığı halka ve kültürlerine hizmetle doludur. Büyük liderin sanata, kültüre, tiyatroya ve edebiyata verdiği hizmetler unutulmazdır. Sanatta ve edebiyatta ilerleme ve ilerleme yolunu seçmenin her zaman önemli olduğunu düşünmüştür. Nitekim Haydar Aliyev gibi önde gelen şahsiyetler, halkın zekasını, ilmini, kültürünü ve maneviyatını dünyaya göstermektedir.

Günümüzde Haydar Aliyev'in politikalarının 2003 yılından beri Azerbaycan'da başarıyla uygulandığı bilinmektedir. 2003 cumhurbaşkanlığı seçim kampanyası sırasında bilge lider Azerbaycan halkına seslenerek halkı Sayın İlham Aliyev'i desteklemeye çağırmıştır. Halk, bu çağrıya olumlu yanıt vermiş ve İlham Aliyev'i cumhurbaşkanı olarak seçmiştir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Haydar Aliyev'e olan bağlılığını göstererek Azerbaycan'ı başarıya doğru götürmektedir. Günümüzde Azerbaycan'ı 1990'ların başı ile karşılaştırmak mümkün değildir. O dönemlerde insanlar temel ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayamadıkları gibi elektrik, gaz veya yollardan da yoksunlardı. Hal böyle olunca insanlar büyük şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Fakat şimdiki durum emsalsiz bir düzeye çıkarak her alanda başarı elde edilmiştir. Bugün Azerbaycan, dünyada etkili bir ülke olarak tanınan ve bölgede lider olan güçlü bir devlettir. Günümüzde Azerbaycan'ın izni olmadan bu bölgede herhangi bir projenin hayata geçirilmesinin mümkün olmaması Haydar Aliyev'in politikalarının sonucudur.

Kaynakça

- Adıgüzel, Hüseyin (2007), Zirve Haydar Aliyev'in Hayatı, İleri Yayınları, İstanbul.
- Babaoğlu, Hikmət (2013), Heydər Əliyev Siyasi İrsinin Politoloji Aspektləri, Msa, Bakü.
- Babayev, Elçin (2020). Heydər Əliyev – Tarixi Şəxsiyyət və Tarix Yaradan Şəxsiyyət, Prezident Kitabxanası, Xalq Qəzeti, 12 Dekabr, № 261, s.6.
- Dikkaya, M.-Çaylak, A. (2008). “Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar”, OAKA, Cilt:3, Sayı: 5, 131-157.
- Əfəndiyev, Timuçin (2017). Milli Mədəniyyətimizin Hamisi, Prezident Kitabxanası, Xalq Qəzeti, 4 May, №94, s.5.
- Hasanov, Ali (2013). Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Ulusal Kalkınma ve Güvenlik Politikası, Ötügen Neşriyat.
- Hasanov, İlham (2003). Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan'ın Dış Politikası (1993- 2001), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Həbibbəyli, İsa (2013). “Azərbaycançılıq İdealinin Rəmzi” Məqalələr (2009 – 2014-cü illər) Prezident Kitabxanası, Yeni Azərbaycan Qəzeti, 11 Aprel, No:62, s.4.
- Hüseynova, İradə (2004). Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin Qurucusu, Təhsil, Bakü.
- Karimov, Bahadır (2007). Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan Cumhuriyyətinin Dış Politikası (1993-2003), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kılavuz, Gözel Tağısoy (2019). “Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin Kültür Politikası ve Ortak Kültüroloji Değerlerinin Araştırılması Problemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 121, Sayı: 238, ss.181-190.
- Məmmədli R.-Əhmədova S. (2018). “Əbədi Müstəqillik Tarixi Yazan Lider Heydər Əliyev”, Uşaq Kitabxanası, Bakü.
- Məmmədov, Nuru (2013). Heydər Əliyev və Azərbaycanın XX. Əsrin 20-30-Cu illər Tarixinin Bəzi Məsələləri, *Tarix və Onun Problemləri*, No:2, ss.279-287.
- Məmmədov, Nuru (2020). Heydər Əliyev və Azərbaycanın Qurtuluşu, Prezident Kitabxanası, Respublika Qəzeti, 14 İyun № 113, s.4.
- Qafarova, Sahibə (2020). Azərbaycanın Müasir Tarixinin Dönüş Nöqtəsi, Prezident Kitabxanası, Azərbaycan Qəzeti, 14 İyun. № 113, s.1-2.
- Qurbanlı, Mübariz (2020). Milli Qurtuluşdan Başlayan Böyük Yol, Prezident Kitabxanası, Azərbaycan Qəzeti, 13 İyun № 112, s.1,4.

Sancak, İrfan (2018). “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), ss.57-71.

Şahin, Hasan (2020). Azerbaycan’da Toplumsal/Siyasal Değişim ve Dönüşüm, İksad Yayınları, Ankara.

Xudiyev, Nizami (2014). Heydər Əliyev və Azərbaycan Dili, Elm və Təhsil Nəşriyyat, Bakü.

Yeni Azərbaycan Qəzeti, (2019). 3 Sentyabr, No:159, s.3.

Türkiye ve İsrail İlişkilerini Azerbaycan Üzerinden Okumak

Hüsamettin İnaç¹

Rashid Sadigov²

Özet

Türkiye ile İsrail yakınlaşması 1990'larda zirve yapmış ve ikili ilişkiler İsrail'in kuruluşundan bu yana en üst düzeye yükselmiştir. Özellikle bu dönemde yaşanan bölgesel etkenler ve bitmeyen Ortadoğu istikrarsızlığı bu iki devleti bir birine yakın kılmış ve ikili müttefik ilişkiler bölgede askeri dengenin devamlığını korumuştur. İkili ilişkilerde askeri faktörün ön plana çıkması bu yıllarda bölgede savaş tansiyonun daha yüksek olması ile ilgili olmuş ve bu bölgesel gerilim ülkeleri bir birine yakınlaştırmıştır. Türkiye cumhuriyeti 1990'larda yaşadığı bölgesel yalnızlık ve Yunan-Suriye-PKK üçgenine karşı kendine en uygun devletin İsrail olduğunu anlamış ve İsrail'de kuruluşundan bu yana yaşadığı yalnızlık politikasını Türkiye ile gidermeye çalışmıştır. Yaşanan ikili ilişkiler 1990'larda olumlu seyir etmiş ve özellikle 1996-1999 yılları arasında iki ülke askeri ilişkileri zirve dönemini yaşamıştır. İkili ilişkilerde bu olumlu gelişmeler 2000'lerde aynı olmamış ve 2002 yılından sonra ilişkilerde yaşanan negatif bulgular ilişkileri daha kötüye götürmüştür. Özellikle bu yıllarda her iki ülkede iktidar değişimleri yaşanmış ve İsrail'de kurulan yeni hükümet daha radikal tutum sergilemesi ilişkilerin geleceğine gölge salmış ve bunun sonucu ilişkilerde beklenmedik siyasi krizler kaçınılmaz olmuştur.

2010 Mavi Marmara olayı ile gerilen ilişkiler 2016 yılında yapılan normalleşme anlaşması ile yeniden yumuşama çağına girmiş ve bugün ikili ilişkilerde geline nokta yeniden stratejik ortaklık düzeyine yükselmiştir. Özellikle her iki yönetime dost tutumları ile bilinen Azerbaycan cumhuriyetinin arabuluculuk

- 1 Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ. T.C. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Bölüm Başkanı. husamettin.inac@dpu.edu.tr 0000-0002-6922-2010
- 2 Rashid SADIGOV. T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. sadiqovresid095@gmail.com 0000-0002-1034-9498

görevleri sonucu günümüz çağında hem İsrail hem de Türkiye acı dolu ve sorunlu geçmiş yıllarını geride bırakmıştır. Bu dost üç ülke bugünün koşullarında hem Güney Kafkasya hem de Ortadoğu coğrafyasında stratejik ve işbirlikçi müttefik devletler konumuna yükselmeği başarmışlardır.

1. Giriş

İsrail devleti 1990'lar sonrası bölgede Türkiye'nin en önemli müttefiki konumuna yükselmiştir. Bu dönemde Türkiye'de yaşanan iç ve dış sorunlar Ankara hükümetinin bölgede müttefik arayışına neden olmuştur. Özellikle iç politikada yaşanan Kürt sorunu, PKK gibi ayrıcalıklı etkenlerin bölgede aktifliğinin artırması ve bu terör çetelerine Türkiye'nin sınır komşuları olan Yunanistan ile Suriye devletlerinin askeri destek vermesi Ankara yönetiminin işini daha zor duruma sokmuştur. Bu iki devletin PKK'ya açık desteği Türkiye'nin bölgedeki faaliyetini tehlikeye sokmuş ve Ankara yönetimi, bu coğrafyada PKK, Yunan ve Suriye üçgenine karşı kendine müttefik arama yoluna giderek yaşanan bölgesel yalnızlığı ittifak ortaklığı gidermeye çalışmıştır. Yaşanan bu bölgesel sorunlar Türkiye ile İsrail'in yaklaşmasını etkilemiş ve 1990'lar sonrası Ortadoğu'da Ankara ile Tel Aviv yönetiminin yoğun diplomasi trafiği yaşanmıştır. İkili ilişkilerde özellikle askeri alanda yaşanan olumlu gelişmeler sonuç vermiş ve İsrail devleti bu dönemde Türkiye'nin en büyük silah ortağı konumuna yükselmiştir. İsrail'in bölgede Türkiye'ye askeri yönden açık desteği Ankara'nın da işine gelmiş ve Türkiye'nin yaşadığı silah sorunu İsrail'in desteği ile giderilmiştir. İsrail'in Türkiye'ye açık desteği bölgede Suriye ve Yunanistan'ın işine gelmemiş ve bu ülkeler Türkiye-İsrail müttefikliğini kendi yönetimleri için bir tehlike olarak görmüştür. Özellikle Türkiye ile İsrail arasında 1996 yılında imzalanan Askeri Eğitim Anlaşması ve daha sonraki yıllarda imzalanan Terör Mücadele İşbirliği anlaşmaları bölgede Ankara ile Tel Aviv yönetimini askeri-strateji devlet konumuna yükseltmiştir. Bölgede yaşanan sorunlarda beraber hareket etme kararı alan iki Ortadoğu devleti zamanla bu ikili ilişkileri daha üst düzeye çıkarmış ve 1990- 2000 yılları Türkiye İsrail ilişkilerin zirve yaptığı dönem olmuştur.

2000'lerde her iki devlette yaşanan iktidar değişikliği bölgedeki Türk İsrail dostluğuna zaman zaman zarar vermiş ve yaşanan bu radikal tutumlar sonucu ilişkilerde kısa dönemlik siyasi krizler kaçınılmaz olmuştur. Özellikle 2009- 2010 yılında yaşanan olaylar İsrail-Türkiye ilişkilerini daha çok baltalamış ve bu yılda yaşananlar sonucu İsrail ile Türkiye ilişkileri ikinci kâtip düzeyine kadar inmiştir. Fakat yaşanan bu olaylar ve siyasi sorunlar çok uzun çekmemiş her iki devlet yetkilileri bölgede İsrail ile Türkiye'nin bir birinden uzaklaşması Ortadoğu'da diğer devletlerin işine geldiğini anlamış ve

2016 yılında ikili ilişkilerde yumuşama dönemi başlamıştır. 2016 sonrasında Türkiye ile İsrail ikili ilişkilerde daha ihtiyatlı bir yol izlemiş ve her iki ülke bir birilerine karşılıklı tavizler vermiştir. Özellikle İsrail yönetimi Türkiye ile ilişkilerde kırımızı çizgi olan “Filistin Sorununda” daha ılımlı politika izleyerek Ankara hükümetini kızdırmaktan kaçınmıştır. İlişkilerde yaşanan bu olumlu gelişmeler sonraki yıllarda da devam etmiş ve özellikle 2020 yılı sonrası her iki devlet başkanlarının karşılıklı ülke ziyaretleri ile ikili ilişkiler yeniden üst düzey konuma yükseltmiştir.

Türkiye ile İsrail ilişkilerinin yeniden zirve yaptığı olay ise “2023 Şubat Depremi” olmuştur. Bildiğimiz üzere 2023 yılı 6 Şubat tarihinde Türkiye’de yaşanan korkunç deprem sonucu Türkiye’nin 10 büyük şehri zarar görmüş ve 40.000 aşkın vatandaş ise bu doğa felaketin kurbanı olmuştur. Asrın Felaketi olarak bilinen bu doğa olayında Türkiye’nin yardımına koşan ikinci ülke İsrail olmuştur. İsrail devleti hem insani yardım hem de AFAD ekibi ile Türkiye’ye gelmiş ve depremden etkilenen bölgeler de çalışmalara başlamışlardır. İsrail yönetimin bu cömert ve insani desteği hem Ankara yönetimi hem de Türk halkı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

İkili ilişkilerde yaşanan bu “Deprem Diplomasisi” ile ilişkilerin seyri olumlu yönde etkilemiş ve günümüz çağında Türkiye ile İsrail ilişkileri yeniden “Altın Çağını” yaşamaktadır. Bugün ikili ilişkiler her alanda gelişmiş ve Ortadoğu coğrafyasında Türkiye ile İsrail stratejik ortak devleti konumuna yükselmiştir.

2. 1990’larda Türkiye ve İsrail İlişkilerinde, Azerbaycan Faktörü

Buldukları coğrafyada her zaman tehlike ve dış tehditlerle karşı karşıya kalan iki Ortadoğu devleti olan Türkiye ve İsrail zaman zaman ikili ilişkilerinde durgunluk yaşansa da bazen bu iki devlet ilişkilerini daha yüksek boyuta çıkarmayı da başarmıştır. Bu ikili ilişkilerde yakınlaşma ilk başlarda İsrail’in kurulduğu yıllara denk gelmekte ve Menderes hükümeti ile David Ben- Gurion hükümeti arasında sıcak temaslar yaşanmıştır. Fakat bu yakınlaşma tarihsel olarak devamlılık göstermemiş zaman zaman bu yakın ilişkiler durgunluk dönemlerini yaşamıştır. Özellikle İsrail’in Filistin ve Lübnan üzerindeki askeri baskıları Türkiye’nin sert tepkilerine neden olmuş ve Ankara hükümeti uluslararası konferanslarda Tel-Aviv yönetimini eleştirmiştir. İlişkilerde yaşanan bu siyasal krizlere rağmen ikili ilişkilerde tarihsel olarak hiçbir zaman kopma yaşanmamış ve başta ekonomi ve askeri boyutlardaki yakınlaşma devam etmiştir. Bu ekonomi yakınlaşma ve ilişkilerde yaşanan gelişmeler 1970 yılından sonra özellikle Ortadoğu Petrol krizinden sonra yaşanan bölgesel sorunlar Türkiye ve İsrail ilişkilerine de

tesir göstermiştir. Petrol krizinden sonra dünyada yeni bir ekonomi modeli olan Neo-Liberal politikalar doğmuş ve bu model zamanla Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesine de etki etmiştir. Neo-Liberal politikalarının dünyada yaygınlık kazanması 1980 yılı sonrası daha çok Trend olmuş ve bu akımla dünyada yaşanan gelişmeler özellikle Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinde yükselen özgürlük ve bağımsızlık istekleri diğer bölgelerde de yaygınlık kazanmıştır.

Bu bağımsızlık sevdası zamanla daha da artmış ve bunun sonucu olarak Gezegende yeni bir dünya düzeni doğmuştur. Özellikle Soğuk Savaş olarak bildiğimiz sıkı iki kutuplu sistem 1985 sonrası yumuşama çağına girmiştir. Bu gevşek sistem 1990 yıllarında son bulmuş ve bunun sonucu olarak dünya topraklarının yarısını kontrolü altında tutan koca imparatorluk Sovyetler Birliği tarih sahnesinden çekilmiştir. Sovyetler Birliğinin yıkılışı tek Moskova hükümetini tedirgin etmemiş bunun yanı sıra bu Totaliter sistemin çöküşü dünyada büyük şok etkisi yaratmıştır. Çünkü Gezegeni nerdeyse yok eden korkunç II. Dünya Savaşından zaferle çıkan Sovyetler Birliği, bu tarihten yaklaşık 45 yıl sonra hiçbir savaşa karışmadan kendi içinde ekonomi ve istikrarsızlıklar sonucu yıkıma mahcup olmuş ve büyük Sovyetler Birliği 1991 yılında tamamen dağılmıştır. Sovyetlerin yıkımından en çok etkilenen devletlerin biri de Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Çünkü Türkiye hem bu devlete sınır komşusu olmuş hem de bu devlet yönetimi kontrolünde olan Türkiye cumhuriyetleri ile kültürel bağları bulunmuştur. Bu yakınlık ve coğrafi sınır faktörleri sonucu Sovyetler Birliğinin ani çöküşü Ankara hükümetini de tedirgin etmiştir. Bildiğimiz üzere Sovyet çatısı altında yönetilen Türk cumhuriyetleri Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan devletleri de 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlığının ilk yıllarında yaşanan bölgesel savaşlar ve iç kargaşalar sonucu Ankara hükümeti bu devletlere çok ilgi gösterememiştir. Fakat 1993 yılından sonra artık bölgede dengeler değişmiş ve Türkiye ister Kafkasya coğrafyası isterse de Orta Asya devletleri ile ilişkilerini daha sağlam zemine oturtmayı başarmıştır. Özellikle Moskova etki dairesinden biran önce kopmayı hedefleyen Azerbaycan cumhuriyeti bu yıllarda Türkiye ile daha yakın ilişkilere özen göstermiştir. Bildiğimiz üzere Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye cumhuriyeti olmuş ve Ankara hükümeti kısa süre içinde Bakü'de diplomatik temsilciliğini açmıştır. Bağımsızlığının ilk yıllarından Bakü yönetimi ile yakın olmayı hedefleyen başka bir Ortadoğu ülkesi de İsrail olmuştur.

İsrail devleti de Türkiye gibi Azerbaycan ile kültürel yakınlık bağları olmuş ve bu Siyonist devlet Azerbaycan'da yaşayan "Dağ Yahudileri" toplumu hiçbir zaman unutmamıştır. Bundan dolayıdır ki İsrail ülkesi Azerbaycan'ın

bağımsızlığını yaklaşık 2 ay sonra 25 Aralık 1991 yılında resmi olarak tanımış ve Tel-Aviv hükümeti, 1992 yılında ise Bakü'de kendi diplomatik temsilciliğini tesis etmiştir. Bu iki devletin yani hem Türkiye hem de İsrail'in Azerbaycan ile yakın ilişkiler kurmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle yukarıda söylediğimiz gibi her iki ülkenin Azerbaycan ile kültürel bağları mevcuttur. İkinci olarak zengin doğalgaz ve petrol rezervine sahip olan Azerbaycan hem Türkiye hem de İsrail'in enerji ihtiyacının büyük oranını karşılamaya yetecek devlet konumundadır. Üçüncü olarak her iki ülke için Azerbaycan'ın jeopolitik konumu çok önemlidir. Öncelikle Türkiye cumhuriyeti, Azerbaycan topraklarını Orta Asya Türklerine ulaşım da bir kapı, koridor konumunda görmektedir. Onun için Ankara'nın Azerbaycan ile yakın ilişkileri aslında Orta Asya ile yakın ilişkiler anlamına gelmektedir. Diğer ülke İsrail ise Azerbaycan'ın coğrafi konumunu kendi düşmanına karşı kullanmaya çalışmaktadır. Çünkü Azerbaycan konumu İsrail'in düşmanı olan İran'ı çevrelemede vazgeçilmez aktördür. İsrail'in Azerbaycan ile yakın temaslarda olmasının önemli nedenlerinden biri olan İran'ı çevreleme stratejisi aslında 1990 yıllarından başlamıştır. İsrail'in Yeni Çevre Stratejisinin en önemli saç ayağı olan Azerbaycan'ın konumu Siyonist yönetiminin her zaman dikkat alanında olmuştur. Her iki devlet yukarıda söylediğimiz faktörlerden dolayı Güney Kafkasya coğrafyasında Azerbaycan'a önem vermiştir.

İsrail'in Azerbaycan'a karşı ılımlı siyaseti daha bağımsızlığının ilk yıllarından başlamıştır. Özellikle kültürel yakınlık nedeniyle İsrail devlet yetkilileri Azerbaycan'a sürekli seferler yapmış ve bunun yanı sıra İsrail şirketleri Güney Kafkasya coğrafyasında en çok yatırım yaptığı ülke Azerbaycan olmuştur. Örneğin İsrail Telekomünikasyon şirketi BEZEQ 1994 yılında Azerbaycan ilk mobil operatörü olan BAKCEL ile ikili anlaşma yaparak Azerbaycan'a en çok yaptırım yapan yurtdışı şirketi olarak tarihe geçmiştir. (İsmayilov, 2017: 2) İki ülke arasında yaşanan yoğun diplomasi trafiği tek Bakü ve Tel-Aviv tarafından desteklenmemiş bunun yanı sıra Ankara ve Washington hükümetleri de Bakü ve Tel-Aviv yakınlaşmasından memnun olduğunu açıklamışlardır. Azerbaycan-İsrail ilişkilerini destekleyen ABD ve Türkiye her zaman bu ikili ilişkileri dikkatte tutmuş ve yaşanan olumsuzluklara karşı taraflar arasında arabuluculuk Misyonlarını yapmışlardır.

İki ülke arasında karşılıklı ziyaretler 1990'ların ikinci yarısında daha da ön plana çıkmış ve İsrail başbakanı Binjamin Netanyahu 1997 yılında Asya ülkeleri gezisi esnasında Güney Kore'den sonra Bakü'ye gelmiş ve Netanyahu dönemin Azerbaycan cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından kabul edilmiştir. Azerbaycan'a sefer yapan ilk İsrail başbakanı Netanyahu Bakü'de Haydar Aliyev'e Güney Kafkasya'da Azerbaycan, İsrail ve Türkiye stratejik

ortaklığını teklif etmiş ve bu ortaklık kapsamında bölgede her üç ülkeye karşı sert tutumu ile bilinen İran'a karşı dengeleme siyasetini savunmuştur. Aliyev İran'a karşı hassas tutumu ve bölgede tekrar ayrılıkçı istikrarın bozulmaması için Netanyahu'nun teklifine olumlu bakmamıştır. (Cankara, vd., 2022: 5)

Azerbaycan ve İsrail yakınlaşmasından memnun olan Ankara yönetimi kardeş Azerbaycan'ı İsrail ile yakın ilişki kurmasını kendi dış politikasına uygun görmüş ve Türkiye hükümeti yeni müttefiki olan İsrail'i bölgede dominant ülke konumunda tanımlamıştır. Ankara'ya göre İsrail'in 1990'lardaki dış politikası hem Azerbaycan'ı hem de Türkiye'ni memnun etmiş ve bu iki Türk cumhuriyeti Siyonist Ortadoğu devleti ile ilişkileri geliştirmeye olumlu bakmışlardır.

İsrail'in 1990'larda başarılı bu dış politikası sonucu Ortadoğu coğrafyasının iki bölgesel devleti olan İsrail ile Türkiye bu dönemde ikili ilişkilerde çok olumlu gelişmeler yaşamıştır. Her iki devlet bölgede yaşanan sorunlar ve sınır komşuları ile savaş eşiğinde olması Ortadoğu'da Türkiye ve İsrail'i bir birine yakınlaştırmıştır. Bildiğimiz üzere İsrail devleti kuruluşunun ilk yıllarından itibaren bulunduğu coğrafyada yalnızlık ve tehdit Sendromu ile baş başa kalmıştır. İsrail devletinin adeta çevresi "Arap Kalesi" ile çevrelendiğinden Tel-Aviv hükümeti Ortadoğu coğrafyasında Arap olmayan devletleri kendine yakın görmüş ve bu ülkeler ile işbirlikçi politikalara öncülük tanımıştır. (Özdaşlı, 2017: 178)

İsrail'in 1950'lerde oluşturduğu "Çevre Stratejisi" 1990'larda tek Türkiye boyutu ile sınırlı kalmıştır. Bildiğimiz üzere İran'da yaşanan "1979 İran İslam Devrimi" ile İsrail'in Çevre Stratejisinin İran kapısı kapanmıştır. Tel-Aviv hükümeti bölgede düşman gördüğü İran ve diğer Arap devletlerini dengede tutmak için Türkiye'nin yeterli olmadığı düşüncesi kendine yeni müttefik devlet aramış ve İsrail'in bu yalnızlık Sendromunu tamamlayan en ideal ülkenin Azerbaycan olduğunu anlamıştır. Azerbaycan cumhuriyeti bölgede hem İran'ı dengede tutmak için en uygun devlet konumunda hem de İsrail ile kültürel yakınlığa sahip ülke olduğundan İsrail yönetimi Azerbaycan'dan vazgeçmemiştir (İnaç, 2018: 311). Uluslararası ilişkilerdeki devletlerin dış politikasındaki temel aktör olan "Çıkar Politikası" ışığından hareket eden İsrail yönetimi bölgedeki Türkiye ve Azerbaycan yakınlığı aslında bu iki devletten çok kendine önemli olduğundan, Tel-Aviv hükümeti hiçbir zaman Türkiye ve Azerbaycan'ı küstürmemeye özen göstermiştir. Özellikle 1990'larda bölgesel konjonktürel yapı da yaşanan değişimler hem Türkiye hem de İsrail'in dış politikasına etki etmiş ve etki sonucu Ortadoğu da Arap olmayan iki devlet ilişkilerin de yakınlık yaşamıştır. İsrail devleti genel olarak bağımsızlık tarihi boyunca Arap devletleri ile çevrelemiş olduğundan,

bölgede kendini yalnız görmüş ve Tel-Aviv yönetimi bu İzolasyon politikadan kurtulmak için yönünü Türkiye'ye çevirmiştir. Çünkü Türkiye bölgede hem Batı yönetimine en yakın devlet hem de laik yüze sahip ülke olduğundan Türkiye cumhuriyeti bu coğrafyada İsrail'in Arap olmayan Müslüman strateji müttefik devlet konumuna yükselmiştir. (Oğuzlu, 2009: 16)

1990'larda İsrail ile ikili ilişkilere Türkiye yönetimi de istekli olmuş ve özellikle 1990 sonrası Türkiye'nin sınırında yaşanan Kürt sorunu, PKK gibi ayrılıkçı çetelerinin aktif eylemleri Ankara hükümetini endişelendirmiştir. Bunun yanı sıra sınır komşusu Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi gibi devletlerin Ankara hükümetine karşı sert tutumları Türkiye'ni bölgede müttefik aramasına neden olmuştur. 1990 yıllarda Türkiye'nin iç ve dış siyasetine baktığımızda ülkede farklı yapılanmalar ön plana çıkmıştır. Özellikle ilk başlarda Balkan göçleri yaşanan Sivil Politik hareketlilik kısa zaman sonra kendi yerini Askeri yapılanmaya bırakmış ve ülkede zamanla "Ordu" bürokrasiye karışmış ve Dış politikada karar alıcı Askeri kesim olmuştur. Genel olarak 1990 yılların ikinci yarısında Türk siyasetine baktığımızda Türkiye yönetiminde Asker önemli aktör olmuş ve kendi sınırları içinde yaşanan sorunlara karşı Türk askeri bölgede kendine müttefik aramış ve İsrail'in de Ankara hükümeti için en uygun ortak devlet olduğu anlaşılmıştır. Bu yıllarda Ordu, asker Türk yönetiminde kuvvetli bir biçimde İsrail ile yakın ilişkileri savunmuş ve askerin bu ağırlığı karşısında Türkiye bürokrasisi ve dış politika uzmanları, politik karar vermede zorluklar yaşamıştır. (Balci, 2011: 120)

Bu yıllarda Askerin, devletin yönetimin de ağırlıklı olmasının temel nedeni Türkiye'nin komşuları ile yaşadığı sınır sorunları ve bölgedeki yalnızlıktan kurtulmak olmuştur. Çünkü Türkiye 1990'larda bölgede bugün olduğu kadar güçlü değil ve aynı anda iki ülke Yunanistan ve Suriye ile savaşacak kadar askeri rezerve sahip değildir. Bundan dolayıdır ki Türkiye yaşadığı bu yalnızlığı müttefik arayışı ile tamamlamaya karar vermiş ve bu yıllarda Türkiye askeri generalleri için en ideal devletin İsrail olduğu düşünülmüştür. Bu dönemde Türkiye'nin İsrail'e yaklaşmasında iki önemli nedeni vardır. Bunlardan ilki Türkiye'nin güney komşusu Suriye 1995 yılında Ankara'ya düşman olan Yunanistan ile askeri eğitim amaçlı anlaşma imzalaması ve bu iki ülkenin de PKK'ya verdiği desteği artırınca Türkiye yönetimi Yunanistan, Suriye ve PKK'yı dengelemek için İsrail ile yakın ilişkilere önem vermiştir. Türkiye'nin İsrail müttefikliğinde ikinci neden ise Ankara hükümeti bu yıllarda Batıdan gereken askeri teknoloji ve malzemeyi alamayınca İsrail devleti Türkiye için en uygun askeri rezerv konumuna yükselmiştir. Çünkü bu dönemde Avrupa Birliği ve bir sıra Batılı kurumlar Türkiye'ni doğu sınırında Kürtlere karşı askeri baskı uygulamakla suçlamış ve PKK'ya destek

tutumu Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini daha da gerginleştirmiştir. (Tür, 2009: 23) İki ülke arasında 1990'larda ilk diplomatik temaslar Hikmet Çetin döneminde yaşanmış ve Dışişleri Bakanı Çetin 1993 yılında İsrail'e resmi sefere yollanmıştır. Türk diplomatın Tel-Aviv ziyareti esnasında Türkiye'nin 2/1 savaş kavramı konuşulmuş (Yunanistan + Suriye = Türkiye) bu görüşme sonrası iki ülke arasında Güvenlik ve Gizlilik Anlaşması imzalanarak ikili ilişkilere yeni boyut kazandırılmıştır. (Erkmen, 2005: 162)

İkili ilişkilerde yeni siyasi dönemin açılması ile artık İsrail devlet yöneticileri de Ankara hükümeti ile sıcak temaslarını artırmışlardır. Özellikle bu dönemlerde birçok Türk Askeri fabrikalarının işletilmesi İsraili uzmanlara havale edilmiştir. İsrail'in askeri yöneticileri Türkiye ile yakınlığı kendileri için önemli fırsat olduğunu anlamış ve bu yakınlaşma ile İsrail'in bölgede yalnızlığının son bulacağına inanmışlardır. Özellikle 1990'lar dönemi İsrail ve Türkiye ilişkilerini analiz eden önemli Yahudi siyaset bilimci Efraim İnbar, "Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyasında Batı yanlısı İsrail ile yakınlaşması, Laik rejimi benimseyen Ankara hükümeti için de olumlu gözükmekte ve her iki toplum bölgede bu yakınlaşmayı kendi mücadeleleri için önemli görmektedir" ifadesini kullanmıştır. (Balci, 2011: 120)

İki devlet arasında 1990'larda başlayan yakınlaşma Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in ziyareti ile daha stratejik boyuta taşınmış ve bu sefer ile yaşanan Türk-İsrail yakınlaşması resmi anlaşmaya dökülmüştür. Öncelikle ikili ilişkileri güçlendiren 1994 yılında imzalanan "Güvenlik ve Gizlilik Anlaşması" ile iki ülkenin güvenlik konusundaki bilgilerin üçüncü bir ülkeye paylaşılmamasının garantisi verilmiş ve bundan sonraki diğer ikili askeri anlaşmaların da önü açılmıştır. Güvenlik ve Gizlilik Anlaşmasından sonra Türkiye ve İsrail arasında Terörizmle Mücadele konusunda "Karşılıklı Anlaşma ve İşbirliği Memorandumu" imzalanmış ve anlaşmadan sonra da 1996 yılında iki devlet arasında askeri personelin eğitimi ve karşılıklı komando kurslarının teşkili amaçlı "Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bu dönemde ikili ilişkileri daha da derinleştiren sanayi amaçlı "Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması" 1996 yılın 28 Ağustosunda imzalanmış ve bu anlaşmalar ile de Türkiye- İsrail ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma "Stratejik Boyuta" yükselmiştir. (Erkmen, 2005: 166)

Bu ikili anlaşmaların isimlerinden de görüldüğü üzere hepsi güvenlik ve askeri amaçla imzalanmış ve bu dönemde ikili ilişkilerde asker, ordu faktörünün dış politikada çok ağırlıklı olduğu görülmüştür (Özkan, 2023: 59).

Ordunun Dış politikada bu kadar ağırlıklı olması ve temel karar verici kurum haline gelmesi yönetim de pek sevilmeyen hal olmuş ve Ankara

merkezli bürokrasi kesim asker kararları karşısında serbest siyaset yürütmekte zorlanmışlardır. Dış politikada özellikle İsrail ile ilişkilerde önemli aktörün asker olması tek diplomasinin işini zor duruma sokmamış hem de 1990'larda yükselen İslami kesimlerinde Sivil Toplum kuruluşlarını da yönetim karşısında yalnız bırakmıştır. Özellikle Bakan Çetin'in ziyareti ile İsrail ve Türkiye ilişkileri daha stratejik boyuta taşınmıştır. Bu sefer sonrası imzalanan bir takım askeri anlaşmalar sonrası iki ülke arasında karşılıklı üst düzey askeri personellerin ziyaretleri de artmıştır.

1996 yılında Türkiye ve İsrail arasında imzalanan Askeri Eğitim Anlaşmasından bir gün sonra dönemin Türk Genelkurmay başkanı İsmail Hakkı Karadayı, İsrail'e sefer yapmış ve bu ziyaret esnasında Karadayı, İsrail'de yetkililer ile görüşerek İsrail'in askeri uzmanların Türk F-4 uçaklarını modernize etmeye davet etmiştir. Genelkurmay Karadayı'nın İsrail ziyareti çok olumlu geçmiş ve sefer esnasında iki ülke arasında ortak askeri pilot tatbikat uçaklarının yapılması kararlaştırılmış ve artık Türk hava sahasında İsrail askeri pilotlarına serbest harekât etme hakkı tanınmıştır. Genelkurmay Karadayı İsrail devletinin kurulduğu tarihten bu yana İsrail'e sefer yapan ilk Türk Genelkurmay başkanı olarak da tarihe geçmiştir. (Uzer, 2011: 148)

Ordunun politikada bu kadar ağırlıklı olması ve özellikle iktidarın dış siyasette karar almasında yönetimi zora sokmasını göz önünde tutarsak bu dönemde iktidar mercilerinin, asker talimatı ile çalıştığını söylersek hiç yanılmaz. Örneğin 1997 yılında Türkiye'ye resmi sefere gelen İsrail Dışişleri Bakanı David Levy ile başbakan Necmettin Erbakan görüşmeyi kabul etmese de son anda askeri bürokrasinin baskısı ile Erbakan, David Levy ile görüşmüştür. Bu görüş sonrası Refah Partisi açık şekilde "Yönetimin dış politikadan uzak kaldığını ve Ordunun, hükümeti dış siyaset konularında devre dışı bıraktığını" vurgulamıştır. (Balci, 2011: 124)

İkili ilişkilerde bu kadar askeri strateji ön planda olsa da ve hükümetin dış politikada sürekli dışlandığını açıklasa da bu yıllardaki karşılıklı ziyaretler sadece askeri yetkililer ile sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde özellikle iki ülke arasında cumhurbaşkanı ve başbakan ziyaretleri de gerçekleşmiş ve ziyaretlerin gündemi, ekonomi ve karşılıklı yatırım işbirliği olanakları olmuştur. Öncelikle 1994 yılın 25 Ocak tarihinde İsrail cumhurbaşkanı Ezer Weizman, Türkiye cumhuriyetine sefer yapmış ve Weizman Türkiye'ye gelen ilk İsrail cumhurbaşkanı olarak tarihe geçmiştir. Weizman'ın seferinden yaklaşık 10 ay sonra Türkiye cumhuriyeti başbakanı Tansu Çiller İsrail'e sefer etmiş ve Çiller'de İsrail devletine sefer yapan ilk Türk başbakanı olmuştur. Çiller'in İsrail seferinin ana gündemi karşılıklı işbirliği ve terörizmle ortak mücadele konusu olmuş ve bu alanlarda iki ülke arasında yeni anlaşmalar

imzalanmıştır. İki ülke arasında yaşanan bu üst düzey ziyaretlerden biri de dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1996 yılı 12-14 Mart tarihleri arasında İsrail devletine yaptığı resmi sefer olmuştur. (Sarıaşlan, 2019: 1070) İsrail'e üst düzey seferler daha sonraki yıllarda da devam etmiş özellikle askeri personel ziyareti 1996 yılında imzalanan Askeri Eğitim Anlaşmasından sonra daha fazla olmuştur. Bu askeri ziyaretlerden en önemlisi Türk Orgeneral Çevik Bir'in 1997 yılında İsrail gezisi olmuştur. Çevik, Tel-Aviv seferinde Türkiye-İsrail ilişkilerini değerlendirirken "*Hükümetler birer şapka gibidir, gelip giderler, kalıcı olan devlettir*" ifadesini kullanarak bu dönemde Türk dış politikasında asker faktörünün önemini bir daha göstermiştir. (Balci, 2011: 125)

Genel olarak 1990'larda Türkiye ve İsrail ilişkilerine bakarsak ikili ilişkilerde asker faktörünün daha ön plana çıktığını görmekteyiz. Bu dönemde Türk Dış Politikasında karar alıcı mekanizmanın Askeri kanat olduğu söylersek hiç yanılmayız. Askerin dış politikada bu kadar baskıcı olması iktidar partinin işini zor duruma sokmuş ve bu durum da yönetimin dış politikada askere danışmadan serbest hareket etmesi mümkünsüz olmuştur. Yaşanan bu olumsuz koşul, yani askerin bu kadar yönetimi elinde tutması Türk Dış Politikasında negatif gösterge olsa da bazı durumlarda askerin karar alıcı gibi görünmesi dış politikada önemli sonuçlar doğurmuştur. Örneğin bu dönemde Türkiye'nin ordu komutanları bölgede düzenli askeri dış politika izlemiş ve ikili güvenlik anlaşmaları yaparak, bu coğrafyada Türkiye'ni düşman devletlere karşı korumayı başarmıştır. Türkiye cumhuriyeti bu dönemde özellikle Ortadoğu coğrafyasında İsrail devleti ile geliştirdiği askeri ilişkiler Türkiye'ni bölgede yalnız kalma durumundan kurtarmış ve Ankara'nın elini düşmana karşı daha kuvvetli kılmıştır. İki ülke arasındaki 1990'lardaki ilişkilere baktığımız zaman Siyonist devletin Ortadoğu bölgesinde 1948 yılındaki kuruluşundan bu yana İsrail ve Türkiye ilişkilerinin "Altın Çağı" bu 10 yıllık dönem olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

3. 2000 ile 2010 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyetinin Çok Boyutlu Dış Politikasında Azerbaycan ve İsrail'in Yeri

2000'lerde Ortadoğu coğrafyasında yaşanan değişimler özellikle Türkiye ve İsrail'de farklı görüşlere sahip partilerin iktidara gelmesi Türkiye ve İsrail ilişkilerinin Altın dönemine de negatif etki etmiştir. Öncelikle İsrail'de Filistinlilere karşı daha radikal tutuma sahip olan Arel Şaron'un hükümetinin iktidara gelmesiyle Filistin-İsrail barış sürecinin sonunu getirmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'de de aynı yıllara tekabül eden İslamcı kesim Adalet ve Kalkınma partisinin iktidara gelmesi ikili ilişkilerin 1990'lar dönemi görmezden gelinmiş ve Türkiye'de "Din" kimliği yeniden su yüzüne

çıkmiştir. Öncelikle 2000'lerin başında İsrail'de iktidara gelen Ariel Şaron hükümeti Filistinliler üzerindeki baskısını artırınca Türkiye'den de Şaron yönetimine karşı tepkiler gelmiş ve İsrail şiddetine karşı Filistinliler el-Aksa İntifadası başlatmışlardır. (Tür, 2009: 23)

İsrail'in özellikle Şaron yönetiminin bölgedeki bu kanlı eylemleri ve askeri baskıları artırması sonucu Ortadoğu Arap devletlerinin tepkisine neden olmuştur. Bölgedeki askeri baskıya karşı tepki veren Ankara yönetimi, İsrail askerlerini bölgedeki düzeni ve siyasi istikrarı bozmaya haklarının olmadığını söyleyerek Şaron'un Filistin katliamına son verilmesini talep etmiştir. Fakat İsrail bölge ülkelerinin taleplerini dikkate almamış ve Filistin'deki askeri operasyonlarına devam etmiştir. Özellikle Filistin'de bu dönemde yaşanan olaylara tepki veren dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer bölgedeki askeri eylemlerinin arttığını ve İsrail kuvvetlerinin aşırı güç kullanmaktan çekinmediğini vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı Sezer bölgede İsrail'in Filistinli kardeşlerimize yaptığı bu askeri şiddet tüm İslam dünyasını derinden yaraladığını belirtmiştir. (Balçı,2011: 127) Yine bu dönemde Türkiye'de Ariel Şaron baskısına karşı tepkilerin arttığını görülmüştür. Özellikle ister sivil isterse de politik kesimlerden gelen uyarılar İsrail'i bölgede dizginleyememiş ve Şaron yönetimi Filistin topraklarında askeri eylemlerine devam etmiştir. Askeri operasyonların devam ettiği dönemde Türkiye'ye ziyarete gelen İsrail başbakanı Ariel Şaron Ankara'da başbakan Bülent Ecevit tarafından da kabul edilmiş ve Ecevit Filistin konusunda Şaron'a tepkisini göstermiştir. Türkiye başbakanı Ecevit, İsrail'i bölgede Filistinlilere karşı soykırım yapmakla suçlamış ve Ortadoğu'da barış umudunun kaybı Türkiye ile İsrail ilişkilerini de etkileyeceğini vurgulamıştır. (Tür, 2009: 24) 2002 yılında Türkiye'de iktidara gelen Adalet Kalkınma Partisi (AKP) döneminde Türkiye-İsrail ilişkileri daha farklı bir boyutta gelişmiştir. Önceleri ikili ilişkilerde kısa süreli bir yakınlaşma yaşansa da daha sonraki yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinde temel sorun Filistin Meselesi AKP döneminde ikili ilişkileri etkilemiştir.

Başbakan Erdoğan iktidarının ilk yıllarında hem İsrail devleti hem de Amerika'daki Yahudi Lobisi ile ikili ilişkilere önem vermiştir. Erdoğan'ın bölgedeki bu dostça tavrını Yahudi Diasporası da beğenmiş ve Amerikan Yahudi Kongresi başkanı Jack Rosen Türkiye'ni Müslüman devletleri içinde en demokratik ülke olduğunu söylemiş ve bu değerlere sahip bir Müslüman devletinin bölgede hem İsrail hem de Yahudi Lobisi ile yakın ilişkisini takdir etmiştir. Bu yakın temas ve dostça tavrından dolayı Amerikan Yahudi Kongresi 2004 yılında başbakan Erdoğan'a "Cesaret Ödülü" nişanını vermiştir. (Uzer, 2011: 151)

Türkiye- İsrail ilişkilerinde Politik yönde yaşanan bu gelişme sonraki dönemlerde devam etmiş, ama bazı zamanlarda ilişkilerde kırılma yaşanmıştır. Örneğin 2004 yılında Şeyh Ahmet Yasin'in ölümü ikili ilişkilerdeki yaşanan gelişmeni kısa süreli dondurmıştır. Başbakan Erdoğan kendinden önceki sefeli olan Ecevit yönetiminde olduğu gibi Filistin sorununda her zaman dikkatli olmuş ve İsrail devletini bölgede bir güvenlik meselesine dönüştürmüştür. Bundan dolayıdır ki Erdoğan 2004 yılında İsrail'in Gazze'deki askeri operasyonlarını ve Hamas lideri Şeyh Ahmet Yasin'e yapılan suikast saldırısını da "Devlet Destekli Terörizm" olarak tanımlaması iki ülke ilişkilerinin gelişiminde kısa süreli siyasi kriz yaşatmıştır. (Balci, 2011: 128)

Türkiye cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayip Erdoğan'ın bu açıklaması ve İsrail'i terör devlet gibi tanımlaması Tel-Aviv hükümetinin tepkisine neden olmuştur. İkili ilişkilerde yaşanan bu siyasi kriz çok uzun sürmemiş ve iki devlet arasındaki ilişkiler 2005 yılından sonra yeniden gelişme çağına geçmiştir. Özellikle Tel-Aviv hükümetini küstüren Erdoğan 2005 yılında İsrail'e resmi sefere yollanmış ve iki ülke ilişkilerindeki soğuk rüzgârlar bu ziyarette son bulmuştur. Kalabalık bir heyet ile İsrail'e giden Türkiye başbakanı burada önce İsrail cumhurbaşkanı Moshe Katsav ile görüşmüş ve daha sonra da İsrail başbakanı Ariel Şaron ile bir araya gelmiştir. Türkiye başbakanı Erdoğan İsrail seferinde tam ılımlı siyaset izlemiş ve özellikle bir yıl önce terör devleti olarak tanımladığı İsrail'i şimdi kültürel, askeri ve ekonomi ortağı gibi gördüğünü açıklamıştır. Özellikle başbakan Erdoğan, 30.000 Yahudi'nin zamanında Türkiye'den İsrail'e göç ettiğini ve 100.000 Yahudi'nin de halen Türkiye cumhuriyeti sınırları içinde, Türk vatandaşı olarak yaşadığını vurgulamıştır. Erdoğan'a göre iki ülke arasında var olan bu kültürel varlık ilişkilerin bel kemiğini oluşturmuş ve ikili ilişkileri daha stratejik boyuta taşımada ana etken olduğunu belirtmiştir. (Uzer, 2011: 151)

Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan kısa süreli krizler her iki ülke yönetiminde olumsuzluklara neden olmuş ve bunun sonucu olarak da bölge devletleri kendilerine yeni müttefikler aramışlardır. Bu denge politikasının en güzel örneğini 2000'lerde Türkiye ile İran'ın ilişkilerindeki liberal gelişme ve İsrail ile Azerbaycan arasında askeri ve kültürel yakınlığı göstere biliriz. Bildiğimiz gibi İran'da 2000'lerde daha liberal kanadı savunan Muhammed Hatemi'nin iktidara gelmesi ile İran'ın Türkiye için mezhep tehlikesi ortadan kalkmış ve Tahran hükümeti Ankara ile ikili ilişkilere daha işbirlikçi kanattan bakmıştır. İran'ın bölgedeki bu dinsel, mezhep baskısı bitince Türkiye'nin doğudaki tehlikesi bitmiş ve Ankara yönetimi bulunduğu coğrafyada çok boyutlu dış politika izlemiştir. Bölgede yaşanan bu sıcak gelişmeler her iki ülke yönetimini memnun etmiş ve taraflar başta enerji, ekonomi konuları olmakla ortak işbirliğini geliştirmeye gayret göstermişlerdir.

Türkiye ve İran cephesinde yaşanan bu sıcak gelişmeleri yakından takip eden Tel-Aviv yönetimi bölgede düşman gördüğü İran'ı yeniden aktör devlet konumuna yükselmesinden rahatsız olmuş ve İran'ı denge tutmak için İsrail devleti yeni projeler geliştirmiştir. Öncelikle İsrail devleti düşman gördüğü devleti dengede tutmak için, bu ülkeye yakın ve Arap olmayan bir devlet ile işbirliğini geliştirmeye öncelik tanımıştır. Bildiğimiz üzere kurulduğu yıldan günümüze kadar İsrail bulunduğu coğrafyada yalnızlık politikası ile baş başa kalmış ve Arap devletlerinin siyasi baskısından kurtulamamıştır. Bundan dolayıdır ki İsrail her zaman güvenlik konularına önem vermiştir. Tel Aviv yönetimi düşman gördüğü İran'ı dengede tutmak için bölgede en ideal devlet Azerbaycan cumhuriyetini görmüştür. İsrail'in Azerbaycan'a bu kadar önem vermesinin önemli nedenleri vardır.

Öncelikle bu önemin altında yatan en temel husus Kültürel bağlıdır. Bildiğimiz gibi Azerbaycan Güney Kafkasya'da en çok Yahudilerin yerleştiği ülke olmuş ve Azerbaycan yönetimi de bölgede yaşayan Yahudileri hoşgörü ile karşılayan tek devlet olmuştur. İkinci olarak bölgede Azerbaycan'ın da İran ile ilişkileri tarihsel bağlar açısından hep karışık olmuştur. İran devletinin Din "Şii" Mezhebini Entegre ettiği ülkelerden biri de Azerbaycan olmuştur. Bakü yönetimi çoğu zaman İran'ın Din baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Bundan dolayıdır ki İran bölgede tek İsrail için tehlike olmamıştır. Uluslararası ilişkilerde söylenen teori "Düşmanının Düşmanı Benim Dostumdur" ifadesi günümüz İsrail ve Azerbaycan ilişkilerini tam anlamıyla açıklamaktadır. İsrail'in bölgede Azerbaycan'a önemini üçüncü husus İsrail'in Güney Kafkasya bölgesinde anlaşacağı en uygun devlet Azerbaycan cumhuriyetidir. Çünkü Yahudi Lobisi tarihsel olarak Ermenistan Lobisi yaşadığı anlaşmazlıklar iki devlet ilişkilerine de etki etmiştir. Bir diğer ayrıcalık ise İran'ın Güney Kafkasya'daki ortağı Ermenistan devleti olması ve İran ile Ermenistan'ın yakın dostluğu İsrail'i bölgede Ermenistan'dan vazgeçmesine neden olmuştur.

Güney Kafkasya coğrafyasında bir diğer devlet olan Gürcistan'ın İsrail'in denge politikasının dışında tutulma nedeni ise Gürcistan'ın İran'a uzak kalması coğrafi sınırının bulunmaması İsrail'in denge politikasında Gürcistan'ın önemini azaltmıştır. Bu önemli hususlardan dolayıdır ki İsrail'in denge politikasında Azerbaycan'ın önemi bire beş artmıştır. İkili ilişkilerin gelişmesine daha çok önem veren İsrail yönetimi Azerbaycanlı yetkililer ile temaslarını artırmış ve 2000'lerde iki ülke arasında yoğun diplomasi trafiği yaşanmıştır. Özellikle İsrail devleti Azerbaycan ile ikili ilişkilerde kültürel ve enerji konuları dışında hem de askeri ve inşaat alanlarında işbirliği yaparak ikili ilişkileri çok boyutlu hale taşımıştır. İki ülke arasında yaşanan ticari ilişkiler her geçen gün artmış ve özellikle 2000'lerde İsrail devleti, Azerbaycan'ın

dış ticaretinde 10'cu sıradayken, 2005 yılında bu ticaret Partnerliği ilk 5'e inmiştir. Ayrıca bu dönemde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de inşa olunan en büyük hava alanı olan "Haydar Aliyev Uluslararası Havalimanının" inşasını da İsrail firmalar yapmıştır. Bunun dışında bu dönemde Azerbaycan cumhurbaşkanının yurtdışı gezilerini ve İlham Aliyev'in korumacılığını da İsraili görevliler sağlamıştır. (Ülgül, 2016: 102)

İki ülke arasında bu dönemde yaşanan yoğun diplomasi trafiği sonucu 2000'lerde İsrail devlet yetkileri ve Knesset üyeleri birkaç defa Bakü'ye ziyaret etmiş ve Azerbaycanlı yetkililer ile görüşler yapmıştır (Özkan2022b: 239). Azerbaycan ile İsrail yakınlaşması 1991 sonrası başlasa da iki ülke ilişkileri 2000'lerde daha strateji boyuta taşınmış ve 2000'ler Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin Altın Dönemi sayılmaktadır. İsrail devleti bölgedeki denge siyasetini başarılı şekilde yürütmüş ve düşmanı olan İran'ı Azerbaycan toprakları üzerinden kontrol altında tutmuştur. İsrail Azerbaycan ilişkilerinde yaşanan olumlu gelişmeden memnun kalan Tel Aviv yönetimi bölgede Türkiye'nin kaybına karşı Azerbaycan'ı kazandığını belirtmiş ve Azerbaycan bölgede İsrail için yeni müttefik konumuna yükselmiştir. Bununla da İsrail'in bölgede İran'a karşı şekillendirdiği çevre stratejisi daha da derinleşmiştir. Özellikle iki ülke arasında yaşanan yakınlaşma 2005 yılından sonra daha da artmıştır. İki ülke arasında en üst temas 2009 yılında yaşanmış ki İsrail cumhurbaşkanı Şimon Peres kalabalık bir heyetle Bakü'ye gelmiştir. Şimon Peres Azerbaycan'a sefere gelen ilk İsrail cumhurbaşkanı olarak da tarihe geçmiştir. Peres'in Bakü ziyareti çok verimli geçmiş ve Peres Bakü'de cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşerek, Azerbaycan yönetiminin Dağ Yahudilerine karşı gösterdiği hoşgörü ve saygıdan memnun olduğunu açıklamıştır. İsrail cumhurbaşkanı Bakü'deki basın konuşmasında Azerbaycan'ı kendine güvenli devlet konumunda görmüş ve Bakü yönetimini Yahudilere karşı çok hoşgörülü olduğunu vurgulamıştır. (Çankara, vd., 2022: 6) İsrail cumhurbaşkanının Azerbaycan seferine karşı tepki gösteren Müslüman devletlerin başında her zamanki gibi İran İslam cumhuriyeti gelmiştir. Dönemin İran cumhurbaşkanı Mahmud Ahemdinejad Siyonist bir devlet başkanın Müslüman toprağında işi yok, bu sefer hemen iptal edilmeli açıklamasında bulunmuştur. Fakat Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan'ın hiçbir ülkeden tavsiye alma niyetinin olmadığını ve bu konu Azerbaycan'ın iç meselesi olduğundan, üçüncü ülkenin bu işlere karışma yetkisinin olmadığını söyleyerek, İran yönetimini sert şekilde uyarmıştır. (İsmayilov, 2013: 6)

Türkiye ile İsrail arasında yaşanan zaman zaman siyasi krizler İsrail'i bölgede başka bir kanala yani Azerbaycan cephesine yöneltmiş ve Tel Aviv yönetimi Azerbaycan üzerinden düşmanı İran'ı dengede tutmayı başarmıştır.

Fakat İsrail bölgede Türkiye gibi önemli bir aktörü kaybettiğini anlamış ve zaman zaman ister Azerbaycan cumhuriyeti üzerinden olsun isterse de Yahudi Lobisi aracılığıyla ABD üzerinden Türkiye ile ilişkileri düzeltmeye umutlu olduğunu vurgulamıştır. Çünkü Türkiye cumhuriyeti bölgede vazgeçilmez bir aktör ve bölgesel güç olduğundan İsrail devleti Türkiye gibi bir müttefiki ve dış pazarı kaybetmemek istemektedir. Fakat 2005 yılından sonra yaşanan gelişmeler özellikle Türkiye'nin Hamas'a olan yakınlığının artması ve 2006 yılında Hamas'ın sürgünde olan liderlerinden Halid Meşal'ın Türkiye'ye ziyareti ister İsrail devletini isterse de Amerikan Kongresindeki Yahudi Lobisini ciddi rahatsız etmiş ve Meşal'ın ziyareti bölgede Türkiye ile İsrail'in yakınlaşmasını körüklemiştir. (Uzer, 2011: 151)

Hamas liderinin Türkiye seferi ve bu ziyaret sonrası Türkiye'ye artan baskılar özellikle Amerikan Kongresi aracılığı yapılan siyasi baskı ister Ankara yönetimini isterse de Türk kamuoyunun işini zorlaştırmıştır (Özkan, 2022a: 99). Halid Meşal ziyareti Türkiye İsrail dostluğuna zarar vereceğini savunan Tel-Aviv yönetimi Ankara hükümetini ikili ilişkilerde daha dikkatli olmasını istemiştir. Hamas liderinin Ankara ziyaretinin tartışması büyürken Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu ziyaret konusunda açıklama yaparak "Hamas'ı Dışişleri Bakanlığının davet etmediğini ve Meşal'ın başka kanallar üzerinden Türkiye'ye geldiğini vurgulamıştır. Dışişleri bakanlığı açıklamasından sonra Türkiye Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt Meşal'ın ziyareti konusunda basın açıklaması yapmıştır. Büyükanıt "Siyasi konularda konuşmak istemem, ama Hamas bir terör örgütü olduğunu da kabul ediyorum" ifadesini kullanmıştır. Bunun yanı sıra yine bu ziyareti eleştirenlerden biri de eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel olmuştur. Demirel, Hamas liderinin Ankara ziyaretini sert eleştirerek "Henüz Terör elbisesini çıkarmamış bir insanı neden Ankara'ya davet ediyorsunuz" ifadesini kullanarak mevcut hükümeti eleştirmiştir. Bunun yanı sıra Meşal ziyaretinden bir yıl sonra İsrail'e resmi sefere giden dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, İsrail devlet yetkilileri ile görüşünde "Hamas liderini Ankara'ya devlet değil bir siyasi parti davet etti" ifadesini kullanmıştır. (Balci, 2011: 130)

İki ülke arasında yaşanan Hamas krizi daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve özellikle Meşal ziyaretinden sonra Ankara ile Tel-Aviv diplomasisi duraklama dönemine girmiştir. Bunun asıl nedeni İsrail'in Filistin üzerinde artan askeri baskısı olmuş ki, bunun sonucu olarak da Türkiye kamuoyunda İsrail nefreti artmıştır. Özellikle bu dönemde Siyonist devlete karşı eleştiriler tek devlet Erkanlarından değil, sivil topluluklardan da İsrail'e karşı nefret dalgası artmıştır. Türkiye'nin bu devlet ve sivil yönetim uyarılarını dikkate almayan İsrail hükümeti 2008 yılının son günlerinde Filistin topraklarında

yeni askeri operasyon başlatmıştır. İsrail'in Gazze'de 27 Aralık 2008'de başlattığı "Dökme Kurşun Operasyonu" Türkiye ve İsrail ilişkilerindeki son umut dileğini de yok etmiştir. Özellikle İsrail'in bu askeri operasyonu sonuncu Türkiye ile İsrail ilişkileri artık büyük bir bunalım dönemine girmiş ve bu bunalım sonraki yıllarda ilişkileri daha da aşağı çekmiştir (Özkan, 2019: 1739). Dökme kurşun ile yavaşlayan İsrail-Türkiye diplomasisi, bir ay sonra "One Minute" olayı ile daha da derinleşmiş ve ikili ilişkileri tamamen koparan olay ise 2010 yılında yaşanan "Mavi Marmara" eylemi olmuştur ki bu da Türkiye ve İsrail ilişkilerinin askeri düzeye inmesine neden olmuştur.

4. Davos Ekonomi Formu ve Mavi Marmara Olayı

İki ülke arasında yaşanan kısa dönemli siyasi krizler 2008 yılı 27 Aralık tarihinde zirve yapmış ve bu tarihten sonra İsrail ile Türkiye'nin yıldızları bir türlü barışmamıştır. Öncelikle İsrail'in 27 Aralık tarihinde Gazze'de başlattığı "Dökme Kurşun Operasyonu" ikili ilişkilere büyük darbe indirmiştir. İsrail'in bölgedeki bu askeri eylemine ilk tepki veren Müslüman ülkelerin başında Türkiye gelmiş ve başbakan Erdoğan taraflar arasında ateşkesin sağlanmasını ve Filistin tarafı ile uzlaşmanı önermiştir. Fakat İsrail bölgede eyleme devam ettiğinden Erdoğan, İsrail'in bu davranışının Türkiye'ye de saygısızlık gibi değerlendirmiş ve iki ülke arasındaki ilişkilere güvenin kalmadığını vurgulamıştır. (Tür, 2009: 27)

İkili ilişkilere büyük darbe indiren İsrail'in Gazze'deki askeri operasyonu sonucu devletlerarasında yaşanan siyasi krizin boyutu artmış ve ilişkileri alt düzeye indirmiştir. Özellikle 2008 yılının son üç günü şiddetli geçmiş ve Gazze askeri operasyonu sonucu Filistin açık can pazarına dönüşmüştür. Bu operasyonla İsrail işkencesinden kurtulan Filistinliler komşu ülkelere sığınmıştır. İsrail'in Gazze ablukası devam ettiği esnada İsrail'de iktidara gelen Netanyahu hükümeti daha radikal tutum sergileyerek Ankara hükümetini kendine küstürmüştür. Özellikle Türkiye yönetimi açıklamasında İsrail'in Dökme Kurşun Operasyonu bölgede gelişen barış umutlarını yok ettiğini ve Ankara ile Tel-Aviv ilişkilerine de zarar verdiğini belirterek, İsrail'i bölge ülkelerine saygılı olmaya davet etmiştir. (Kaya, 2010: 109) Türkiye'nin İsrail kızgınlığının başka bir nedeni ise daha İsrail Gazze'de askeri operasyona başlamadan yaklaşık beş gün önce 22 Aralık tarihinde Ankara'ya resmi sefere gelen İsrail başbakanı Ehud Olmert Türk yetkililerine Dökme Kurşun Operasyonundan söz etmemiş ve bu planı gizli tutmuştur (Özkan ve Özer, 2023: 189). Özellikle Türk yetkililer HAMAS ve Gazze ile ilgili konuları açınca İsrail başbakanı konuyu hemen değiştirdiğini ve Türkiye'nin Gazze yardımlarının kesilmeyeceği sözünü vermiş ve bu konu hakkında daha fazla konuşmaktan kaçınmıştır. Bu açıklama sonrası Ankara hükümeti rahatlamış,

ama kısa süre sonra İsrail bölgede başlattığı askeri operasyon Türkiye'ni kızdırmış ve başbakan Erdoğan İsrail'in bu harekâtını Ankara hükümetinin arabuluculuk ve iyi niyetine büyük saygısızlık olarak yorumlamıştır. Başbakan Erdoğan İsrail'i bölgede saldırgan devlet gibi tanımlamış ve İsrail askerleri, Filistinleri Gazze'de açık hava hapisanesine mahkûm ettiğini belirtmiştir. (Tür, 2009: 27)

Siyonist devletin Dökme Kurşun Operasyonu sonucu Türkiye ve İsrail ilişkilerinin ana gündem maddesi “Filistin Sorunu” yeniden ön plana çıkmıştır. Fakat taraflar bölgede uzlaşmacı tutum yerine daha radikal tavır sergileyerek ikili ilişkileri gelişmesine büyük engeller çıkarmışlardır. Özellikle İsrail'in Gazze Operasyonundan iki ay sonra her iki ülkenin hükümet başkanı İsveç'in Davos kentinde düzenlenen “Davos Ekonomi Zirvesine” katılmış ve buradan yaşanan olaylar iki ülke tarihine “One Minute Krizi” olarak yazılmıştır. Davos'ta düzenlenen ekonomi zirvesinde başbakan Erdoğan, İsrail devlet başkanını sert eleştirmesi ilişkilerde yaşanan soğukluğu daha da artmış ve Davos Krizinden sonra yaşanan “Alçak Koltuk Krizi” iki ülke ilişkilerinde yumuşama olmadığını açıkça göstermiştir. (Akgün, vd., 2014: 4)

2009 yılın Ocak ayında Davos'ta dünya liderleri bir araya gelmişlerdir. Bu ekonomi forumda Ortadoğu sorunu özellikle İsrail'in bölgede başlattığı “Dökme Kurşun Operasyonu” konuşulmuştur. Gazze'de Barış Modeli başlıklı panelde bir araya gelen Türkiye başbakanı Erdoğan ile İsrail Cumhurbaşkanı Simon Peres arasında gergin diplomasi trafiği yaşanmıştır. Öncelikle başbakan Erdoğan, İsrail cumhurbaşkanına Filistin topraklarında ölçsüz askeri güç kullandığını söylemiş, ama Peres bunu kabul etmeyerek, Gazze'de yaşananlarda İsrail değil, Hamas'ın suçlu olduğunu vurgulamıştır. İsrail cumhurbaşkanı, başbakan Erdoğan'a peki siz bölgede roketler altında kalsaydınız, sizin tavrınız nasıl olurdu? Sorusunu sormuş ve kendi kanaatince İsrail'in bu askeri operasyonda haklı olduğunu savunmuştur. Cumhurbaşkanı Peres Hamas'ın çok tehlikeli bir terör örgütü olduğunu ve bölgedeki insani yardımları engellediğini söylemiştir. Bunun yanı sıra Ortadoğu'daki barış umutlarını İsrail değil, Hamas'ın baltaladığını vurgulamıştır. İsrail cumhurbaşkanının savunduğu bu ezilme tezi başbakan Erdoğan tarafından kabul edilmemiş ve panel Moderatörü Ignatius'da Erdoğan'a söz vermek istememiştir. Fakat Erdoğan yüzünü Peres'e dönerek şu ifadeleri kullanmıştır. *“Sesin çok yüksek çıkıyor. Benden yaşlısın biliyorum ki sesinin benden çok yüksek çıkması bir suçluluk psikolojisinin gereğidir. Benim sesim bu kadar çok çok yüksek çıkmayacak. Bunu böyle bilesin. Öldürmeye gelince siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüzü, nasıl vurduğumuzu çok iyi biliyorum”* demiş ve Davos Zirve Ekonomi Formunu terk etmiştir. (Tür, 2009: 28)

Başbakan Erdoğan'ın Filistin sorununda bu kadar sert çıkışı ve Peres'i çocukça azarlaması tek İsrail ve Türkiye kamuoyunda şok etkisi yaratmamış, tüm dünyada Davos'taki olanlar, özellikle Erdoğan- Peres tartışması konuşulmuştur (İnaç, 2023: 239). Yaşanan bu skandal olaydan sonra her kesin akılında tek soru, bu olaydan sonra Türkiye-İsrail ilişkileri nasıl gelişecek? Zaten ikili ilişkilerin en zor zamanlarını yaşayan İsrail ve Türkiye bu krizden sonra ilişkiler daha çıkmaza girmiştir. İkili ilişkilerde yumuşama veya normalleşme çağının bittiği ve Ortadoğu'da Türkiye İsrail ilişkileri en alt düzeye inmiştir. Zaten iki devlet arasında yaşanan bu karmaşık olaylar sadece Davos ile bitmemiş bundan sonra iki devlet arasında siyasi krizlerin devamı gelmiştir.

2009 yılında Davos'ta yaşanan olaylardan bir ay sonra İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Avi Mizrahi Şubat ayında basın önünde One Minute krizini değerlendirmiş ve İsrail komutanı, Türkiye başbakanı Erdoğan'a hakaret ederek "*Erdoğan Önce Aynaya Baksın*" ifadesini kullanmıştır. İsrail komutanın bu nezaket dışındaki tavrına karşılık Türkiye genelkurmay başkanlığı internet sitesinde yaptığı açıklama da Mizrahi'nin sözlerini, "*Talihsiz ve Kabul Edilmez*" bir ifade olduğunu belirtmiş ve İsrail yönetimini daha saygılı olmaya davet etmiştir. (Balci, 2011: 131)

One Minute olayından bir yıl sonra Türkiye ile İsrail arasında "Alçak Koltuk Krizi" yaşanmıştır. Bu krizin çıkma nedeni bir TV dizisi olmuştur. Bildiğimiz üzere bu dönemde Türkiye'de yayınlanan "Kurtlar Vadisi" isimli bir Türk dizisinde, Mossad ajanlarını çocuk istismarcısı ve çocuk kaçakçısı gibi gösterilmesine İsrail'in tepkisi sert olmuştur. Dönemin İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon 2010 yılın Ocak ayında Türkiye'nin Tel-Aviv büyükelçisi olan Oğuz Çelikkol'u İsrail Dışişleri Bakanlığı binasına çağırılmış ve burada İsrail basın mensupları önünde Ayalon kendisi yüksek, Türk diplomatı alçak koltukta oturarak Türkiye yönetimine nezaketsiz ve saygısız yönde bir mesaj vermiştir. (Uzer, 2011: 156)

Çelikkol krizinden sonra daha da gerginleşen Türkiye İsrail ilişkileri 2010 yılın Mayıs ayında daha büyük darbe almış ki bu olay iki devlet arasındaki ilişkileri askeri düzeyi indirmiştir.

2010 yılın 31 Mayıs tarihinde İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsanı Yardım Vakfının (İHH) organize ettiği Türk gemisi, insani yardım taşıma amacıyla Gazze'ye ulaşmak için yola çıkmış, ama İsrail askerleri uluslararası sularda Türk gemisine yaptıkları müdahale sonucu dokuz Türk, bir Amerikan vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Yaşanan bu skandal olay sonucu Ankara hükümeti ilk olarak Türk hava sahasını İsrail askeri uçakları için kapatmış ve tarihe "Mavi Marmara" olayı olarak yazılan bu taciz olayını BM'nin İnsan Hakları

Komisyonuna taşmıştır. Toplanan komisyon üyeleri Mavi Marmara olayı için “Palmer Raporu” hazırlamış ve bu rapor BM Genel sekreteri imzasından sonra 2 Eylül 2011 tarihinde resmi olarak yayınlanmıştır. Yayınlanan raporda, *“İsrail’in insani yardım taşıyan gemiye askeri güç kullanmasını kabul edilmez olduğunu vurgulamış, ama İsrail’in Gazze ablukasını meşru olduğunu savunmuştur”*. Raporun İsrail devleti lehine olması Tel Aviv hükümetini memnun etmiştir. (Sarıaslan, 2019: 1076)

Ankara yönetimi ise BM’nin yayınladığı rapordan memnun kalmamış ve rapor yayınlanmasından kısa süre sonra Türkiye hükümeti İsrail büyükelçisi olan Oğuz Çelikkol’u geri çağırılmış ve ikili ilişkileri ikinci kâtip seviyesine indirmiştir. Türkiye bununla yetinmeyip ve Mavi Marmara olayını değerlendiren dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, *“Mavi Marmara’rı Türkiye’nin 11 Eylül’ü”* olarak nitelendirmiştir. (Akgün, 2014: 5)

Yaşanan bu skandal olay sonucu Ankara yönetimi İsrail devletine karşı kızgınlığını her zaman dile getirmiş ve Türkiye katıldığı konferanslarda İsrail’i saldırgan devlet gibi tanımlayarak ikili ilişkilerde daha sert tutum sergilemiştir. Türkiye hatta Mavi Marmara olayından sonra İsrail ile sadece siyasi kriz yaşamamış bunun yanı sıra ikili ilişkilerde ekonomi ve askeri faktörler de zarar görmüştür. Türkiye cumhuriyeti, İsrail’i bölgede saldırgan ve aşırı güç kullanan Ortadoğu’da askeri eylemlere üstünlük veren devlet gibi tanımlamış ve Tel-Aviv hükümetini komşularına saygısız, nezaketsiz bir devlet olduğunu vurgulamıştır.

Ankara yönetimi Mavi Marmara olayından sonra ikili ilişkilerin yumuşama ve normalleşme çağına girmesi için İsrail devletinin önüne üç önemli şart sunmuştur. Türkiye’nin Mavi Marmara sonrası İsrail devletinden ilk beklentisi 31 Mayıs 2010 yılında yaşanan olaydan dolayı Tel Aviv’in Ankara’dan özür dilemesi, ikinci olarak Mavi Marmara saldırısı zamanı ölen vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesi ve son olarak da İsrail’in Gazze ablukasını kaldırması olmuştur. (Sarıaslan, 2019: 1077)

Türkiye’nin bölgedeki İsrail’e karşı uyarları ve beklentileri ne yazık işe yaramamış ve Tel Aviv yönetimi Filistinliler üzerinde askeri baskısını devam ettirmiştir. Özellikle Tel Aviv hükümeti Ankara hükümeti ikili ilişkilerde kopma noktası yaşadığı son olayda Ortadoğu coğrafyanın düzeni değişmiş ve bu olaylardan sonra bölgede yeni sorun olan “Arap Baharı” devrimin yaşanması ile jeopolitik dengeler ve bölge istikrarı alt üst olmuştur (İnaç, 2022: 219). Bölgenin lider devleti konumunda olan Türkiye cumhuriyeti sınır komşularında yaşanan iktidar değişimlerini yakından takip ederek, yaşanan devriminin kendi devleti ve yönetimine sıçramaması için bölgedeki dış unsurlara karşı ihtiyatlı politika izlemiştir.

Ortadoğu’da bu yıllarda yaşanan olaylara genel olarak bakarsak, zaten kanlı ve sürekli kargaşa olan topraklar 2008 yılın son günlerinde daha da karışmıştır. Bölgede İsrail’in aşırı güç kullanımı ve Filistin işkencesi bölge ülkelerinin sert tepkisine neden olmuştur. İsrail’in bölgesel askeri operasyonlarına karşı çıkan devletlerden biri de Türkiye olmuştur. Türkiye cumhuriyeti her zaman olduğu gibi ikili ilişkilerde Filistin meselesini ön planda tutmuştur. Yaşanan bölgesel karışıklık ve İsrail’in hiçbir devlet uyarısını dikkate almadan bölgede askeri eylemlerini devam ettirmesi Ankara’nın tepkisine neden olmuş ve Türkiye ister ulusal isterse de uluslararası kanallar aracılığı ile İsrail’i uyarmıştır. Tel Aviv yönetimi yine hiçbir uyarılarını dikkate almadığından Türkiye cumhuriyeti, İsrail’in bölgede tüm devletlere karşı güven ve saygısını kaybettiğini belirtmiştir. İki ülke arasında yaşanan bu siyasi krizler 2009 One Minute ve 2010 Mavi Marmara olayı ile zirve yapmış ve yaşanan bu skandal eylemler sonucu ikili ilişkiler en alt düzey seviyesine inmiştir.

5. Türkiye ile İsrail Arasında Siyasi Krizin Son Bulması ve Normalleşme Dönemine Geçişin Sağlanması

İsrail’in Dökme Kurşun operasyonu ile bozulan Türkiye-İsrail ilişkileri 2009 yılı Davos’ta daha da gerilmiş ve 2010 yılında yaşanan Mavi Marmara saldırısı sonucu iki ilişkiler tarihin en zor döneminden geçmiştir. Özellikle İsrail devletinin 2008 yılında askeri operasyonu tek Filistin’e saldırı ile yeterli kalmamış (İnaç, 2021b: 79) ve Gazze kentini ablukaya alarak buradaki insanlara yardım gönderen başka devletlerin insani filolarını taciz etmesi sonucu Ortadoğu coğrafyasında İsrail’in itibarı daha da düşmüştür. İsrail devleti bu abluka yöntemi ile bölgedeki Hamas terör örgütünü Ortadoğu’dan ya da mümkünse dünyadan temizleyeceğini amaçlamıştır. Bundan dolayıdır ki Tel Aviv yönetimi Gazze ablukasını kendine haklı sanarak bölgeye başka aktörlerin karışmasına izin vermemiştir. İsrail’in Gazze ablukasını ve askeri barikatları yıkmaya çalışan ülkelerin başında Türkiye cumhuriyeti gelmiştir. Fakat Türkiye yönetimi bu çabaları ilk olarak sivil ve diplomasi yolu ile çözüme kavuşturmayı rehber edinmiş, ama sonuç Türkiye’nin planladığı gibi gitmemiştir. Öncelikle Türkiye’nin insani yardım filosu Gazze’ye ulaşmak üzere Türkiye’den uğurlanmış, ama 31 Mayıs 2010’da İsrail askerleri uluslararası sularda bu gemiyi taciz ederek birçok Türk vatandaşını öldürmüş ve gemideki insani yardıma el koyduğunu açıklamıştır. Tarihe Mavi Marmara saldırısı gibi yazılan bu olaydan sonra iki ülke arasında ilişkiler ikinci kâtip düzeyine inmiş (İnaç, 2021a: 249) ve Ankara hükümeti bundan sonra Tel Aviv hükümeti ile ilişkilerini ikinci kâtip aracılığı sürdürüleceğini açıklamıştır. İki ülke arasındaki 2010 olayın da asıl aktör asker olsa da tüm suçları askeri personelin üzerine yıkmak doğru olmaz. Çünkü bu dönemde her iki tarafta

radikal tutumda olan siyasetçiler Türkiye-İsrail ilişkilerini baltalamaya özen göstermiş ve taraflar arasındaki ilişkilerde yumuşama, normalleşme çağının başlamasına izin vermemişlerdir. Özellikle İsrail’de 2009 yılında yeniden iktidara gelen Likud partisi ve Netanyahu hükümeti Türkiye ilişkilerine daha radikal bakmış ve Ankara’nın uyarılarını İsrail yönetimi görmezden gelmiştir. Fakat bölgede Arap Baharı gibi devrim hareketleri, önceden devam eden ve halen bölgede varlığını sürdüren, PKK ve Hizbullah gibi terör örgütlerinin yeniden aktifleşeceği endişesi ile Ankara ve Tel Aviv yönetimi ikili ilişkilerdeki radikal tutumlar yerine yeniden çıkar politikasına öncülük tanımışlardır.

Türkiye yönetimi Mavi Marmara olayı sonucu İsrail devletinin önüne sürdürdüğü üç koşuldan biri olan İsrail devletinin özür dilemesi şartı, bu olayının yaşanmasından üç yıl sonra 2013 yılında gerçekleşmiştir. Dönemin ABD başkanı Barack Obama’nın baskısı ile İsrail başbakanı Netanyahu, 2013 yılın Mart ayında Türkiye devletinin başbakanı Erdoğan’dan Mavi Marmara’da yaşananlardan dolayı özür dilemiştir. (Ülgül,2016: 100)

Bu dönemde Türkiye’de İsrail’e karşı nefret eylemi daha ön plana çıktığından iki ülke ilişkilerinde yaşanan soğukluk kolay kolay bitmemiş ve bazen karşıt söylemler devam etmiştir. Fakat her iki ülke de yaşanan bölgesel gelişmelerden dolayı ilişkileri yeniden canlandırmanın ve normalleşmenin zamanın geldiğini anladığından her iki devlet yönetimi de bir birine karşılıklı tavizler vermiştir. Özellikle İsrail’in Türkiye’den özür dilemesi ve Türkiye’nin de bölgede bazı İsrail eylemlerini görmezden gelmesi sonucunda iki devlet ilişkilerinde yumuşama döneminin başlamasını göstermiştir. Yaşanan bu olumlu gelişmeler sonucunda iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden yükselme çağına geçmiş ve özellikle ekonomi, ticari ilişkilerinde yükselme daha ön plana çıkmıştır. Öncelikle Mavi Marmara olayı sonrası Türkiye ve İsrail’in ticari ilişkilerini değerlendiren dönemin Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi, *“İsrail’e mal satarken İsrail hükümetine değil, İsrail’de a, b firmaları ile ticaret yapıyoruz”* ifadesini kullanmıştır. (Sarıaslan, 2019: 1083) Bu açıklamadan görülmektedir ki iki ülke ilişkilerinde özel sektör ve özel yatırımları daha ön plana çıkmış ve her iki devlette bu ticari ilişkilerin gelişmesine önem vermiştir.

İki ülkenin askeri ilişkilerinde etkili olan soğuk rüzgârlar 2010 yılın son aylarından sonra yavaş yavaş yumuşama göstermiş, ama bu dönemde İsrail Savunma Bakanı Ehud Barak’ın Türkiye Milli İstihbarat Teşkilatı müsteşarı Hakan Fidan’a karşı asılsız iddiaları ikili askeri ilişkilerde yaşanan yumuşama çağını yeniden germiştir. Barak özellikle Fidan’ı İran dostu ve İran’a askeri bilgiler verebilecek bir ajan olarak tanımlamış ve Türkiye yönetimi, İsrail

devleti ile ilişkilerde olumlu gelişme istiyorsa bu türlü eylemlerden uzak kalmasını talep etmiştir. (Uzer, 2011: 160)

İsrail Savunma Bakanı hangi kaynağa göre Hakan Fidan hakkında bu ifadeleri kullanmasını kestirmek çok zordur. Ancak gerçek şudur ki İsrail’de halen Türkiye yönetimine karşı bu asılsız iddialar ve yönetime müdahale teşebbüsleri İsrail ile Türkiye ilişkilerinde beklenen o yükselmeni erteleyecektir. İki devlet arasında bu asılsız bilgilere dayanan güven sorunu sonucu ilişkilerde yeni bir askeri gerilim 2014 yılında yaşanmıştır. İsrail devleti 2014 yılın Temmuz ayında Filistin topraklarında “Koruyucu Hat Operasyonu” başlatmıştır. Bu askeri tatbikatlara kaşı çıkan Ankara hükümeti bölgede yeniden İsrail devletini uyarmıştır. Fakat İsrail yönetimi bu uyarıları dikkate almamış ve bölgedeki askeri eylemlerine devam etmiştir. Özellikle 2014 yılın sonlarında İsrail askerlerinin Mescid-i Aksa’ya girişi Türkiye cumhuriyetinin sert tepkisine neden olmuş ve iki devlet arasında yeniden kısa dönemlik siyasi kriz yaşanmıştır. (Sarıaslan, 2019: 1084)

Türkiye yönetimi iki ilişkilerde her zaman Filistin meselesini ön planda tuttuğundan İsrail’in bölgedeki her türlü askeri eylemlerine karşı çıkarak bu topraklarda Filistinlilerin haklarını savunmuştur. Özellikle 2010 yılından sonra hem ulusal hem de uluslararası alanda saygınlığını kazanan AKP ve Erdoğan yönetimi bölge çıkarlarında kimseye taviz vermemiş, gerekirse bu topraklarda Batının bölgesel girişimlerini bile bozmuştur. Türkiye’nin bölgedeki çıkar politikasında kararlı olmasının temel nedeni Türkiye cumhuriyetinin artık o eski Türkiye değil, Türkiye artık hem bölgesinde hem de dünyada sözü geçen devlet konumundadır. Yani bölgede artık Batı’nın mesajlarını Doğu’ya, Doğu’nun da mesajlarını Batı’ya taşıyan ve yeri geldiğinde kendi görüşlerini bile hem Doğu’ya hem de Batı’ya kabul ettiren bir bölgesel güç olan Türkiye cumhuriyeti vardır. (Oğuzlu, 2009: 20) Türkiye’nin Ortadoğu bölgesinde önemli aktöre dönüşmesi hem İsrail devletinin hem de ABD’deki Yahudi Lobisinin her zaman dikkatinde olmuştur. İki devlet ilişkilerinde yaşanan gelişmeler sonucu Türkiye cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 14 Aralıkta Türkmenistan’a yaptığı sefer esnasında uçakta gazetecilerin sorularını cevaplamıştır. Gazetecilerden biri cumhurbaşkanı Erdoğan’a İsrail Türkiye İlişkilerinde yeni gelişmeler yaşanacak mı? Sorusuna Türkiye cumhurbaşkanı Erdoğan şu açıklamayı yapmıştır. *“Türkiye ve İsrail ilişkilerinin normalleşmesi tek iki devlet için değil bütün bölge için faydalı olduğunu düşünüyorum ve bu ikili ilişkilerin gelişmesinde İsrail devleti daha hassas tutum sergileyerek, Türkiye cumhuriyetinin ilişkilerde normalleşme koşulu için öne sürdüğü şartları yapacağına umut ediyorum”* ifadesini kullanmıştır. (Pulat, 2015: 133)

Özellikle 2010 yılında yaşanan Skandal olaydan sonra her iki devlet ilişkilerin normalleşmesi için yoğun çaba harcamış ve bu diplomatik gayret altı yıl sonra 2016 yılında başarılı şekilde sonlanmıştır. Her iki ülke 2016 yılında karşılıklı Normalleşme antlaşması imzalanmış ve bu anlaşma ile iki devlet ilişkilerinde yaşanan siyasi bunalım son bulmuş ve aynı yılın 15 Kasımında devletler yeniden karşılıklı büyükelçiliklerini açmışlardır. Bu karşılıklı anlaşma ile iki ülke arasında yeniden ekonomi, askeri ve ticari ilişkilerin gelişmesi ön görülmüştür. Özellikle anlaşmadan hemen sonra İsrail devleti, Mavi Marmara saldırısı sonucu hayatını kaybeden Türk Vatandaşlarının ailelerine 20 milyon dolar tazminat ödemiş ve Türkiye'nin normalleşme için öne sürdüğü tazminat koşulu da yerine getirilmiştir. (Sarıaslan, 2019: 1092)

İki ülke arasında yaşanan bu olumlu gelişmeler hem devlet yönetimi hem de özel sektörler tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştır. Özellikle 2016 yılında imzalanan ilişkilerde normalleşme anlaşması ile her iki ülkenin özel sektöründe karşılıklı yatırımlar ön plana çıkmıştır.

Bu dönemde yapılan karşılıklı yatırımlara bakarsak, ilk olarak Türk firması olan Koç Holding ve Zorlu Grup daha çok öne çıktığını görmekteyiz. Özellikle Koç Holding İsrail teknoloji kullanımında ismini duyuran holding olmuş ve Zorlu Grup ise İsrail'de en büyük Türk yatırım firması olarak tarihe geçmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'ye en çok yatırım yapan İsrail şirketleri Netafim ve Omrat Jeotermal firmaları olmuş ki, bunlar da Türkiye'nin iç pazarında büyük hissedar olmuşlardır. (Sarıaslan, 2019: 1094)

İki ülke arasında imzalanan 2016 normalleşme anlaşması ile ilişkilerde yumuşama çağı daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Özellikle cumhurbaşkanı Erdoğan 2020 yılında bizzat kendisi İsrail ile ilişkileri geliştirme niyetinde olduğunu açıklamış ve Erdoğan'ın bu barış mesajı hem Yahudi Lobisi hem de İsrail devleti tarafından olumlu karşılanmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, *"İki ülke arasında istihbarat temaslarının devam ettiğini belirtmiş ve en tepe de olan bazı kişilerle bir takım sorunlar yaşıyoruz. Yoksa gönül ister ki bizim de Ortadoğu coğrafyasında İsrail ile çok iyi ilişkilerimiz olsun ve bu ilişkileri daha strateji boyutlarına taşıyalım"* ifadesini kullanmıştır. (Yesevi, 2021: 1) Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu açıklamasından sonra devlet yetkileri ilişkilerin gelişmesine daha olumlu bakmış ve iki ülke arasında karşılıklı ziyaretlerin sayısı artırılmıştır. Özellikle İsrail ile Türkiye arasında ilişkilerde yeniden dostluğun başlamasında dış faktörlerin de büyük önemi olmuştur. Bu dış ülkelerden en önemlisi Türkiye'nin kardeş, İsrail'in ise strateji ortağı gördüğü Azerbaycan cumhuriyeti olmuştur.

Azerbaycan cumhurbaşkanının sözcüsü Hikmet Hacıyev CNN Türk yayına katılarak Doğu Akdeniz'de yaşanan olayları değerlendirmiş ve Azerbaycan

cumhuriyetinin Türkiye ile İsrail ilişkilerinin gelişiminde katkılar yapacağı ve arabulucu Misyonu üstene bileceği mesajını vermiştir. Kardeş devlet olan Azerbaycan cumhuriyetinin bu misyoner görevi başarılı olmuş ve Türkiye ile İsrail'in diplomasi trafiğinde yoğunluk yaşanmıştır. Özellikle bu yoğun diplomasi trafiği sonucu Türkiye cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan 2022 yılında İsrail cumhurbaşkanı Isaac Herzog'u Türkiye'ye davet etmiştir. Bu teklifi olumlu karşılayan Herzog 14 yıllık aradan sonra 2022 yılın 9 Martında Ankara'ya resmi sefere gelen ilk İsrail cumhurbaşkanı olmuştur.

İki devlet arasında yaşanan bu olumlu gelişmeler hem ulusal kamuoyu hem de uluslararası kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Özellikle İsrail cumhurbaşkanının Ankara seferi sonrası gelişen olumlu ilişkiler karşılıklı yatırımları da ön plana çıkarmış ve her iki ülkede hissedar olan özel şirketler karşılıklı yeni yatırımlara teşvik edilmiştir (İnaç, 2018: 309). 2014 yılında İsrail'de faaliyete başlayan ve Türk Firması Zorlu Gruba ait Dorad Doğalgaz Santrali bu yaşanan uyumlu gelişmeler sonucu üretimini daha da artmıştır. (Yesevi, 2021: 2) 2010 Mavi Marmara olayından sonra iki ülke ilişkilerinin gelişiminde zirve yaptığı tarih ise 2023 yılın Şubat ayı olmuştur (İnaç, 2020: 519). Bildiğimiz üzere 2023 yılın 6 Şubat tarihinde Türkiye'nin Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde 7,7 büyüklüğünde yıkıcı deprem yaşanmış ve bu deprem sonucu Türkiye'nin 10 büyük şehri zarar görmüştür. Bunun yanı sıra bu depremde 40.000 aşkın Türk vatandaşı vefat etmiştir.

“Asrın Felaketi” olarak tarihe yazılan bu deprem sonucu birçok ülkeden Türkiye'ye yardım gönderilmiştir. Özellikle bu depremde kardeş Azerbaycan cumhuriyetinden sonra Türkiye'ye en çok yardım yapan devlet İsrail olmuştur. İsrail devleti hem insani yardım hem de AFAD destek ekibi ile Türkiye'nin deprem bölgesine gelmiştir. Siyonist devletinin bu yardım desteği hem Türkiye yönetimi hem de Türk halkı tarafından ayakta alkışlanan olay olmuştur. Tel-Aviv yönetiminin bu Deprem diplomasisi ve cömert tavrı ikili ilişkileri daha stratejik boyuta taşımıştır (İnaç, 2014: 39). Günümüz çağında artık İsrail ile Türkiye ilişkileri 1995-2000 yılında ki gibi Altın dönemlerini yaşamakta ve iki ülke arasında karşılıklı ilişkiler üst düzeye çıkarılmıştır. İkili ilişkileri normalleştiren 2016 yılı anlaşması ile Türkiye ve İsrail bugün Ortadoğu'da iki stratejik devlet konumuna yüklemiş ve ilişkileri daha Spesifik alanlara taşımayı başarmıştır.

6. II. Dağlık Karabağ Savaşında, Azerbaycan'a Türkiye ve İsrail'in Desteği

Dağlık Karabağ sorunu Güney Kafkasya coğrafyasının en büyük istikrarsızlık sorunu olarak bilinmektedir. Bölgede tarihsel olarak yaşanan

kanlı savaşlar sonucu her iki taraf çok sayıda can kaybı vermiştir. Özellikle 1990 yıllarda Kafkasya coğrafyasında yaşanan otorite boşluğunu fırsata çeviren Ermenistan devleti hem yerel birlikleri ile hem de yurtdışı Ermeni Diaspora destekli paralı asker gücü ile Dağlık Karabağ ve bu bölgeye sınır olan yedi şehri Azerbaycan yönetiminden işgal yolu ile koparmış ve bu toprakları Erivan yönetimine birleştirmişlerdir. İki devlet arasında süren bu tarihsel düşmanlık ve Ermenistan'ın Azerbaycan cumhuriyetine asılsız toprak iddiaları sonraki yıllarda da devam etmiş ve Ermeniler sürekli olarak sınır hattında tahribatlar yaparak askeri gerilimi daha da üst düzeye çıkarmışlardır.

1988-1994 yılları arasında yaşanan Birinci Ermenistan-Azerbaycan savaşı 1994 yılında imzalanan Bişkek Anlaşması ile son bulmuş ve taraflar bölgede sıcak savaş yerine sürekli ateşkes kuralını devreye sokmuşlardır (İnaç, 2007: 29). Fakat 1994 yılından sonra sınır hattında silah sesleri hiç susmamış ve Ermenistan yönetiminin Azerbaycan'a karşı askeri tacizleri devam etmiştir. Bu askeri eylemlere Azerbaycan askerleri de karşılık verince Dağlık Karabağ'da yeniden kısa süreli savaşlar yaşanmıştır. Özellikle iki taraf arasında yaşanan bu cephe hattı saldırıları 2016 ve 2020 yılında üst seviyeye ulaşmış ki her iki saldırı da Azerbaycan güçleri bölgede Ermenileri bozguna uğratmıştır. Öncelikle Azerbaycan devleti 2000'lerde Güney Kafkasya coğrafyasında parlayan bir yıldız olmuştur. Bakü yönetimi petrol ve doğalgazdan gelen geliri, savunma sanayisine harcamış ki bu da Azerbaycan'ı birkaç yıl içinde bulunduğu bölgenin lider devleti konumuna yükseltmiştir. Azerbaycan'ın bu akıllı yatırımı ve doğru, dengeli siyaseti sonucu Azerbaycan cumhuriyetinin dünyada saygınlığı artmış ve hem komşu hem de bölge dışı ülkeler ile ikili ilişkilere önem vermiştir. Azerbaycan'a her zaman destek veren yanında olan devlet hiç kuşkusuz kardeş ülke gördüğü Türkiye olmuştur. Türkiye cumhuriyeti Azerbaycan'ı her daim desteklemiş ve Azerbaycan'ın hak savaşı olan Dağlık Karabağ sorununda da Ankara yönetimi Azerbaycan tezini savunmuştur. Türkiye gibi Azerbaycan tezine destek veren bir diğer Ortadoğu devleti ise İsrail olmuştur. İsrail'de Azerbaycan ile kültürel bağları ve bölgesel çıkarlarından dolayı Güney Kafkasya'da Azerbaycan cumhuriyetine en çok destek veren ülke olmuştur. Bunun yanı sıra ABD ve Avrupa'da her zaman Azerbaycan'ı küçük düşürmeye çalışan Ermeni Lobisine karşı Yahudi Lobisi Azerbaycan'ı desteklemiş ve Dağlık Karabağ sorununda Bakü yönetiminden yana politika izlemiştir. İsrail'in Azerbaycan'a verdiği değer yanında yatan bir diğer faktör ise Azerbaycan petrolü olmuş ve Azerbaycan İsrail enerjisini karşılayan devletlerin başında gelmiştir. Bu enerji faktörü dışında da ikili ilişkilerde yine Askeri bağlar her zaman dikkate alınmış ve İsrail devletinin en çok silah sattığı ülkelerden biri de Azerbaycan cumhuriyeti olmuştur. İki ülke arasındaki askeri işbirliğini yakından takip edersek sadece 2012 yılında

Azerbaycan devleti, İsrail'den 1,6 milyar dolarlık silah almıştır. (Özdaşlı, 2017: 183)

Azerbaycan ile İsrail arasında yaşanan bu askeri trafiği sonraki yıllarda devam etmiş ve Azerbaycan kendi savunma eksiklerini İsrail devleti aracılığı ile tamamlamıştır. Azerbaycan'ı hak savaşı olan Dağlık Karabağ savaşına hazırlayan Türkiye ve İsrail her zaman hem masa da hem de sınır hattı çatışmalarında Azerbaycan'ı desteklemiş ve Bakü yönetiminin bölgesel tezlerini haklı görmüşlerdir (İnaç, 2004: 39). Azerbaycan devleti ise hem Türkiye hem de İsrail desteğini arkasına almış ve kendi savunma eksiklerini bu iki ülke aracılığı ile gidererek kendi bölgesinde yeni savaşa hazırlanmıştır. Özellikle 30 yıla aşkın bir sorun olarak kalan Dağlık Karabağ problemi 2020 yılında daha da derinleşmiş ve bu dönemde diplomasi trafiği artık çıkmaza girmiştir. Her iki devlet artık bölgede diplomasinin işlevselliğini ve arabulucu Misyonlarının yeterli olarak çalışmamasını öne sürerek bölgede yeni savaşın alarmını vermiştir. Özellikle Ermenistan cumhuriyeti, bu coğrafyada Rusya ve İran'ın desteğini, bölge dışındaki Ermeni Diasporasının desteğini arkasına aldığı düşünerek 2020 yılın yazından Azerbaycan'a karşı sınır saldırılarını daha da artırmış ve bu saldırılar bölgede yeni savaşın başlamasına neden olmuştur. Ermenistan devleti ilk olarak 2020 yılın Temmuz ayında Azerbaycan cumhuriyetinin önemli lojistik kenti olan Tovuz'a saldırmış, ama istediğini alamayınca geri çekilmiştir. Ermenistan'ın Tovuz saldırısı Azerbaycan halkının sabır bardağını taşımış ve özellikle bu savaşta Azerbaycan halkı tarafından çok sevilen tümgeneral Polad Haşimov'un şehit düşmesi Azerbaycanlıların, Ermenistan üzerindeki nefretini daha da artırmış ve Azerbaycanlı gençler gönüllü seferberliğe yazılmak için Askeri binaların önüne toplanmışlardır. Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan bu askeri gerilim Eylül ayında yeniden patlamış ve 27 Eylül sabahı Güney Kafkasya coğrafyasında İkinci Dağlık Karabağ savaşı başlamıştır.

Azerbaycan ordusu 30 yıldır işgal altında olan topraklarını silah gücü almaya karar vermiş ve 27 Eylül sabahı sınır hattında karşı taarruza başlamıştır. Azerbaycan'ın bu askeri operasyonu karşısında tutunamayan Ermeni çeteleri daha savaşın ilk haftasından yenilgiyi kabullendiğini anlamışlardır. Savaş başlayandan bir hafta sonra Azerbaycan cumhuriyetinin Güney Ordu Komutanlığı Cebrail kentini 4 Ekim tarihinde Ermeni birliklerinden kurtarmış ve bu şehir de 27 yıldan sonra Azerbaycan bayrağı dalgalanmıştır. Azerbaycan'ın Karabağ'da peş peşe askeri zaferleri karşısında tutunamayan Ermeni güçleri Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerine füzeler atarak askeri intikamlarını bu sivil insanları şehit etmekle aldıklarını söylemişlerdir. Adil olmayan bu savaş seçeneği sonucu Azerbaycan'ın Gence, Barda, Ağcabedi, Tartar şehirleri Ermeni füzeleri tarafından bombalanmıştır. Özellikle

Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti olan Gence'nin sürekli bombalanması sonucu birçok sivil Azerbaycan vatandaşı yaşamını yitirmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerini vurmasında iki nedeni vardır. Birincisi Ermenistan devletinin cephe hattındaki yenilgisi ve askeri kaybı telafisini bu günahsız sivil insanları öldürmekle aldığını düşünmüş, ikinci olarak da Azerbaycan yönetiminden de aynı şeyi beklemiş ve Azerbaycan'ı da Ermeni sivil yerleşim yerlerini vurmasına zorlamıştır.

Fakat Azerbaycan devleti Ermenistan'ın bu niyetini önceden anladığından Ermenilerin bu oyununa gelmemiştir. Çünkü Azerbaycan da intikam hırsına kapılıp Ermeni sivil kentlerini bombalaysaydı, savaşın coğrafi alanı daha da genişleyecek ve Ermeniler hem üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünü bölgede devreye sokacak hem de Azerbaycan'ı Dağlık Karabağ dışında Ermeni sivil kentlerini vurduğunu savunarak dünyada haksız durumunu haklı olarak göstereceklerdir. Fakat Azerbaycan devleti Ermenistan'ın bu planını zamanında anladığından Ermeniler bu tatlı yalanlarını kendilerinden başka kimsenin yutmasına izin vermemişlerdir. Ermeniler sürekli olarak Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerini hedef alması ve bu yerlerdeki halkı güvensizlik ve korku Sendromu içinde tutmaya çalışmışlardır. Çünkü Ermeni füzeleri altında Azerbaycan bölgeleri güvende olamayacak ve halk bu yerlerden göç etmek zorunda kalacaktır. Bu durum da Azerbaycan halkı içinde, Azerbaycan yönetimine karşı güvensizlik psikolojisinin doğmasına neden olacak ve halkın yönetime karşı güveni zayıflayacaktır. (Hasanoğlu, vd., 2020: 528)

Ermenistan'ın bu düşünce ve adil olmayan savaş seçeneği karşısında Azerbaycan yönetimi ise girdiği hak savaşında daha doğru ve adil savaş seçeneğini savunmuş ve savaşın coğrafi alanını Dağlık Karabağ dışına yayılmasına izin vermemiştir. Azerbaycan ordusu artık savaşın ilk 30 gününde işgal altında bulunan 5 şehri (Cebrail, Fuzuli, Hocavend, Zengilan, Gubadlı) Ermenilerden temizlemiş ve bu topraklarda Azerbaycan Bayrağı dalgalanmıştır. Azerbaycan'ın bu askeri başarısı sonucu bölgede Şuşa, Hankendi içlerine sığınan Ermeni askerleri burada lojistik zorluk yaşamışlardır. Azerbaycan ordusu ise artık 5 Kasım tarihinde Şuşa kentine yakınlaşmış ve bölgede Şuşa operasyonu için yeni hazırlıklara başlamıştır. Azerbaycan ordusu 8 Kasım tarihinde Dağlık Karabağ'ın kalbi olan Şuşa şehrini düşman işgalinden kurtarmış ve bu kent toprağında 30 yıldan sonra Azerbaycan bayrağı dalgalanmıştır. Şuşa'nın işgalden kurtulmasından sonra Ermeni Ordusunun o efsanevi yenilmezlik felsefesi son bulmuş ve Ermeniler Azerbaycan askerleri önünde yenilgini kabul etmişlerdir. Özellikle 2020 Dağlık Karabağ savaşı, Azerbaycan'ın askeri gücünü hem bölgede Ermenistan yönetimine hem de dünyadaki Ermenistan Diasporasına tanıtmış ve Bakü

yönetimini 30 yıl önceki Azerbaycan'dan çok daha ileri güce sahip olduğunu göstermiştir.

Ermenistan yönetimi Şuşa yenilgisinden sonra 9 Kasım da Azerbaycan devleti ile Anlaşmaya hazır olduklarını açıklamış ve Rusya'nın da arabuluculuğu ile Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya devlet başkanları 10 Kasım da imzaladıkları “Üçlü Anlaşma” ile II. Dağlık Karabağ savaşını resmen bitirmişlerdir. Özellikle Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan bu anlaşmanın hem kendisi hem de Ermenistan halkı için son derece acı olduğunu belirtmiştir. Başbakan Paşinyan, Savaşta ateşkesin gerekli olduğunu ifade etmiş ve Ermenistan'ın tükendiğini vurgulamıştır. Paşinyan yönetimi, Ermenistan'ın askeri kaynaklarının tükendiğini ve cephe hattında askerlerin sayının azaldığını, onları takviye edecek askerlerin bulunmadığını söyleyerek, Erivan yönetimin yenilgisini kabul etmiştir. (Maranki, 2021: 265)

Yapılan anlaşma ile Ermenistan devleti İkinci Karabağ Savaşında yenilgiyi kabul etmiş ve Dağlık Karabağ ve sınır 7 şehri asıl sahibi olan Azerbaycan yönetimine geri iade etmiştir. Azerbaycan ordusunda gelişmişlik düzeyi ve modern silah rezervi ile Ermenistan askerlerini 44 gün içinde bozguna uğratmıştır. Özellikle Azerbaycan halkının beklediği o vuslatın yaklaştığı ve kendi toprakları için giriştiği bu hak savaşında hiçbir aktör Azerbaycan devletinin önünü kesememiştir. Bunun yanı sıra halkın intikam hırsı ve 30 yıllık ezilmişlik, zayıf düşürülme Sendromu bu savaşla son bulmuştur. Azerbaycan önünde bozguna uğrayan Ermeni birliklerinin büyük kısmı silahı bırakarak yapılan anlaşmaya sadık kalmış, ama bazı bölücü Ermeni birlikleri Azerbaycan'ın bu bölgesel zaferini kabullenmediğinden dağlara kaçarak bölgedeki Azerbaycan askerleri ile çatışmaya devam etmiştir. Fakat 3, 5 bölücü birlikler de düzenli disiplinli Azerbaycan ordusu karşısında çok tutunamamış kısa süre sonra Azerbaycan askeri birliklerine teslim olmuşlardır (İnaç, 2003: 343). 10 Kasım anlaşması gereği Azerbaycan ordusu işgalden kurtardığı şehirlerde kalacak ve bunun yanı sıra diğer şehirlerde Ermeni güçleri tarafından en geç 1 Aralık tarihine kadar boşaltılarak Azerbaycan yönetimine devir edilecektir. Bu anlaşma gereği Ermeniler, 20 Kasım da Ağdam şehrini, 25 Kasım da Kelbecer'i ve 1 Aralık'ta ise Laçın'i boşaltarak Azerbaycan cumhuriyetine teslim etmişlerdir. (Dinç, 2021: 125)

Ermeniler 1 Aralıkta Laçın kentini Azerbaycan'a teslim ettikten sonra Dağlık Karabağ'da artık yeni düzen başlamış ve Bakü yönetimi bölgenin gelişmesi için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar günümüzde de devam etmekte ve Dağlık Karabağ artık tek Azerbaycan cumhuriyetinin değil, Türk Dünyasının en güzel bölgesi haline gelmiştir (İnaç, 2003: 249). Azerbaycan'ın bu askeri başarısı ve bölgede hegemonya gücü sonucu

akıllarda tek soru vardır. Azerbaycan hangi dış güçlere güvenerek bu savaşı başlattı ve neden Bakü yönetimi Dağlık Karabağ'ı 2020 yılında kurtarmayı kararlaştırdı?

Öncelikle Azerbaycan devleti bölgede Dağlık Karabağ müzakerelerinin tıkandığını anlamış ve her yıl bölgeye sefer yapan MİNSK Grubunun yalan vaatleri ve Ermenistan tutumlu açıklamaları resmi Bakü'nü bölgede savaşın kaçınılmaz olduğu tezine inandırmış ve Azerbaycan Dağlık Karabağ diplomasisin tıkandığını gerekçe göstererek kendi toprak bütünlüğü ve bölgesel istikrarsızlığını askeri yöntemle tamamlamıştır. Azerbaycan'ı askeri yönetime başvurmaya zorlayan faktör de Ermenistan'ın kendisi olmuştur. Öncelikle Ermenistan içinde yaşanan iktidar değişikliği sonucu yönetime gelen Paşinyan hükümeti ilk başlarda bölgede liberal görünse de zamanla daha radikal tutum benimsemiş ve Azerbaycan'ı açık savaşla tehdit etmiştir. Paşinyan hükümetinin Savunma Bakanı David Tonayan'ın "*Yeni Savaşlar, Yeni Topraklar*" tezi zamanla Paşinyan tarafından desteklenmiş (İnaç ve Yacan, 2018: 319) ve Ermenistan yönetimi bölgede Azerbaycan topraklarına yeni saldırılar için orduyu yenileme kararı almıştır. (Dinç, 2021: 59) Ermenistan bu saldırgan tezi karşısında Azerbaycan yönetimi de boş durmamış ve resmi Bakü yönetimi de GSYİH'nın büyük bölümünü savunma harcamasına ayırmıştır.

Azerbaycan yönetimini bu hak savaşında destekleyen ülkelerden en önemlisi Türkiye cumhuriyeti olmuştur. Türkiye yönetimi ister 1990'lar isterse de 2000'ler olsun her zaman Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan tezini savunmuştur. Azerbaycan'ı hak savaşında Türkiye'den sonra desteleyen ülkeler ise Pakistan ile İsrail olmuştur. Bu üç devlet Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ tezini hem masa da hem de sahada desteklemiştir. Azerbaycan'ı her zaman küçük düşürmeye çalışan Ermeni Diasporasına karşı Yahudi Diasporası Azerbaycan'ı desteklemiş ve Ermenistan'ı Dağlık Karabağ da haklı konuma yükselmesine izin vermemiştir (İnaç ve Yaman, 2015: 28). Özellikle ister İsrail olsun ister Türkiye ve Pakistan, Azerbaycan devletini desteklemiş ve Azerbaycan'ı Ermenistan önünde güçlü olmasını sağlamıştır. Bu devletler Bakü yönetiminin savaş durumunda ihtiyacı olduğu askeri malzemeleri Azerbaycan'a göndermiş ve Azerbaycan devletini Ermenistan'dan daha üstün konuma yükseltmiştir. Özellikle Türkiye ile İsrail devletleri Azerbaycan cumhuriyetini Ermenistan karşısında savaş hazırlayan iki devlet olduğunu söylersek hiç yanılmayız. Her iki devletin Azerbaycan ile kültürel, ekonomi, askeri ve enerji alanlarında çok sıkı işbirliğinin olması bu devletleri Azerbaycan'a, Azerbaycan'ı ise bu iki devlete karşılıklı bağımlı hale getirmiştir. Azerbaycan devletinin 1990'lardan bölgede yaşadığı istikrarsızlık durumu 2020 yılında son bulmuştur. Fakat Azerbaycan geçen bu 30 yıllık

sürede her zaman askeri harcamaya ve savunma sanayisine öncelik tanımış ve bu ihtiyatlı politika Azerbaycan'ı Ermenistan önünde daha güçlü kılmıştır.

Özelikle askeri teçhizat konusunda uzman ülke olan İsrail devleti, Güney Kafkasya'da en çok silah sattığı ülke Azerbaycan olmuş ve bunun yanı sıra İsrail bu bölgede Azerbaycan'a en çok dış yatırım yapmıştır (İnaç ve Ünal, 2013: 229). İsrail cumhurbaşkanı Şimon Peres 2009 yılı Bakü ziyareti esnasında Azerbaycan ile ortak insansız hava araçları üreten tesis kurma konusunda anlaşmış ve aynı yıl içinde İsrail'in savunma şirketi olan Elta Grup Sistemleri Azerbaycan'da "TecSAR" keşif uydu sistemlerinin ortak üretimine başlanmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan ordusunun İsrail'den "Namer" zırhlı savaş aracını aldığı basına yansımıştır. İki devlet arasında yaşanan askeri anlaşma konularını değerlendiren Azerbaycan Savunma Bakanlığı sözcüsü İsrail ile yeni silah anlaşması aşamasında olduğunu bu anlaşma daha kapsamlı olduğunu açıklamıştır. İki ülke arasında en büyük askeri anlaşma ise 2012 yılında yaşanmıştır. 2012 yılında yapılan İsrail-Azerbaycan askeri anlaşmasının tutarı 1,6 Milyar dolar olmuş ve Azerbaycan bu anlaşma ile İsrail'den "Heron" insansız aracı, "Green Pine" ve "Barak" hava savunma radar sistemini ve "Gabriel" gemi savar füze sistemlerini alarak kendi ordu ihtiyatlarını daha da artırmıştır. (İsmayilov, 2013: 4)

Azerbaycan yönetimi kendi ordusunu modern İsrail silahları ile donatmış ve bölgede yaşanan bir askeri müdahale de Bakü yönetimi, İsrail ve Türkiye'den aldığı bu silahlar ile karşılık vereceğini belirtmiştir. Bu iki ülkenin Azerbaycan devletine açık destekleri sonucu Bakü yönetimi bölgede kendini yalnız görmemiş ve Güney Kafkasya coğrafyasında Rusya-İran-Ermenistan üçgenine karşı Azerbaycan devleti de Türkiye-İsrail-Azerbaycan işbirliğini savunmuştur. Azerbaycan'ın bu denge politikası ve başarılı işbirlikçi siyaseti sonucu hem Türkiye hem de İsrail devleti, Azerbaycan'ın stratejik ortağı konumuna yükselmiş ve Bakü hükümeti her zaman Ankara ile Tel Aviv yönetimin dostluğunu arkasında görmüştür (İnaç ve Erdoğan, 2006: 14).

Azerbaycan devleti Dağlık Karabağ operasyonunu neden 2020 yılında başlattığı sorusuna ilk olarak bölgesel açıdan cevap verirsek, savaşın bu yılda başlaması hiç tesadüfî olmamıştır. Özellikle Ermenistan'ın 2020 yılından sonra Azerbaycan'a karşı askeri tacizleri artmış ve Erivan yönetimi askeri operasyonları sonucu sınır şehirlerinde yaşayan vatandaşların hayati tehlikeleri daha ön plana çıkmıştır. Öncelikle Ermenistan askerleri 2020 yılın Temmuz ayında Azerbaycan lojistik kenti olan Tovuz'a saldırmış, ama Azerbaycan askeri güçlerinin karşılık vermesi sonucu Ermenistan geri çekilmiştir. Ermenilerin Tovuz saldırılarından yaklaşık 2 ay sonra Ermenistan Dağlık Karabağ'da Azerbaycan mevkilerine saldırı yapmış ve bu

saldırı sonucu Azerbaycan devleti 27 Eylül sabahı karşı taarruza başlamıştır. Azerbaycan'ın 2020. Karabağ operasyonuna uluslararası aktörler açısından cevaplırsak, bu yılın tüm dünya ülkeleri için sorunlu olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü savaş başlamadan bir yıl önce Çin'de meydana gelen ve daha sonra da tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 küresel salgının en korkunç yılı 2020 yılı olmuştur. Dünya devletleri bu salgın karşısında çaresiz kalmış ve özellikle sağlık alanda uzmanlaşan devletler bile COVID-19 etkisinden kolay kolay kendini kurtaramamıştır. Kısacası bütün dünya devletleri kendi sağlık sorunu olan COVID-19 salgını ile uğraştığı esna da Güney Kafkasya da olan bitenlere uzak kalması gayet normal görülmüştür. Bölgesel savaşın 2020 yılında yaşanmasının bir diğer uluslararası nedeni ise ABD seçimleri olmuştur. Bildiğimiz üzere savaş başlayandan kısa süre sonra Amerika'da seçim hareketliği başlamış ve Ermenistan cumhuriyetine her zaman destek veren Amerikan Ermeni Komitesi, ABD'de yapılacak olan başkanlık seçimleri ile uğraşmış ve Ermenistan'a bu savaşta beklenen desteği vermemiştir. (Maranki, 2021: 268)

Ermenistan'ın Azerbaycan devleti karşısında hem askeri hem de diplomasi yalnızlığının faturası Erivan yönetimine ağır olmuş ve Ermeniler 30 yıla yakın kendi yönetimi altında tuttuğu Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'a bırakmak zorunda kalmıştır. Ermenistan'ın bu yalnızlığına karşılık Azerbaycan hükümeti tam avantajlı olmuş ve Türkiye'nin bölgesel diplomasisi ile İsrail Yahudi Lobisinin de Okyanus ötesi desteği sonucu Bakü yönetimi hem askeri hem de diplomasisi yönden Erivan'dan çok üstün olmuştur. Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in çok doğru ve başarılı dış politikası sonucu Azerbaycan Güney Kafkasya'da dengeli siyaset izlemiş ve bu akıllı yönetim sonucu Bakü hükümeti hem savaşın kaderini hem de Azerbaycan'ın jeopolitik konumu yükseltmiştir.

Azerbaycan devletinin Ermenistan güçlerine karşı giriştiği bu hak savaşında başarılı olmasındaki temel neden Türkiye ve İsrail devletlerinin Bakü yönetimini sona kadar desteklemesi olmuştur. Bu iki devlet II. Dağlık Karabağ savaşı sonrası Güney Kafkasya'da siyasi varlığını daha da güçlendirmiş ve bu ülkeler bölgesel çıkar politikalarını bölgesel işbirlikçi siyasete dönüştürmeyi başarmışlardır. Özellikle Güney Kafkasya'nın bölgesel istikrarsızlığını bozan Dağlık Karabağ sorunu 2020 yılında çözüme kavuşması ile Güney Kafkasya coğrafyası bölgesel işbirliği merkezi durumuna gelmiş ve bu işbirliğinin kurucu ülkelerinin başında da İsrail ile Türkiye gelmiştir. Güney Kafkasya'da bölgesel çıkarı, bölgesel işbirliğine dönüştüren 2020. Dağlık Karabağ savaşı hem Türkiye'nin hem de İsrail'in işine gelmiştir. Öncelikle İsrail devleti Dağlık Karabağ savaşında Azerbaycan'a açık desteği ile hem bu ülke ile kültürel, ekonomi ilişkilerini daha güçlendirmiş hem de

İsrail'e düşman olan İran'ı dengeleme siyasetinde Tel Aviv hükümeti daha atik politikalar izlemiştir. Özellikle Dağlık Karabağ zaferi sonucu İsrail'in İran'ı dengede tutmak için şekillendirdiği "Yeni Çevre Stratejisi" daha ön plana çıkmış ve Siyonist devlet Azerbaycan'ın coğrafi konumu aracılığıyla düşmanı İran'ı daha yakın konumdan takip etme fırsatı kazanmıştır.

Genel olarak İkinci Dağlık Karabağ Savaşının bölgesel ve küresel boyutlarını inceleyerek bu savaş tek Güney Kafkasya'nın değil Avrasya coğrafyasının kaderini değiştirdiğini söylersek hiç yanılmayız. Çünkü bu savaş ile bölgesel istikrarsızlık son bulmuş ve Güney Kafkasya üzerinden yeni işbirliği projeleri şekillenmiştir. Özellikle bu savaş sonrası "Tarihi İpek Yolu" hattı yeniden gündeme gelmiş ve Pekin'i Londra'ya bağlayan demir ipek yolunu projesi, Zangazur veya Turan Koridoru aracılığıyla Güney Kafkasya'dan geçmesi hedeflenmiş ve bunun için altyapı çalışmaları başlatılmıştır. Bununla da artık Güney Kafkasya coğrafyasının siyasi, askeri ve ekonomi kaderi sadece üç ülkenin elinde değil, dünya devletlerin elinde olmuştur. Bu topraklarda yaşanan her hangi bir sorun tek bölgesel devletleri değil, tüm dünyayı ilgilendireceği anlaşılmış ve Güney Kafkasya coğrafyasında radikal tutum, yani savaş ve işgalin yerini barış yolu olan Liberal yönetim benimsenmiştir.

1. Sonuç

Ortadoğu coğrafyasının batı kültürüne yakın ve modern ülkesi olan Türkiye cumhuriyeti bölgede her zaman dikkat alanı içinde olmuş ve bölgenin diğer devletleri Ankara hükümeti ile ikili ilişkilere önem vermiştir. Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik önemini zamanında anlayan İsrail devleti daha kuruluşunun ilk yıllarından Ankara ile ikili ilişkilere öncelik tanımıştır. Özellikle İsrail devletinin ilk başbakanı olan David Ben Gurion, Adnan Menderes hükümeti zamanı Türkiye'ye ziyarete gelmiş ve bölgede iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesi için yeni anlaşmalar imzalanmıştır. İsrail'in Ortadoğu'da yalnızlığı ve Arap devletleri tarafından İzolasyon yapıya sürüklenmesi sonucu devletin bekası tehlikeye girmiş ve Siyonist yönetim bölgede varlığını korumak için bu coğrafyada müttefik arayışına girmiştir. Arap devletleri tarafından tehdit edilen İsrail, bölgede Arap olmayan yapılar ile ilişkilere öncülük tanımış ve bununla da bölgedeki yalnızlığını müttefik dengesi ile korumaya çalışmıştır. İsrail'in bu müttefik dengesinin en önemli saç ayağı olan Türkiye cumhuriyeti olmuştur. İkili ilişkiler İsrail başbakanı David Ben Gurion'un Ankara ziyaretinden sonraki yıllarda gelişmiş ve 1990'larda İsrail devletinin Ortadoğu bölgesindeki en önemli müttefiki Türkiye cumhuriyeti olmuştur.

Türkiye yönetimi de bölgede İsrail devleti ikili ilişkilere önem vermiş ve Ankara'nın bölgesel politikalarında Tel Aviv yönetiminin özel yeri olmuştur.

Türkiye cumhuriyetinin İsrail devleti ile ikili ilişkilerindeki beklentileri iki kategori altında incelemektedir. Öncelikle bu ikili ilişkilerde bölgesel çıkar ön planda olmuştur. Türkiye bölgede batı görüşüne yakın ve ABD ile yakın ilişkileri bulunan İsrail devleti ile ikili ilişkileri geliştirmesi Ankara'nın da bölgesel çıkarlarına uygun gelmiş ve Türkiye devleti bu coğrafyada düşman gördüğü Yunanistan ve Suriye gibi devletlere karşı İsrail ile müttefik ilişkisine önem vermiştir. Türkiye'nin Siyonist yönetimden ikinci beklentisi daha çok küresel içerikli olmuştur. Ankara hükümeti, ABD'de var olan ve Amerikan Kongresinde de etkili grup Yahudi Lobisi ile ikili ilişkileri geliştirmek için çok gayret göstermektedir. Yahudi Lobisi ile Türkiye'nin ikili ilişkilerinin olumlu gelişmesi daha çok Ankara'nın işine gelmekte ve sürekli olarak Amerikan Kongresinde gündeme gelen sözde Ermeni Soykırımı ve Yunan Rum Yönetimi talepleri karşısında yalnız kalan Türkiye yönetimi, ABD'deki bu yalnızlığı Yahudi Lobisi aracılığı ile gidermiştir.

Amerikan Kongresinde Türkiye'nin destekçisi olan Yahudi Lobisi de bölgede İsrail ile Türkiye'nin yaklaşmasından memnun olmuş ve Amerikan Kongresinde Türkiye'nin lehine çıkan kararları desteklemişlerdir. İki ülke arasında en büyük sorun hem geçmişte hem de günümüzde de "Filistin Meselesi" olmuş ki, bu sorun her zaman Türkiye cumhuriyetini, Yahudi Lobisi karşısından sürekli olarak elini küçük düşürmüştür. Bu sorundan dolayı her iki devlet bölgede kısa süreli siyasi ve askeri krizler yaşamaktadır. Bu krizler zaman zaman askeri tansiyonu daha da germiş ve özellikle 2009-2010 yıllarındaki olaylar İsrail ile Türkiye'nin diplomatik ilişkilerini ikinci kâtip düzeyine indirmiştir. Fakat sonraki yıllarda her iki yönetim radikal tutumlarından vaz geçerek ilişkilerde daha liberal yöntem izleyerek karşılıklı tavizler vererek ilişkilerdeki yumuşama dönemini başlatmışlardır.

İsrail ile Türkiye ilişkilerinde yeniden normalleşme çağını başlatan 2016 yılı anlaşması ile bugün İsrail Türkiye ilişkileri daha strateji boyuta taşınmış ve 1990'lardaki o altın yıllar 2020'lerden sonra tekrar yaşanması beklenmektedir. Özellikle her iki yönetime dost ve yakın olan Azerbaycan cumhuriyetinin arabuluculuk Misyonu sonucu bugün Ankara, Bakü ve Tel Aviv arasında yoğun diplomasi trafiği yaşanmaktadır. Yaşanan bu olumlu gelişmeler Türkiye ve İsrail devletinin yaklaşması kendini 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depreminde göstermiş ve Türkiye'nin en zor zamanında yardımına koşan ilk iki devlet Azerbaycan ile İsrail olmuştur.

İlişkilerin günümüz çağına bakarsak bugün İsrail ile Azerbaycan'ın strateji ortaklığı daha da derinleşmiştir. Azerbaycan ve Türkiye kardeşliği her zaman olduğu gibi "*Tek Millet, İki Devlet*" sloganı ile daha da derinleşmiş ve yönetimin her alanında ortak işbirliği projeleri devam ettirilmiştir. Özellikle

Güney Kafkasya coğrafyasındaki bölgesel istikrarsızlık 2020 yılında yaşanan İkinci Dağlık Karabağ savaşı ile son bulmuş ve bu bölge yeni işbirliğinin merkezi konumuna yükselmiştir.

Bildiğimiz üzere 21.yüzyılda Güney Kafkasya hem Afro-Avrasya'nın hem de Asya-Pasifik'in siyasi kaderini belirleyen bölge konumunda olduğundan bu coğrafyada olup biten her bir devletin dikkat alanında olmuştur. Bölgenin lider devleti olan Azerbaycan cumhuriyeti her zaman liberal ve barışçıl politikalar ile dünya devletlerinin dikkatini kendi üzerine çekmeye başarmıştır. Bu bölgede şekillenen yeni işbirliği projelerinde Azerbaycan devleti, devre dışında tutulmayacak kadar önemli konumuna yükselmiştir. Bugün dünyanın jeopolitik ve jeostratejik damarını elinde tutan Güney Kafkasya coğrafyasında Azerbaycan'ın hegemonyası hem Türkiye'nin hem de İsrail'in hegemonyası anlamına gelmektedir. Çünkü bu iki devlet tarihsel olarak her zaman Bakü yönetimin yanında olmuş ve Azerbaycan'a her zaman destek veren devletler olmuştur. Bundan dolayıdır ki Azerbaycan cumhuriyeti, Güney Kafkasya jeopolitiğinde her zaman Türkiye ve İsrail ortaklığına önem vermiş ve Bakü yönetimi bu bölgede Ankara ve Tel Aviv yönetimi beraber yürümek kararından hiçbir zaman vazgeçmemiştir.

Kaynakça

- Akgün, M., Gündoğar, S. S., & Görgüllü, A. (2014). Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri. 1-12. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı TESEV.
- Balcı, A. (2011). Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 2(2), 117-136.
- Cankara, P. Ö., & Cankara, Y. (2022). İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail'in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 1-21.
- Dinç, A. (2021). *Azerbaycan-Ermenistan Dağlık Karabağ Savaşları* (1 b.). İstanbul: Cinius Yayınları.
- Erkmen, S. (2005). 1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği. *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi*, 2(7), 157-185.
- Hasanoğlu, M., Memmedov, A., & Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 522-529.
- İnaç, H. ve S. Erdoğan, (2006). Postmodern dönemde kamu yönetimi algısı ve kamusal alan tartışmaları. *Akademik Bakış: Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi Celalabad*, 9, 1-16.
- İnaç H. ve F. Ünal (2013). The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(11), 223-232.
- İnaç H. ve Yaman, M. (2015). Ulus İnşa Stratejileri Bağlamında Avrupa Milli Marşlarının Sosyo-Politik Mukayesesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 17-34.
- İnaç H. ve İ. Yacan (2018) Ülkelerin Markalaşma Süreci ve Marka Kavramı. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(3), 317-331.
- İnaç, H. (2003). Makro toplumsal kuramlar açısından postmodernizm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 341-351.
- İnaç, H. (2004). Identity Problems of Turkey during the European Union Integration Process. *Journal of Economic and Social Research*, 6(2), 33-62
- İnaç, H. (2007). Rethinking Democracy and Governance in the EU. *Journal of Academic Studies*, 9(32), 1-31.
- İnaç, H. (2014). Çağımızın toplumsal algısını temsil eden parametrelerden kimlik, kültür ve uygarlık kavramlarının sosyo-politik analizi *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 35-57.
- İnaç, H. (2018). The Possibility of Multicultural Practice During The Age of Collective Identities In Line With Arab Spring, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 306-315.

- İnaç, H. (2020). Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Soyo-Politik Analizi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3 (3) , 509-521. DOI: 10.33712/mana.829489
- İnaç, H. (2021a). “Değişen Güney Kafkasya Jeopolitiği ve Rusya-Çin Rekabeti” İçinde: *Avrasya Denklemine Rusya-Çin Rekabeti* (ed. Murat Yorumaz ve Serdar Yılmaz), Astana Yayınları, ss. 239-251.
- İnaç, H. (2021b). *Uluslararası güvenlik, yeni dünya düzeni ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnaç, H. (2022). New world order in post-pandemic process and Turkey”. *In: Turkey and the Post-Pandemic World Order* (pp. 199-225). (Edit: A. Salih İkiz), Lexington Books.
- İnaç, H. (2023). Yapısal, Kurumsal ve Kavramsal Boyutlarıyla Türkiye-AB İlişkilerinin Güncel Analizi. İçinde: *Bölgesel ve Küresel İlişkiler Bağlamında Erdoğan Dönemi Türk Dış Politikası* (Editör: Dr. Ahmet ÖZKAN), ss. 233-269.
- İsmayılov, E. (2013). Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı. *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 1-10.
- Kaya, E. (2010). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem. *Bilge Strateji*, 2(2), 93-114.
- Maranki, A. (2021). Misak-ı Milli Kararları ve Karabağ Zaferi. *Kafkas-Türkistan Mezlimi, Azerbaycan-Karabağ* (s. 258-287). içinde İstanbul: Maranki Yayınları.
- Oğuzlu, H. T. (2009). Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Dinamikleri. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 1(4), 14-21.
- Özdaşlı, E. (2017). İsrail’in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya. *Bilgi*(82), 175-200.
- Özkan A. ve B. Özer (2023). Politik Psikoloji Bağlamında Siyasal Bir Aktör Olarak Alparslan Türkeş’in Milliyetçilik Anlayışı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, Sayı: 1, ss. 179-193
- Özkan, A. (2019). Burjuvazi ve Muhafazakâr Kimliğin Son Dönem Türkiye’sine Yansımaları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10 (17), 1735-1751.
- Özkan, A. (2022a). Dış Politika ve Güvenlik Ekseninde Erdoğan Türkiye’si ve Putin Rusya’sı Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Özkan, A. (2022b). Siyasi Parti Kapatmalarına Ulusal Güvenlik ve Demokrasi Açısından Tarihsel Bir Bakış. *Türkiye İçin yeni Anayasa Vizyonu ve Yol Haritası Savaş Yayınevi*, 231-251.
- Özkan, A. (2023). AK Parti Dönemi Türkiye İnan İlişkileri ve Çatışma Alanları İçinde: *Bölgesel ve Küresel İlişkiler Bağlamında Erdoğan Dönemi Türk Dış Politikası* (Editör: Dr. Ahmet ÖZKAN), ss. 53-79.

- Pulat, A. (2015). İsrail 2015. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 121-142.
- Sarıaslan, F. (2019). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 74(4), 1065-1102.
- Tür, Ö. (2009). Türkiye-İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime? *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 1(4), 22-29.
- Uzer, U. (2011). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 2(2), 137-168.
- Ülgül, M. (2016). İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri, 2009-2015. *GÜSBED, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(16), 99-113.
- Yesevi, Ç. G. (2021). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Normalleşme, (Yeniden) Dostluk. *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 1-5.

İnternet Kaynakları

<https://sputniknews.com.tr/20210426/azerbaycan-turkiye-ve-israil-arasinda-arabulucu-olabiliriz-1044359299.html>

Körfez’de İki Rakip: İran-Suudi Arabistan (Güvenlik İkilemi Bağlamında Bir Değerlendirme)¹

Feyzanur Bayracı²

Zehra Doğan³

Özet

İnsanlığın varoluşundan günümüze kadar güvenlik bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Bireyden topluma ve devlete kadar tüm aktörler her daim bir güvenlik arayışı içerisinde olmuştur. Ne var ki tehdidin belirsizliği korkuyu beslemiş ve güvenlik ihtiyacını bir çıkmaza sokmuştur. Daha fazla güvenlik isteyen bireyler, toplumlar ve devletler kaçınılmaz bir şekilde daha fazla güvensizlik içerisine düşmüştür ve bu durum bir güvenlik ikilemi olarak tezahür etmiştir. Ortaya çıkan güvenlik paradoksu özellikle toplumlar ve devletler için çatışmaların ve kimi zaman da savaşların nedenidir. Bu sebeple bu paradoks güvenlikle ilgili akademik çalışmaların da konusu olmuştur. Herbert Butterfield, John H. Herz ve Robert Jervis gibi isimlerce geliştirilen “güvenlik ikilemi” kavramı bu paradoksu açıklamaya çalışan yaklaşımlardan biridir. Bu çalışmada, güvenlik ikilemi yaklaşımı bağlamında Körfez bölgesinde İslam dininin farklı yorumlamalarını benimseyen ve farklı etnik kökenlere sahip olan iki önemli güç İran ve Suudi Arabistan arasındaki bölgesel rekabet ele alınmaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle kısaca güvenlik ikilemi yaklaşımı açıklanmaktadır. Ardından hangi faktörlerin İran ve Suudi Arabistan’ı güvenlik ikilemine sürüklediği hususu iki ülke arasında rekabet yaratan jeopolitik, etnik, dini, mezhepsel unsurlar üzerinden

- 1 Bu çalışmada Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan “Arap Baharı”nın Derinleştirdiği İran-Suudi Arabistan Arasındaki Güvenlik İkilemi ve Bu İkilemin Bölgesel Rekabete Etkisi” başlıklı yayınlanmamış yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.
- 2 Yüksek Lisans Mezunu, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-mail: feyzanur_2424@hotmail.com ORCID:0000-0002-8842-6246.
- 3 Dr. Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-mail: eszehra.dgn@gmail.com ORCID:0000-0001-8885-6572.

analiz edilmiştir. Çalışmanın hem güvenlik ikilemi ile ilgili literatüre hem de İran-Suudi Arabistan ilişkileri ile ilgili çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

1. Giriş

Uluslararası İlişkiler disiplininde güvenlik kavramı önemli anahtar kavramlardan birisi olarak değerlendirilmektedir. Tarihsel olarak süreç içerisinde güvenlik kavramı dönemlerin ve koşulların farklılığına bağlı olarak meydana gelen tehdit ve risk unsurlarına göre şekillenmiştir. Güvenlik kavramının şekillendiği dönemlerden birisi olan Soğuk Savaş döneminde ise güvenlik ikilemi kavramı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Soğuk Savaş döneminde uluslararası güvenlik yaklaşımlarından birisi olarak ortaya çıkan güvenlik ikilemi kavramı incelenerek, Orta Doğu coğrafyasının iki önemli aktörü olan İran ve Suudi Arabistan arasındaki güvenlik ikilemine odaklanılmaktadır. Nitekim buldukları coğrafya nedeniyle tarihsel süreç içerisinde etkileşim halinde olan İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet unsurları güvenlik ikilemlerinin anlaşılması için önem arz etmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada öncelikle kavramsal çerçeve oluşturmak amacıyla güvenlik ikilemi kavramı ele alınmakta ve iki ülkenin güvenlik politikalarına değinilmektedir. Ardından Körfez bölgesinde giriştikleri liderlik yarışında İran ve Suudi Arabistan arasındaki karşılıklı rekabet alanları ele alınarak, iki ülke arasındaki jeopolitik, etnik, dini ve mezhepsel rekabet incelenmektedir.

2. Güvenlik İkilemi

Güvenlik ikilemi kavramı, savaşların neden olduğunu ve nasıl meydana geldiğini tartıştığı bir çalışmada Herbert Butterfield tarafından tanımlanan, aynı dönemde John H. Herz tarafından kavramsallaştırılan ve daha sonra da Robert Jervis tarafından geliştirilen bir kavramdır. Güvenlik ikilemi kavramı Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan bir yaklaşımdır. Bu nedenle kavram ortaya çıktığı Soğuk Savaş döneminde disipline hâkim olan realist paradigmanın öğelerini yansıtmaktadır. Daha sonraki dönemlerde uluslararası ilişkiler disiplininde yer alan öteki teorilerle de bağdaştırılmış ve savaş, çatışma, silahlanma, rekabet, saldırı, savunma gibi birçok konunun anlaşılması ve açıklanması için önem arz eden bir kavram olmuştur (Bilgiç, 2011, 124).

Güvenlik ikilemi kavramı ilk olarak John Herz tarafından 1951 yılında “Political Realism and Political Idealism” adlı kitapta kullanılmış ve Herz tarafından kavramsallaştırılarak literatüre kazandırılmıştır. Herz, güç dengesinin devletler sistemindeki işlevinin nasıl gerçekleştiği sorusu üzerine incelemeler gerçekleştirmiştir. Herz, birimlerin anarşik yapı içerisinde

değerlendirilmesi fikri üzerinde yoğunlaşmıştır ve Herz'in; şüpheye, korkulara, silahlanma yarışlarına ve savaşa neden olan korunma araçlarını edinme ihtiyacı fikrine odaklanması sonucunda güvenlik ikilemi kavramı ortaya çıkmıştır (Herz, 2003, 8).

Herz, güvenlik ikileminin nihai kaynağını uluslararası sistemin anarşik yapısına atfetmiştir. Herz, güvenlik ikileminin anarşi altındaki devletlerin birbirlerinin niyetlerine karşı hissettikleri korku ve belirsizlik hasebiyle devletlerin kendi güvenliklerini sağlayabilmek için daha fazla güç biriktirmelerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür (Herz, 1951, 17). Herz güvenlik ikilemini şu şekilde açıklamaktadır;

“Bir birlik içerisinde örgütlenmeden birbirleriyle yan yana yaşayan gruplar ve bireyler, başka gruplar ve bireyler tarafından saldırıya maruz kalma, tahakküm altına alınma, sindirilme ve yok olma gibi güvenlik kaygıları taşımaktadır. Bu endişeler sonucunda bireyler veya gruplar saldırılara karşı kendi güvenliklerini sağlamak ve başka grupların gücünün etkilerinden korunmak için daha fazla güç elde etmeye yönelirler. Bu durum diğer birey ve grupları daha güvensiz hale getirir ve onları en kötüsüne hazırlanmaya zorlar. Güç birikiminin adeta yarış haline geldiği böyle bir ortamda hiçbir birey ve grup kendini tamamen güvende hissedemeyeceği için güç birikiminin kısır döngüsü daima devam eder” (Herz, 1951, 19).

Herz'e göre, insanların özünde barışçıl mı, işbirlikçi mi, saldırgan mı, otoriter mi olduğunun herhangi bir önemi bulunmamaktadır. Herz için insani olarak var olan güvensizliğin tetikleyici gücü antropolojik, biyolojik, ontolojik yahut dinsel değildir. İnsani güvensizliğin asıl nedeni, insanın sosyal bir varlık olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanları temelde bir ikilem içerisine iten şey “homo homini lupus” durumu ve insanların sosyal yaşamında komşusunun niyetlerine ilişkin algıladığı kaygılarıdır (Herz, 1951, 11).

Herz ile aynı tarihlerde “History And Human Relations” isimli kitabını yayınlayan Herbert Butterfield 'da güvenlik ikilemine benzer bir konuyu ele almaktadır. Butterfield, tarih boyunca yaşanmak zorunda kalınan bazı savaşları birer trajedi olarak değerlendirmektedir. Savaşların trajedik olmasının nedenini ise esasen savaşma niyeti taşımayan karar alıcıların savaşmak zorunda kalmaları durumundan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Butterfield, iki taraf arasında tarafların savaşmaktan kaçındığını; ancak birbirlerinin niyetlerinden asla emin olamayacaklarını ve bu sebeple de tarafların her birinin korku ve şüphe ile kuşatıldığını ileri sürmüştür. Butterfield, bu tutumun insanları çileden çıkararak büyük bir diyalektik sıkışma olduğunu ileri sürerken bu durumu da “mutlak çıkmaz (absolute

predicament)” ve “indirgenemez ikilem (irreducible dilemma)” şeklinde adlandırmıştır (Butterfield, 1951, 19).

John H. Herz ve Herbert Butterfield’ın ardından Robert Jervis’de 1970’li yıllarda güvenlik ikilemi kavramı üzerinde yeniden çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Jervis, güvenlik ikilemini yapısal olarak ele almış ve uluslararası politikada var olan sorunlardan birisi olarak değerlendirmiştir. Jervis’e göre; bir devlet tarafından kendi güvenliğini artırmak için kullandığı araçlar diğer devletler tarafından güvenliklerinin azalması anlamına gelmekte ve uluslararası politikada bir devletin güvenlik kazanımı çoğu zaman kasıtsız olarak diğer devletler tarafından bir tehdit olarak algılanabilmektedir. Jervis, iki devletin de hissettiği güvenlik ikileminin uyumlu ideolojilere sahip olması, etnik yapılarının benzerliği, ortak kültürlere sahip olmaları sonucunda güvenlik ikileminin etkisinin azalabileceğini aksi takdirde yani, iki devletin ideolojilerinin, değerlerinin, kültürlerinin uyumsuz olması durumunda ise güvenlik ikileminin etkisinin artacağını öne sürmektedir (Jervis, 1978, 5).

Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenliğin tanımlanması ve ele alınması hususunda meydana gelen değişimler, bu dönemin dinamiklerini belirlemekte önemli rol oynamaktadır. Çift kutuplu sistemin sona ermesi, uluslararası güvenlik sisteminde de değişimleri beraberinde getirmiştir. Yeni dönemde küreselleşme hız kazanırken, bölgesel ölçekli etnik-dini çatışma ve sorunlar yoğunlaşmasıyla birlikte uluslararası terörizmin, nükleer silah tehditlerinin, ekonomik ve demokratik istikrarsızlıkların var olduğu soğuk savaş sonrası dönemde güvenliğin yeniden düşünülmesi ve tartışılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Bakan, 2007, 36-37). Gerçekleşen bu değişimlere paralel olarak güvenlik ikilemi kavramı da yeniden değerlendirilerek geliştirilmiştir.

Bu dönemde öne çıkan isim Barry R. Posen’dur. Posen’e göre, güvenlik ikilemleri özellikle iki koşul geçerli olduğunda yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. İlk koşul, saldırı ve savunma için kullanılacak askeri güç ve yeteneklerin benzer olduğu ve devletlerin birbirlerinin niyetlerini ayırt edemedikleri durumları ifade etmektedir. İkinci koşul ise saldırının savunmaya karşı etkinliğinden kaynaklanan durumları ifade etmektedir. Posen’e göre, saldırı harekâtı savunma harekâtından daha etkilidir ve devletler hayatta kalmak isterlerse saldırıyı seçerler. Bu, siyasi bir kriz durumunda önleyici savaşı teşvik edebilir; çünkü saldırının algılanan üstünlüğü, savaş olası görüldüğünde ilk saldırıyı teşvik etmektedir (1993, 28-29).

Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik ikilemi kavramında meydana gelen değişikliklerden en önemlisi geleneksel güvenlik ikileminin merkezinde yer alan odağın “devlet” aktöründen “toplum” aktörüne kaymış olmasıdır. Bu dönemde ötekenden hissedilen belirsizlik ve tehditler dış etkenlerden

ziyade toplum içerisinde yaşanan etnik, dini çatışmalara ve kimlik sorunlarına odaklanılmaktadır. Bu bağlamda, Paul Roe tarafından geliştirilen toplumsal güvenlik ikilemi kavramı önem arz etmektedir. Soğuk savaş sonrasında Roe, güvenlik ikilemi kavramını “kimlik” açısından kavramsallaştırmıştır (Olesker, 2011, 383).

Roe, ”Ethnic Violence and Societal Security Dilemma” adlı kitabında toplumsal güvenlik ikilemi kavramını ortaya atmaktadır. Geleneksel güvenlik ikilemi ve toplumsal güvenlik ikilemi kavramlarını bir arada değerlendirerek, devletlerarasında ortaya çıkan güvenlik ikilemlerinden ziyade topluluklar arasında ortaya çıkan güvenlik ikilemlerine odaklanmaktadır. Roe, bir grubun kendi kimliğini güvende tutmak için gerçekleştirdiği eylemlerin diğer gruplarda tepkiye neden olması neticesinde her iki grupta da meydana gelen güvensizlik hissinin bir toplumsal güvenlik ikilemi yarattığını savunmaktadır (Roe, 2005, 73).

Kavram özelinde gerçekleşen bir diğer önemli gelişme Shiping Tang tarafından 2009 yılında gerçekleşmiştir. Tang, çalışmasında güvenlik ikilemi kavramının temellerini atan Herz, Butterfield ve Jervis’in tanımlamalarından hareketle “BHJ Formülasyonu” olarak adlandırdığı bir yaklaşımla güvenlik ikilemi kavramının tanımlamalarını ve ayrıntılarını geliştirmeyi hedeflemiştir (Tang, 2009, 593). Buna göre, güvenlik ikilemi en az sekiz temel varsayma dayanmaktadır; fakat Tang için bu temel sekiz yön arasında gerçek bir güvenlik ikileminden söz edebilmek için üç temel zorunluluk bulunmaktadır. Devletlerarasında bulunması gereken bu temel zorunluluklar; anarşi, her iki tarafta da kötü niyetlerin olmaması ve bir miktar güç birikimidir. Diğer yönler, güvenlik ikileminin ya sonuçları ya da düzenleyicileri arasında yer almaktadır (Tang, 2009, 595).

Güvenlik ikilemi yaklaşımına dair gerçekleştirilen bu teorik değerlendirmenin ardından çalışmanın sonraki bölümlerinde İran’ın ve Suudi Arabistan’ın benimsedikleri güvenlik politikalarına değinilecektir ve İran ile Suudi Arabistan arasında rekabet yaratan alanlar ele alınarak iki ülke arasındaki bu rekabet alanlarının nasıl güvenlik ikilemine neden olduğu analiz edilecektir.

3. İran’ın ve Suudi Arabistan’ın Güvenlik Politikaları

Körfez bölgesinin iki komşu ülkesi İran ve Suudi Arabistan Ortadoğu’da başat bir güç olmayı hedeflemektedir ve gerek dış politikalarını gerekse de güvenlik politikalarını bu yönde geliştirmektedir.

Özellikle İran; karşılaştığı tehditler ve riskler karşısında iç politikasında dengeyi sağlayabilmek, dış politikasında ise hedeflediği amaçlara meşruluk

kazandırabilmek adına güvenikleştirme pratikleri ile hareket etmektedir. İran maruz kaldığı tehdit veya risk unsurları karşısında kimi zaman saldırgan kimi zaman da savunma odaklı bir tutum alarak değişken bir yaklaşım sergileyebilmektedir (Çelenk Jahangiri, 2019, 621). Pragmatik bir dış politika yaklaşımına sahip olan İran, tehdit algılamaları bağlamında ulusal güvenlik stratejilerini geliştirmektedir. İran öncelikli olarak askeri, ekonomik, siyasi ve nükleer kapasitelerini artırmayı ve bu faaliyetler sayesinde ulusal çıkarlarını korumayı hedeflemektedir.

İran, savunma stratejisine de oldukça önem atfetmekte ve bu doğrultuda askeri stratejisini, rejimin güvenliği ve toprak bütünlüğünün sağlanması esaslarına dayandırarak bölgesel bir güvenlik yapısı oluşturmayı hedeflemektedir (Saikal ve Vestenskov, 2020, 21). Nükleer bir güce sahip olmak ve savunma sisteminin güçlü olması da İran için önem arz etmektedir. İran'ın ulusal güvenliğinin ana hedefi kendi kaynaklarının gücüne dayanmak ve caydırıcılıktır (Bulgur, 2021, 217). Bölgesel olarak üstün bir güç olma arzusu ve caydırıcı bir güce sahip olmayı hedefleyen İran bu anlamda önemli bir kapasiteye sahiptir. İran'ın nükleer güce sahip olma arzusu ve nükleer güce verdiği önem bu stratejisinden kaynaklanmaktadır (Bulgur, 2021, 222).

Suudi Arabistan'ın güvenlik yaklaşımı ise Körfez bölgesinde başat bir rol üstlenmek, Orta Doğu bölgesinde başka bir gücün yükselişe geçmesini engellemek, Arap politikalarının radikalleşmesine engel olmak ve çevresinde çıkabilecek sıcak çatışmaları engel olmak şeklinde sıralanabilir (Acar, 2018, 147). Suudi Arabistan, Basra Körfezi bölgesinde yer alan ve Sünni yönetime sahip ülkeler arasında en mühim askeri güce sahip ülkedir. Aynı zamanda petrol gelirleri nedeniyle yüksek kazanç elde eden Suudi Arabistan bu kazancı savunma faaliyetlerini artırmak doğrultusunda silahlanmak için yoğun bir şekilde kullanmaktadır (Kalaycı, 2017, 108).

Suudi Arabistan'ın silahlanma faaliyetlerine önem vermesi bölge ülkeleri tarafından tehdit olarak algılanmakta ve aynı zamanda bölgede bir silahlanma yarışımı tetikleyebilmektedir. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın yakın komşusu olan ve savunma faaliyetlerine önem veren İran, bölgede rekabet içerisinde olduğu Suudi Arabistan'ın silahlanması nedeniyle kendisine yönelik bir tehdit ve risk algılamaktadır. Bu durum iki ülke arasındaki güvenlik ikilemini tetiklemektedir.

Öte yandan İran'ın benimsediği caydırıcılık politikasının önemli bir hususunu oluşturan nükleer faaliyetleri de Suudi Arabistan için güvensizlik yaratmakta ve İran'a karşı tehdit algısını beslemektedir. Bu nedenle İran'ın nükleer faaliyetlerini tehdit olarak algılayan ve güvensizlik içerisinde hisseden Suudi Arabistan'ın güvenlik önlemlerini artırması da ve iki ülkeyi bir güvenlik

ikilemine sürüklemektedir. Bu bağlamda her iki ülkenin de benimsemiş olduğu güvenlik politikaları tehdit, risk, tehlike ve belirsizlik barındırmakta ve İran ile Suudi Arabistan arasında güvenlik ikilemini tetiklemektedir.

4. İran ve Suudi Arabistan Arasındaki Rekabet Alanları

Orta Doğu Bölgesinde başat bir güç olmak adına rekabet eden İran ve Suudi Arabistan birçok alanda da karşı karşıya gelmektedir. İran ve Suudi Arabistan arasında hem jeopolitik hem de mezhepsel rekabet bulunmakta ve bu rekabet iki ülke arasında karşılıklı olarak güvenlik endişelerinin artmasına ve güç birikimine neden olmaktadır. Birbirlerine yönelik algıladıkları belirsizlik, tehdit ve tehlike unsurlarıyla kuşanan iki ülke arasındaki güvenlik ikileminin anlaşılması için iki ülkeyi karşı karşıya getiren jeopolitik, mezhepsel ve güvenlik arayışından kaynaklı güç rekabetini değerlendirmek adına rekabet unsurlarının incelenmesi faydalı olacaktır.

4.1. İran ve Suudi Arabistan Arasındaki Jeopolitik Rekabet

İran, jeopolitik olarak Avrupa ve Asya arasında yer almaktadır. İran; Orta Doğu, Kafkaslar ile Orta ve Güney Asya'yı birbirine bağlaması hasebiyle İslam dünyasının kavşak noktasında bulunmaktadır. Bu nedenle İran, bölgede yer alan diğer topluluklarla etnik, dini, kültürel, siyasi ve tarihi bağlara sahiptir ve bu bağ da İran'a önemli bir etkinlik kazandırmaktadır (Dehshirive ve Shahmoradi, 2020, 213).

Aynı zamanda Hürmüz Boğazı İran'ı jeopolitik olarak önemli kılan bir başka husustur. Nitekim Orta Doğu petrollerinin çıkış kapısı konumunda bulunan Hürmüz Boğazı'nın denetimini elinde bulunduran İran'ın stratejik önemini yadsımak imkânsızdır (Rigiderakhshan, 2020, 398). Önemli enerji kaynaklarını bünyesinde barındıran İran, bu çıkış kapısını kapattığı takdirde küresel ekonomide dengeleri sarsabilecek güce sahiptir (Akkoyunlu, 2007, 72).

Kaynak: Şii Hilali, Wikipedia

İran jeopolitiği söz konusu olduğunda İran dış politikasında da önemli bir yere sahip olan “Şii Hilali” kavramına da değinilmesi gereklilik arz etmektedir. İran’ın jeopolitik açıdan yaptığı bir strateji olarak değerlendirilen Şii Hilali politikası; İran’ın Körfez’den Mısır’a kadar uzanan bölgede Şiilik aracılığıyla teopolitik hâkimiyet kurmayı hedeflediği bir stratejidir (Ekşi, 2017, 47). İran’dan başlayan ve Şii nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerin belirli bir kısmının harita üzerinde birleştirilmesiyle meydana gelen hilal biçimindeki şekil ‘Şii Hilali’ olarak adlandırılmaktadır. “Şii hilali” bölge ülkeleri için ve özellikle de Suudi Arabistan için bir tehdit olarak görülmektedir ve Şii jeopolitiğinde İran-Suudi Arabistan rekabeti öne çıkmaktadır.

Öte yandan Suudi Arabistan, Körfez bölgesinde nüfusu ve coğrafi büyüklüğü ile doğal bir etki alanına sahiptir. Karasal alanda sahip olduğu boyutla bulunduğu bölgenin en büyük devleti olan Suudi Arabistan, coğrafi olarak Asya bölgesinin de 5. büyük ülkesidir. Aynı zamanda Suudi Arabistan Arap coğrafyasının 2. ve dünyanın da en büyük 12. ülkesi konumundadır (Şahin ve Seyedi Asl, 2022, 32). Suudi Arabistan’ın nüfusu yaklaşık 35 milyondur ve Körfez ile Orta Doğu’nun öteki ülkeleri ile kıyaslandığında homojen bir nüfus yapısına sahip olan tek ülkedir. Suudi halkı Arap ve Müslümandır (Efgil, 2013, 108).

Aynı zamanda Suudi Arabistan'ın Mekke ve Medine gibi İslam dünyası için önem arz eden iki kutsal kenti içine alması teo-politik ve jeopolitik olarak bu ülkeyi önemli kılmaktadır. Suudi Arabistan bu yönüyle İslam dünyası için de önemli bir ülke konumundadır (Domazeti, 2021, 1). Suudi Arabistan, toprak sınırları içerisinde İslam'ın doğuş yerlerini barındırması sebebiyle özel bir gurur duygusu hissetmekte ve bu kutsal şehirlerin koruyucusu olmaları bakımından kendini İslam dünyası içerisinde İslamiyet'i ve İslamiyet'in getirdiği yaşam tarzını savunmakla yükümlü kılmaktadır (Efeğil, 2013, 106).

Bu bağlamda geniş toprak parçalarına, yeraltı zenginliklerine, büyük nüfus oranlarına sahip olan ve Körfez'de başat bir güç olmak adına yarış içerisinde bulunan İran ve Suudi Arabistan arasında jeopolitik rekabet açığa çıkarken bu rekabet iki ülkeyi güvenlik ikilemine de sürüklemektedir.

İki ülke arasındaki jeopolitik rekabet doğal kaynaklar üzerinden de açığa çıkmaktadır. Gerek İran gerekse Suudi Arabistan petrol ve doğalgaz rezervleri bakımından oldukça zengindir. İran ve Suudi Arabistan arasındaki jeopolitik rekabet, İran'ın petrol çıkış kapılarını kontrol etmesi ile tetiklenmektedir ve Suudi Arabistan'ın Basra Körfezi'ndeki geçiş güzergâhı güvenliğine tehdit oluşturma ihtimali dâhilinde tehdit algılamasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Körfez bölgesinin iki önemli komşu ülkesi, gerçekleştirdikleri jeopolitik rekabette birbirlerinin niyetlerinden emin olamamakla birlikte toprak bütünlüklerine yönelik bir tehdit algılamakta ve belirsizlik durumu iki ülkenin güvenlik ikilemlerini tırmandırmaktadır.

Aynı zamanda İran ve Suudi Arabistan arasında var olan jeopolitik gerginliğin bir diğer nedeni ise güvenlik algılamalarındaki farklılıklardan ve dolayısıyla da iki ülkenin de güvenlik endişelerinden kaynaklanmaktadır. Suudi Arabistan, Körfez bölgesinde ki güvenliği küresel bir güç olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile olan ilişkiler ağı aracılığıyla sağlarken, İran için güvenlik yalnızca bölgede yer alan devletler tarafından sağlanmalıdır (Domazeti, 2017, 3).

Bu açıdan İran'ın ve Suudi Arabistan'ın bölge özelindeki güvenlik tutumları farklılık göstermektedir ve güvenliklerini sağlamak adına gerçekleştirdikleri faaliyetler iki ülkenin de birbirlerine yönelik algıladıkları belirsizlik, tehdit ve tehlike unsurlarını perçinleyerek güvenlik ikilemini beslemektedir.

4.2. İran ve Suudi Arabistan Arasındaki Etnik, Dini, Mezhepsel Rekabet

İran ve Suudi Arabistan dış politikasında önemli bir yer tutan ve iki ülke arasındaki rekabeti derinleştiren bir diğer unsur, aynı dini paylaşımlarına karşın etnik ve mezhepsel anlamda sahip oldukları farklılıklarıdır. Yukarıda

jeopolitik rekabet başlığı içerisinde de bahsedildiği üzere İran; Fars etnik kimliğine sahip, Şia mezhebini benimseyen ve teokratik İslam Cumhuriyeti ile yönetilen bir ülkeyken; Suudi Arabistan, Arap etnik kimliğine sahip, Sünni mezheplerin alt kolunu oluşturan Vehhabiliği benimseyen ve teokratik monarşi ile yönetilen bir ülkedir. Bu bağlamda İslam dininin iki farklı yorumu olan Şii’liği ve Vehhabiliği benimsemiş olan İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabetin değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Tablo 1: İran’ın ve Suudi Arabistan’ın Etnik, Dini ve Mezhepsel Yapısı

	İRAN	SUUDİ ARABİSTAN
Etnik Grup	Fars	Arap
Din	İslam	İslam
Mezhep	Caferi-i İsna’aşeriyye (Şii)	Vehhabi (Sünni)

İran topraklarında %90-95 oranında Şii, %5-10 oranında ise Sünni nüfus yaşamaktadır. Aynı zamanda nüfusunun küçük bir bölümü Zerdüşt, Yahudi ve Hristiyanlardan oluşmaktadır. Sert bir anayasaya sahip olan İran anayasasının 12. ve 177. maddelerine göre İran’ın resmi dini İslam’dır. Aynı maddeler gereğince İran’ın resmi mezhebi de Caferi-i İsna’aşeriyye’dir ve bu hükümler değiştirilemezdir (Kılınç, 2008, 921).

İslam’ın merkezi konumunda bulunan Suudi Arabistan’ın ise nüfusunun yaklaşık %90’ını Araplar, %10’unu ise Asya ve Afrika halklarından oluşturmaktadır (Lüleci, 2015, 194). Suudi Arabistan, anayasasının ilk maddesine göre, İslami Arap Devletidir. Temelini Kur’an-ı Kerim ve peygamber sünnetinden almakta ve resmi mezhebini anayasada yer alması da Vehhabilik oluşturmaktadır (Sevinç, 2017, 172).

Her ne kadar İran ve Suudi Arabistan İslam dinini benimsemiş olsa da bölgenin iki önemli gücü mezhepsel olarak bir rekabet ve çatışma içerisinde. Bu durumun temel nedeni, Suudi Arabistan’ın devlet dini olarak Vehhabiliği, İran’ın ise Şii’liği benimsemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Her iki ülkede İslam çatısı altında kendi inancını yayma arzusu içerisinde bulunmakta ve bu durumda birbirlerine yönelik tehdit algılamalarına neden olmaktadır. Suudi Vehhabiliğe göre, İslam’ın tek kaynağını Kuran-ı Kerim ve Peygamberin sünneti oluşturmaktadır. Bu, kıyaslanamaz ve süreç içerisinde meydana gelen gelişmelerle yeniden yorumlanamaz bir durumdur. Aynı zamanda Vehhabilik, Vehhabilik inancına mensup olmayan herkesi kâfir saymaktadır (Yılmaz, 2011, 54).

Suudi Arabistan, Şiileri kâfir olarak görmenin yanı sıra Şiileri devlet ideolojisine yönelik birer düşman ve ülke içerisindeki istikrara ve toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak değerlendirmektedir (Luomi, 2008, 4). Vehhabilik, Şiiliği algılama biçimi nedeniyle Şiilerin gerçekleştirdiği eylemleri şirk olarak değerlendirmekte ve bu durum iki ülkenin ilişkilerine de yansiyarak bir husumet ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Şiilerin gerçekleştirdiği aşure kutlamaları, adak yahut dilek dilemek amacıyla gerçekleştirilen türbe ve mezarlık ziyaretleri Vehhabiler tarafından şirk olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Şiiler, Suudi Arabistan tarafından hem toplumsal ve siyasi hem de dini manada ikinci sınıf vatandaş olarak görülmektedir. (Lüleci, 2015, 211).

Öte yandan 1979 yılında İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ile İran, monarşiden bir İslam Cumhuriyeti'ne evrilmiş ve İran'da gerçekleşen İslam Devrimi, Suudi Arabistan ve İran ilişkilerinde düşmanlık ve çatışma döneminin başlamasına neden olmuştur. İslam Devrimiyle birlikte Humeyni'nin devrim ideolojisi ve devrim ihracı politikası Körfez bölgesinde yer alan öteki ülkeler için de birer meydan okumayı temsil ederken bu meydan okumadan en çok tehdit algılayan ülke Suudi Arabistan olmuştur (Bahi, 2018, 96).

İslam'ın Şii mezhebinin, bölgede önemli bir konuma sahip olan İran'da siyasi bir güç olarak ortaya çıkması Sünni bir yönetime sahip olan Suudi Arabistan tarafından açık bir tehdit olarak algılanmaktadır. Bu tehdidin İran İslam Devrimi'nin ardından bariz bir şekilde şiddetlendiğini söylemek mümkündür. Hem devrimle birlikte Ayetullah Humeyni'nin Şiiliği ihraç etme politikası hem de bölgede diğer ülkelerde yaşamlarını sürdüren Şii azınlıkların haklarını koruma söylemi Suudi Arabistan'ın temel endişesini oluşturmaktadır. Petrol zengini doğu eyaletlerinde yoğunluklu olarak Şii nüfus barındıran Suudi Arabistan, bu bölgede yaşayan Şiilerin İran'ın devrim ihracının etkisiyle ayaklanabileceği ve toprak bütünlüğüne zarar verebilme olasılığından endişe duyarak bir tehdit algısı hissetmektedir (Huwaitin, 2015, 72).

Bu açıdan her iki ülkenin de yalnızca aynı mezheplere sahip buldukları toplumlar dışında var olan ve farklı kimliklere sahip olan toplumlar üzerinde de söz sahibi olarak güçlerini kullanabilmek adına Şiileştirme ve Vehhabeleştirme politikası izlediğini söylemek mümkündür. Bu durum iki ülkenin mezhepsel rekabetini artırmakta ve bir çatışmaya dönüşmesine sebebiyet verebilmektedir (Kocatepe, 2017, 75).

Bu bağlamda İran'ın ve Suudi Arabistan'ın birbirlerine karşı mezhepsel olarak algıladıkları güvensizlik ve tehdit durumu Körfez'in iki önemli gücü olan bu iki ülkeye doğal bir çatışma zemini hazırlamaktadır. Her

iki ülkenin de tehdit algılaması ve güvensizlik kaygısı nedeniyle hareketle dış ve güvenlik politikalarını şekillendirdiklerini söylemek mümkündür. İki ülkede benimsedikleri inançlar ile ötekinden tehdit algılamaktadır. Bu tehdit ise Orta Doğu bölgesinde İran'ın Şiiliği, Suudi Arabistan'ın ise Vehhâbilîği ihraç ederek üstünlük sağlayarak İslam âleminde söz sahibi olabileceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır (Çapar ve Koç, 2022, 25). İnanç farklılıkları iki ülkenin güç mücadelesini derinleştirerek güvenlik ikilemine neden olmaktadır. Aynı zamanda Suudi Arabistan topraklarında barındırdığı Şii nüfusun İran'ın rejim ihracı politikasının etkisinde kalarak ayaklanmasından endişe duymakta ve tehdit algısı derinleşmektedir. Bu nedenle mezhepsel farklılıkların ve izlenen politikaların iki ülke arasında toplumsal güvenlik ikilemine de neden olduğunu söylemek mümkündür.

5. Sonuç

Hatırlanacağı üzere; çalışmanın teorik kısmında, John Herz, güvenlik ikilemini tanımlarken yan yana yaşayan gruplar ve bireylerin başka gruplar ve bireyler tarafından saldırıya maruz kalma, tahakküm altına alınma, sindirilme ve yok olma gibi güvenlik kaygıları taşıdığına dikkat çekerken bu endişelerin birey ve grupları daha fazla güç elde etmeye yönelttiğini belirtmişti. Birey ve grupların daha güvensiz hale gelmesi ve en kötüsüne hazırlanması güç birikimini bir yarış haline getirerek bir kısır döngüsü yaratmaktaydı. Güvenlik ikilemi olarak adlandırılan bu çıkmaz devletlerarasındaki rekabet ve çatışma unsurlarının anlaşılabilirliği ve açıklanabilirliği için de önem arz etmektedir. Özellikle aynı coğrafyada yer alan ve farklı dinamiklere sahip olan devletlerin birbirlerinin egemenliklerine yönelik oluşturdukları tehdit ve tehlike algısı ile şekillenen güvenlik ikilemi, İran ve Suudi Arabistan arasında da açıkça gözlemlenebilmektedir. Zira Körfez'in iki komşu ülkesi olan İran ve Suudi Arabistan sahip oldukları jeopolitik konumları, etnik ve mezhepsel farklılıkları ve dış politika tutumları ile benimsedikleri güvenlik yaklaşımları hasebiyle sık sık karşı karşıya gelmektedir.

İran ve Suudi Arabistan güvenlik politikaları bağlamında benimsemiş oldukları tutumları nedeniyle birbirlerine yönelik belirsizlik, tehdit ve tehlike algılamaktadır. Nitekim iki ülke de Orta Doğu bölgesinde başat bir güç olabilme arzusu taşımakta ve bu doğrultuda politikalarına yön vermektedir. Özellikle iki ülke tarafından savunma amaçlı gerçekleştirilen güvenlik politikaları iki ülkenin de daha fazla güç edinimine neden olmaktadır. Nitekim İran'ın caydırıcılık politikası Suudi Arabistan tarafından tehdit ve tehlike olarak algılanırken, Suudi Arabistan'ın da savunma amaçlı gerçekleştirdiği silahlanma faaliyetleri İran tarafından tehdit ve tehlike olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda her iki ülkede birbirlerine yönelik

niyetlerinden emin olamamakla birlikte tehdit, tehlike, korku algılamakta ve güvenlik ikilemi ile kuşanmaktadır.

Zengin doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip Orta Doğu bölgesinde, önemli geçiş noktalarında bulunan İran ve Suudi Arabistan sahip oldukları konumları ve bölgede başat bir güç olmak adına yürüttükleri üstünlük mücadeleleri sebebiyle karşılıklı olarak tehlike algılamakta ve jeopolitik bir rekabet içerisinde bulunmaktadır. Aynı zamanda jeopolitik anlamda İran'ın "Şii Hilali" politikasını da iki ülkenin tehdit algısını derinleştiren bir unsur olarak değerlendirmek mümkündür. İran'dan başlayarak Orta Doğu bölgesinde Şii toplumların yaşamlarını sürdürdüğü ülkelerin, harita üzerinde birleştirilmesiyle ortaya çıkan hilal şekli nedeniyle "Şii Hilali" olarak adlandırılan bu politikayla İran, diğer ülkelerde yaşayan Şii nüfuslar üzerinde etkin bir güç kurarak söz hakkına sahip olmayı ve Orta Doğu bölgesinde teopolitik bir hâkimiyet kurmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Şii Hilali, bölge ülkeleri ve özellikle de Suudi Arabistan'ın çevrelenmişlik hissini artırmakta ve Suudi Arabistan, İran'ın Şii Hilali politikasından kaynaklı olarak tehdit altında hissetmektedir. Bu nedenle İran'ın Şii Hilali politikası iki ülke arasındaki jeopolitik rekabeti tetiklemekte ve güvenlik ikileminin tırmanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda İran ve Suudi Arabistan arasındaki jeopolitik rekabetin mezhepsel rekabetle de ilintili olduğunu söylemek mümkündür.

Egemenliklerini kazandıkları tarihten itibaren dönem dönem yumuşak dönem dönem de gergin seyreden iki ülke arasındaki ilişkiler özellikle İran İslam Devriminin gerçekleşmesiyle mezhepsel rekabet bağlamında oldukça gerginleşmiştir. İran'ın Şiiliği, Suudi Arabistan'ın Vahhabiliği benimsemesinden kaynaklı olarak karşı karşıya gelen iki ülke dış politikalarında da kendi inançlarını yaymak amacıyla "Şiileştirme" ve "Vehhableştirme" politikaları izlediği için birbirlerinin toprak bütünlüklerine karşı bir tehdit algılamaktadır. Özellikle Suudi Arabistan'ın doğu eyaletlerinde yaşamlarını sürdüren Şii toplumların varlığı, Suudi Arabistan'ın İran'ın izlediği bu politikadan oldukça korku ve tehdit algılamasına neden olmaktadır. Aynı zamanda iki ülkenin de İslam dinini yayma hedefi taşıması ve İslam âleminde söz sahibi olan başat bir güç olma hedefi iki ülkeyi karşı karşıya getirerek hem jeopolitik hem de mezhepsel bir rekabete sokmaktadır.

Bu değerlendirmeler ışığında İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabetin güvenlik ikilemi ile sonuçlanan bir sarmal olduğunu değerlendirmek mümkündür. Nitekim İran ve Suudi Arabistan arasında rekabet unsurlarının iç içe geçtiğini aynı zamanda birbirleri ile ilintili olduğunu söylemek mümkündür. Zira İran ve Suudi Arabistan arasındaki jeopolitik ve mezhepsel rekabet birbiriyle girift bir yapı içerisinde bulunmaktadır. Aynı zamanda iki ülke arasındaki jeopolitik rekabet mezhepsel rekabeti, mezhepsel rekabette güvenlik unsurlarını tehdit etmesi nedeniyle güç birikimini tetikleyebilmekte ve bu sarmalda iki ülke arasındaki güvenlik ikileminin daha da şiddetlenmesine neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akkoyunlu, N. (2007). Değişen Dünya Düzeninde İran Jeopolitiği, (ICANAS) *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 63-76.
- Bakan, Z. A. (2007). Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Güvenlik Teorileri ve Türkiye'nin Güvenlik Algılamaları, *21. Yüzyıl Dergisi*, 35-50.
- Bahi, R. (2018). Iran-Saudi Rivalry In Africa: Implications For Regional Stability. *Middle East Policy*, 25(4), 26-40.
- Bilgiç, A. (2011). Güvenlik ikilemini yeniden düşünmek güvenlik çalışmalarında yeni bir perspektif, *Uluslararası İlişkiler*, 8(29), 213-142.
- Çapar, G.& Koç E. (2023). İran ve Suudi Arabistan İlişkilerindeki Çatışma Dinamikleri: Bölgesel Güç Mücadelesinin Kimlik Perspektifinden İncelenmesi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 1(43), 23-49.
- Çelenk Jahangiri, C. (2019). İran'ın Tehdit ve Risk Halkaları Ekseninde Güvenlik Yaklaşımları: Teorik Bir Değerlendirme, *XI. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi "Soğuk Savaş Sonrası Dönemin Temel Gelişme ve Dinamikleri"*.
- Bulgur, N. (2021). The Analysis of Iran's National Security Strategy Within The Framework of Sectoral Securitization Theory and Its Impact on Turkey-Iran Relations. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, (2), 215-236.
- Butterfield, H. (1951). *History And Human Relations*, Collins, 254.
- Dehshiri, M. R. & Shahmoradi, H. (2020). Resurgence of Geopolitical Rivalry in the MENA after the 'Arab Spring'. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 14(2), 194-215.
- Domazeti, R. (2021), Suudi Arabistan, Dünya Kriz Bölgeleri 17, *İNSAMER*, M1-54.
- Domazeti, R. (2017). Suudi Arabistan-ABD İlişkileri. *İnsamer Analiz*, 20(8).
- Diriöz, A. O. (2012). Suudi Arabistan Dış Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri. *Ortadoğu Analiz*, 4(39), 94-100.
- Efegil, E. (2013). Suudi Arabistan'ın dış politikasını şekillendiren faktörler. *Ortadoğu Analiz*, 5(53), 104-13.
- Ekşi, M. (2017). İran'ın Transnasyonel ve Teopolitik-Şiilik-Temelli Kamu Diplomasisi, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi İran Özel Sayısı*, 46-66.
- Herz, J. H. (1950). Idealist internationalism and the security dilemma. *World Politics: A Quarterly Journal of International Relations*, 157-180.
- Herz, J. H. (1981). Political realism revisited. *International Studies Quarterly*, 25(2), 182-197.
- Herz, J. H. (2003). The security dilemma in international relations: background and present problems. *International Relations*, 17(4), 411-416.

- Huwaitin, M. B. (2015). The security dilemma in Saudi-Iranian relations. *Review of History and Political Science*, 3(2), 69-79.
- İnat, K. Yegin, A. Kurt, V. Gürler, R. T. Özdemir, Ö. B. Özdemirci, A. S. & Akdoğan, İ. (2016). İran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları. *Seta*.
- Jervis, R. (1978). Cooperation under the security dilemma. *World Politics: A Quarterly Journal of International Relations*, 167-214.
- Kılınc, A. (2008). İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1), 907-948
- Kocatepe, D. (2017). Suudi Arabistan-İran Rekabeti: Mezhep Görünümlü Çıkar Çatışması. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 67-101.
- Luomi, M. (2008). The Regional Shia-Sunni Divide in The Middle East The Finnish Institute of International Affairs.
- Lüleci, M. (2015). Suudi Arabistan ve Ortadoğu'daki Varlık Mücadelesi, *İnsamer Analiz*.
- Olesker, R. (2011). Israel's Societal Security Dilemma and the Israeli-Palestinian Peace Process, *Nationalism and Ethnic Politics*, 17(4), 382-401.
- Posen, B. (1993). The Security Dilemma and Ethnic Conflict, *Survival*, 35(1), 27- 47.
- Rigiderakhshan, M. (2020). İran'ın Dış Politika Kimliğini Oluşturan Faktörler. *Vakanivis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 390-410.
- Roe, P. (2005). *Ethnic violence and the societal security dilemma*. Routledge. London
- Saikal, A. and Vestenskov, D. (2020). Iran's national security and operational capability. Scandinavian, *Journal of Military Studies*, 3(1), 18-30.
- Sevinç, H. (2017). Din Üç Devlet Suudi Arabistan-Vatikan Ve İsrail'in Siyasal Sistem Analizi. *Researcher*, 5(3), 169-199.
- Şahin, M. & Seyedi Asl, S. (2022). Suudi Arabistan'ın Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2022 (57)
- Tang, S. (2010). The security dilemma: A conceptual analysis. In *A Theory of Security Strategy for Our Time* (pp. 33-71). Palgrave Macmillan, New York.
- Yılmaz, C., (2011). İran ve Suudi Arabistan'ın Bitmeyen Bölgesel Rekabeti, *Ortadoğu Analiz*, 3(26).

Xi Jinping Döneminde Tek Çin Politikası ve Tayvan¹

Emre Çalışkan²

İlhan Aras³

Özet

ABD ile her alanda küresel güç rekabetini yürüten Çin, kendi siyasi sorunlarını iç işleri olarak nitelendirmiş ve diğer ülkelerin söylem ve eylemleriyle bu konulara dahil olmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Bu noktada özellikle ön plana çıkan ve küresel politikada sıklıkla gündem olan Tayvan sorunu, Çin dış politikasında önemli bir “test” olmayı sürdürmüştür. ABD-Çin arasındaki gerginliği tırmandırabilme potansiyeline sahip olan Tayvan, Çin açısından Tek Çin politikası çerçevesinde uzun yıllardır gündemde kalmaya devam etmiştir. Çin’in Tayvan konusunda bazen Tek Çin amacı doğrultusunda sert güce veya askeri seçeneklere başvuracağını açıklaması sorunun ciddiyetini de göstermektedir. Çin’in kuruluşundan beri devam eden Tayvan sorunu, Xi Jinping döneminde de benzer şekilde sıklıkla gündeme gelmiştir. Çin’in en önemli liderlerinden biri olarak Xi’nin, Tayvan sorununu tamamen çözmesine yönelik önemli bir beklenti vardır. Xi’nin Tayvan politikasında Çin’in askeri gücünü, ABD ile rekabetini, Tayvan’ın ekonomik ağırlığını ve Çin’in küresel imajını dikkate alarak hareket ettiği görülmüştür. Çalışmada ilk olarak Tek Çin politikasının tarihsel süreci ve Çinli liderlerin politika hakkında söylemleri sonraki bölümde ise Xi dönemine odaklanılarak bu dönemdeki gelişmeler ele alınmıştır. Çalışmada, Tek Çin politikasının Çin’e siyasi olarak katkı sağlamaktan ziyade, Çin dış politikasında çözülmemeyen krizlere neden olduğu vurgulanmıştır. Bu kapsamda, Çin’in özellikle Xi gibi güçlü bir lidere sahip

- 1 Emre Çalışkan tarafından hazırlanan “Çin’in Tek Çin Politikası: Tayvan ve Hong Kong” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.; Çalışmanın düzeltme sürecine katkılarından dolayı Öğr. Gör. Dr. Ferhat Durmaz’a teşekkür ederiz. II. Uluslararası Hitit Güvenlik Çalışmaları Kongresi’nde özet olarak sunulmuştur.
- 2 (Sorumlu Yazar) Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Uzmanı, emrecaliskankmu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3979-5384
- 3 Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ilhanaras@nevsehir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5120-8117

olduğu bu dönemde Tayvan gibi uzun yıllara dayanan sorunlarını çözmedikçe yani Tek Çin söylemini eyleme dönüştürmedikçe sorunlarının devam edeceği ifade edilmiştir.

Giriş

Çin ana kıtasının güneydoğusunda yer alan Tayvan, yaklaşık 36.000 kilometrekarelik yüz ölçümüyle Batı Pasifik Okyanusu deniz yolunun merkezinde yaklaşık 24 milyon nüfusa sahip bir adadır. 1895'ten itibaren yaklaşık 50 yıl Japonya'ya ait olan Tayvan, 1 Aralık 1943'te Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere arasında imzalanan Kahire Anlaşması ile Çin'e geri verilmiştir. 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) kurulmasıyla Çin iç savaşında komünistlere yenilen Chiang Kai-shek ve destekçileri Tayvan'a kaçmıştır (Çin Uluslararası Radyosu Türkçe Bölümü, 2017: 125-132). Çin Komünist Partisi (ÇKP) ve Kuomintang Partisi (KMT) arasındaki iç savaşın ardından Chiang Kai-shek ve destekçilerinin Tayvan'a kaçmaları ve adayı Çin Cumhuriyeti olarak ilan etmeleri ve dahası bütün Çin'de egemenlik ilan etmesi sorunun önemli başlangıç noktası olmuştur. Böylece Tayvan, Çin için “bitmemiş bir iş” ve ÇKP'nin “iç savaş gündeminin tamamlanmamış maddesi” olarak kalmaya devam etmiştir (Jacques, 2016: 390).

Hong Kong ve Makao, uzun yıllar Birleşik Krallık ve Portekiz devletlerinin yönetimi altında kalmıştır. Çin, Birleşik Krallık ve Portekiz'le, sırasıyla 1997 ve 1999'da iki bölgenin yeniden kendi yönetimine devredilmesine ilişkin anlaşmalar yapmış; Hong Kong ve Makao'yu, Tek Ülke, İki Sistem politikası çerçevesinde ülke sınırları içine dahil etmiştir. Hong Kong ve Makao'nun geri alınması, ÇHC'nin sürekli vurgulamış olduğu Tek Çin politikasındaki en büyük başarısı olmuştur. Tek Çin politikası kapsamında Tayvan'ın da Çin'e ait olduğu ısrarla belirtilmiş, bağımsız bir devlet olmasının mümkün olmadığı her fırsatta ifade edilmiştir. Bu çerçevede Nye ve Welch de, Tek Çin politikası ve Tayvan'la ilgili şu şekilde bir değerlendirme yapmıştır:

“[...] Çin Tayvan'ı Çin'e ihanet etmiş bir eyalet olarak kabul etmekte ve son derece kararlı bir şekilde Tek Çin ilkesinde ısrar etmektedir. Ne var ki, Tayvan, [...] ismi olmayıp cismi olan mamur bir egemen devlettir. Hem [Çin Komünist Partisi hem de Kuomintang] savaş sonrası dönemin büyük bölümünde Çin'in tamamının meşru iktidar partisi olduğunu iddia ettiğinden, Tek Çin ilkesinin kendisi hiçbir zaman ciddi bir çekişme konusu olmayıp sadece bunu temsil etme iddiasında kimin haklı olduğu konusunda çekişme yaşanmıştır. [...] Hiçbir Tayvan hükümeti tek taraflı olarak bağımsızlık ilan etmemiş olsa da, Tayvan uluslararası düzeyde tanınmak için yıllarca aktif çaba harcamış ve 1991'den beri, hiçbir sonuç alamadan tekrar tekrar BM üyeliğine başvurmuştur. [...] Tek Çin ilkesi, ayrılmanın kabul edilemez olduğu anakarada hala çok güçlüdür. [...]” (2018: 384-385).

Çin'in küresel politikadaki yükselişi beraberinde sorunlarının ya da başka bir deyişle hassas konularının uluslararası toplum tarafından daha fazla tartışılmasına sebep olmuştur. Bu konular arasında en fazla öne çıkan Tek Çin politikası üzerinden Tayvan olmuştur. Çin, Hong Kong ve Makao gibi Tayvan sorununun da benzer bir çözüm yöntemiyle, yönetimini belirleyebilecek veya etkileyebilecek şekilde sonuçlandırılmasını istemiştir. Diğer taraftan Çin yönetimi, Tayvan'ın ülkeler tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınmaması ve Birleşmiş Milletler'de (BM) kabul görmemesi için uluslararası politikada güç kullanma tehdidi de dahil olmak üzere çeşitli yöntemler uygulamaktan da çekinmemiştir. Tayvan ile ilgili olan bu çalışmada öncelikle Tek Çin politikasının ortaya çıkışı ve Çinli liderlerin politika hakkında söylemleri sonrasında Xi Jinping dönemine odaklanılarak bu dönemdeki gelişmeler üzerinden konu ele alınmıştır. Xi dönemindeki gelişmeler i) Tayvan'a yönelik temel yaklaşımlar, ii) çatışma ihtimali tartışmaları, iii) Tayvan'ın uluslararası tanınmasının engellenmesi, iv) Tayvan kamuoyu ve iktidarı özelinde karşılaşılan zorluklar şeklinde başlıklar üzerinden incelenmiştir. Çalışmanın Tek Çin politikasına odaklanarak ve konuya Xi dönemindeki gelişmeler açısından bakarak Tayvan ve Xi dönemiyle ilgili literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır.

1. Tayvan Sorununun Ortaya Çıkışı ve Tek Çin Politikasının Gelişimi

Tek Çin politikasının tarihi, 1894 yılında yapılan Japonya-Çin Savaşı'na kadar gitmektedir. Çin'in mağlubiyetiyle sonlanan bu savaşta 1895 yılında imzalanan Shimonoseki Antlaşmasıyla, Formosa adası (Tayvan) Japonya'ya bırakılmıştır (Chiang, 2004: 12). Çin'de yabancı karşıtı gösteriler olarak başlayan Boxer Ayaklanması sonrasında 1912 yılında Çin Cumhuriyeti ilan edilerek imparatorluk dönemi sona ermiştir. Çin, Boxer Ayaklanmasının yarattığı kaos ile uğraşırken, başta Japonya olmak üzere diğer ülkeler de Çin'in farklı bölgelerinde özel ayrıcalıklar kazanabilmek için harekete geçmiştir (Bush, 2017a: 6). 1937 yılında Japonya ve Çin bir kez daha savaşa girdiğinde, Franklin Roosevelt yönetiminde ABD, Çin'i desteklemiş ve savaş döneminde maddi yardım sağlamıştır. Ancak 1940 yılına kadar ABD, Japonya'ya Çin işgalini sona erdirmesi için hiçbir yaptırımında bulunmamıştır. Bu yaptırımların olmaması, Japonya'yı 1941 sonlarında Pearl Harbor'a saldırmaya motive eden faktörlerden biri olmuştur. ABD-Çin yakınlığının etkisiyle 1942'nin sonunda, ABD sadece Mançurya'nın değil, aynı zamanda Tayvan'ın da savaştan sonra Çin'e iade edilmesine karar vermiştir. Bu karar ile Chiang Kai-shek savaştan sonra Çin'i tekrar bir araya getirme ve ülkeyi

yeniden eski gücüne kavuşturma düşüncesini güçlendirmiştir (Ogasawara, 2001).

ABD-Çin ittifakı diğer taraftan birçok sorunu da içinde barındırmıştır. ABD, odak noktasını ve kaynaklarını Asya anakarasına değil, Avrupa ve Pasifik'e yerleştirmiştir. ABD'nin önceliği Almanya ve Japonya'nın yenilgisiyken, Chiang Kai-shek'in önceliği Kuzey Çin'in birçok bölgesine nüfuz eden Mao Zedong liderliğindeki komünistlere karşı kendi ülkesini korumak olmuştur. Bu iki farklı önceliğe rağmen Tayvan'ın stratejik konumu her dönem ortak öncelik konusu olmuştur (Bush, 2017a: 7). Chiang Kai-shek 1949'da komünistlere yenilince Tayvan'a çekilmiş ancak geri dönüp anavatan Çin'i "Mao Zedong'un çetesi"nden kurtaracağına söz vermiştir. Bu iç savaş süreci göstermiştir ki, "hem milliyetçiler hem de komünistler için sadece tek bir Çin vardı, o da siyasi kültürlerinin kutsal merkeziydi." (Roskin ve Berry, 2014: 362).

Çin'i yöneten ve uluslararası alanda temsil eden KMT, Japonya ile yaşanan savaşta askeri gücünü ve savaş sonrası yaşanan ekonomik sorunlar nedeniyle de halk desteğini kaybetmiştir. Mao'nun liderliğindeki ÇKP ise, askeri gücünü genişletmiş ve halk desteğini arkasına alarak savaşı kendi lehine kullanmıştır. Japonya'nın teslim olmasıyla birlikte ABD, KMT ile ÇKP arasındaki çatışmada arabuluculuk yapmaya ve yıkıcı bir iç savaşı engellemeye çalışmıştır. General George Marshall, Çin'de ortaya çıkabilecek olası bir iç savaşı önlemek için Çin'in iç sorunlarının bütün taraflarca tartışılmasını sağlayacak bir diyalog zemini oluşturmak istemiş ancak mümkün olmamıştır (Bush, 2017a: 7-8).

ABD'nin arabuluculuk isteğinden vazgeçmesiyle birlikte ÇKP, Çin anakarasının büyük bir bölümünde kontrolü ele geçirmiştir. Chiang liderliğindeki KMT güçlerinin Tayvan'a çekilmesi sonucu, Mao 1 Ekim 1949'da ÇHC'nin kurulduğunu ilan etmiş ve ÇHC'nin kurulmasıyla Çin dış ilişkilerinin şu ilkelerle hareket edeceğini açıklamıştır:

"Bu hükümet, Çin Halk Cumhuriyeti halkını temsil eden tek meşru hükümettir. Eşitlik, karşılıklı yarar ve birbirlerinin toprak bütünlüğü ve egemenliğine saygı gösterme ilkelerine uymaya hazır olan bütün yabancı hükümetlerle diplomatik ilişki kurmayı arzulamaktadır. Tek bir Çin bulunmaktadır. Tayvan eyaleti, Çin Halk Cumhuriyeti topraklarının ayrılmaz bir parçasıdır. Çin ile diplomatik ilişki kurmak isteyen her ülke, Tayvan makamları ile diplomatik ilişkilerini kesmeye ve Çin'in tek meşru hükümeti olarak Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanımaya hazır olduğunu göstermelidir. Çin hükümeti, 'İki Çin' veya 'Bir Çin, Bir Tayvan' oluşturmayı planlayan hiçbir ülkeye veya Çin'le resmi diplomatik ilişkileri olan ülkelerin Tayvan makamları ile herhangi bir şekilde resmi ilişki kurmaya yönelik girişimlerine hoşgörü göstermeyecektir." (Ekrem, 2003: 2).

Çin Cumhuriyeti (Tayvan), 1949 yılında kurulan ÇHC'yi tanımamıştır. ÇHC ise, 1949 yılında kurulmasıyla birlikte Çin Cumhuriyeti'nin varlığına son verildiğini ve Tayvan'ın ÇHC'nin bir bölgesi olduğunu iddia etmiştir. Her ikisi de birbirini iki Çin bölgesi olarak tanımamıştır. Tayvan, ÇHC tarafındaki alanları “anakara” olarak adlandırmıştır. ÇHC ise Tayvan'ı anakara ile ilişkili olan “Tek Çin” bölgesi olarak tanımlamıştır (Kan, 2014: 1). Diğer taraftan, BM ise ilk olarak Çin Cumhuriyeti'ni (Tayvan), Çin'in resmi temsilcisi olarak tanımıştır. Bu durum, 1971 yılında ÇHC'nin BM'deki yerini almasıyla değişmiş ve ÇHC, Çin'in tek yasal temsilcisi olarak tanınmıştır. Bu tanınma değişiminin ardından Tayvan'da temsilciliği bulunan ülkeler, Pekin'e temsilciliklerini taşımaya başlamıştır (Chiang, 2018: 129).

Birbirinin varlığını kabul etmeyen iki Çin Devleti'ne rağmen, diğer ülkelerin Çin Devleti olarak sadece biriyle diplomatik ilişkiler kurabilmesi mümkün olmuştur. Bu nedenle, ÇHC'nin uygulamaya çalıştığı Tek Çin politikası, ülkeler arası ilişkilerde oldukça önemlidir. ÇHC için Tek Çin, “dünyada sadece tek bir Çin olduğu, ÇHC hükümetinin Çin'in tamamını temsil eden tek yasal hükümet olduğu ve Tayvan'ın Çin'in bir parçası olduğudur.” anlamına gelmektedir. Ancak Tek Çin kavramı hem Çin hem de ABD tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. ABD ilk iki maddeye hiçbir itirazda bulunmazken, aynı tanım içinde geçen “Tayvan'ın Çin'in bir parçası olduğu” maddesine belirsiz bir pozisyon almıştır (Silitonga, 2020: 61-63).

Zaman içerisinde sorunlar/gerginlikler devam etmiş ve Mayıs 1986'de Tayvan'dan Çin Hava Yolları'na ait bir kargo uçağı Guangzhou'ya kaçırılmıştır. Bunun üzerine, Çin ve Tayvan yetkilileri sorunun çözümü için Hong Kong'da bir araya gelmiştir. Yaşanan uçak krizi karşılıklı ilişkiler açısından dönüm noktası olmuştur. 1987 yılında Tayvan, halkının anakaraya ziyaretine izin verdiğini açıklamıştır. Çin-Tayvan ilişkilerindeki bu gelişme sorunların görüşülerek çözülebileceği yönündeki en önemli adım olmuştur. 1990 yılında Tayvan'da “Ulusal Birleşme Konseyi” kurulmuş ve 1991'de “Birleşme İçin Temel İlkeler Belgesi” yayınlanmıştır. Belgede; “iki tarafın da siyasi varlıkları teyit edilmekte; [...] sorunların barış içinde çözümü; karşılıklı güven ve işbirliği ortamının yaratılması; iki tarafın da uluslararası toplumda varlıklarının kabul edilmesi ve bu amaçla, orta vadede resmi iletişim kanallarının oluşturulmasına karar verilmiştir.” (Eröktem, 2018: 11). Belgenin yayınlanmasıyla birlikte Tayvan, Çin ile iletişim kurmak amacıyla 1991'de “Boğaz Değişim Vakfı” (*Straits Exchange Foundation-SEF*), Çin yönetimi de 1991'de “Tayvan Boğazı Karşılıklı İlişkiler Derneği”ni (*Association for Relations Across the Taiwan Straits-ARATS*) kurmuştur. 1992 yılında ise, bu kuruluşların başkanları Hong Kong'da bir araya gelmiş ve

“1992 Konsensüsü” olarak bilinen Tek Çin mutabakatı kabul edilmiştir (Eröktem, 2018: 11).

Tek Çin politikası adına atılan adımların neticesi olan “1992 Konsensüsü” Çin-Tayvan çatışmalarının önüne geçse de bu konsensüsü iki tarafta farklı şekilde yorumlamıştır. Çin “1992 Konsensüsü”nü Tayvan’ın kabul etmesiyle ÇHC’yi Çin’in tek temsilcisi olarak tanıdığını savunarak; Tayvan ise ÇHC’yi Çin’in tek temsilcisi olarak kabul etmediğini, bağımsız bir ülke olarak “1992 Konsensüsünü” iki ülke arasında barışçıl gelişmeyi koruma ve ilerletme çabalarının siyasi bir adımı olarak değerlendirmiştir (Turan, 2016: 90-91). 1992 Konsensüsünün kabul şekli ve geçerliliği halen Çin-Tayvan arasında tartışmalara sebep olmaya devam etmektedir.

Tayvan, Çin’in kendisine sürekli Tek Çin politikası adı altında sert bir şekilde baskı uyguladığını dile getirmiştir. Çin hükümetinin Tayvan üzerinde Tek Çin politikası söylemini güçlendirmesi ve giderek artan bir yoğunlukta uyguladığı kademeli baskı Tayvan’ı olumsuz etkilemiştir. Çin tarafından yapılan bu baskılar Tayvan’ın dış dünyadan izole olmasına neden olmuştur. Böylece Tayvan diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirememiş ve önemli birçok konuda yardımlardan mahrum kalmıştır. Tayvan hükümeti, ülkesinin resmi olarak bağımsız bir devlet olduğunu iddia etse de, anakara Çin ile diplomatik ilişki kurmak isteyen her ülke, Tayvan ile resmi bağlarını kesmek zorunda kalmıştır (Silitonga, 2020: 65).

Tek Çin politikası, hem Çin hem de Tayvan için caydırıcı bazı özellikler taşımaktadır. Bir taraftan Çin’in Tayvan’a saldırmasını diğer taraftan Tayvan’ın Çin’i kışkırtmasını engelleyen bir içeriğe sahiptir. Başka bir deyişle, Tek Çin politikasının içerdiği belirsizlik, Çin’i Tayvan’ı ele geçirmek için bir saldırı düzenlemekten, Tayvan’ı ise resmi bir bağımsızlık ilanı gibi kışkırtıcı bir adımla tek taraflı olarak statükoyu değiştirmekten caydırmaya hizmet etmektedir (DiDuca, 2020: 6). Sorunun ayrıca uluslararası bir boyutu da söz konusu olmuştur. Tayvan, Çin İç Savaşı’ndan sonra sadece bir iç sorun değil, Kore Savaşı’nın bitiminden sonra ABD’nin Tayvan meselesine müdahale etmesiyle uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Sorunun çözümsüz kalması, Tek Çin politikasının ABD ve Çin ilişkilerinde sürekli olarak gündeme gelmesine sebep olmuştur. Çin hükümetinin karar alma, politika oluşturma ve diplomatik faaliyetlerinin temelini oluşturan Tek Çin politikası, Çin-Tayvan-ABD arasında yaşanan ve günümüzde hala devam eden anlaşmazlıkların en önemli nedeni olarak görülmüştür (Silitonga, 2020: 61-63).

Daojong (2005: 778), Çin ile ABD arasındaki en önemli stratejik ve güvenlik konusunun Tayvan olduğunu öne sürmüştür. Çin her ne kadar Tayvan sorununu bir iç mesele olarak görüp, bu sorunu bir dış politika konusu

olarak görmek istemese de, Çin ile yapılacak herhangi bir müzakerenin siyasi gündeminde her daim ilk konu Tek Çin politikası olmuştur. Avrupa'ya bakıldığında ise, ABD'nin aksine kamuoyu ve siyasetçiler üzerinde ciddi anlamda etki sahibi olacak bir Tayvan lobisinden bahsetmek mümkün değildir. Avrupa hükümetleri Tek Çin politikasına bağlı hareket ettiklerinden dolayı, ABD'nin aksine Avrupa hükümetleri ve Çin arasında bir Tayvan sorunu söz konusu olmamıştır (Shambaugh, 2016: 104).

2.Çin Dış Politikasında Tayvan ve Çin Liderlerinin Tek Çin Söylemleri

Çin dış politikasında karar verme birimleri açısından incelendiğinde geleneksel olarak liderlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Çin'de Devlet Başkanı'nın öneminden ve liderliğinin gücünden dolayı Çin'in dış politika olaylarını, değişimlerini ve süreçlerini incelerken liderlerin açıklamalarını referans göstermek önemli bir belirleyici olmuştur (Tabak, 2008: 63). Çin liderleri, Tek Çin politikası konusunda farklı tarihsel dönemlerde farklı stratejiler benimsemiştir. Bu stratejiler farklı olmakla beraber ortak tek bir hedefe sahip olmuştur. Bu hedef, Çin'in Tayvan ile yeniden birleşmesini olabildiğince erken gerçekleştirmektir.

ÇHC'nin kurucusu Mao Zedong (1943-1976 liderlik dönemi), Çin ulusal birliğini sağlamış ancak Tayvan, Hong Kong ve Makao ulusal egemenlik sınırlarına dâhil edilememiştir. "Kaybedilmiş bölgeler" olarak nitelendirilen Tayvan, Hong Kong ve Makao her zaman Çin için önem teşkil etmiştir. Mao liderliğindeki Çin'in en büyük hedeflerinden birisi Tek Çin idealinin gerçekleşmesi için kaybedilen bölgeler üzerinde tekrar egemenlik kurmak olmuş ve bu vizyon Çin toplumundan büyük bir destek görmüştür. (Savaş, 2016: 72). ÇHC Mao döneminde, önceden Tayvan'a ait olan BM üyeliği ile BM Güvenlik Konseyi "daimi üyelik" hakkını da kazanmıştır.

ÇHC'nin 1963'teki Başbakanı Zhou Enlai (1949-1976), Tayvan politikasını "Tek İlke ve Dört Madde" olarak özetlemiştir. "Tek İlke" Tayvan'ın Çin ile yeniden birleşmesi gerektiği anlamına gelirken, Dört Maddenin açılımı ise şu şekilde açıklanmıştır:

-Tayvan, Çin ile birleştiği takdirde, politik ve askeri güç ile personel düzenlemeleri Chiang Kai-shek'in kontrolüne bırakılacak, fakat diplomatik ilişkiler Merkezi Hükümet tarafından yönetilecektir.

-Tayvan'ın askeri, siyasi ve ekonomik gelişme harcamalarındaki tüm eksiklikler Merkezi Hükümet tarafından karşılanacaktır.

-Tayvan'ın toplumsal reformu ertelenecektir. Şartlar olgunlaşana ve Chiang Kai-shek'in onayı alınıncaya kadar uygulanmayacaktır.

- Anakara ve Tayvan birbirlerine gizli ajanlar göndermeyecek ve her iki taraf ortaya çıkan dayanışmayı sabote etmeyeceği konusunda uzlaşma içerisinde olacaklardır (Chuntao, 2017: 114, dipnot 1).

Zhou Enlai dönemini takip eden Deng Xiaoping döneminde (1978-1989) Çin, Tayvan üzerinde egemenlik kurma idealinin yanında, jeopolitik boyutu da vurgulamıştır. Çin için, Tayvan sadece siyasi bir meselenin ötesinde büyük bir stratejik öneme de sahip olmuştur. Deng, “Tayvan anakarayla birleşmezse, her zaman yabancı güçlerin Çin’e karşı kullandıkları bir koz olacaktır” demiştir (Ekrem, 2003: 56). Tayvan’ı tekrar kazanma amacını gösteren Deng’e göre, Çin ve Tayvan arasında olası bir çatışma halinde Tayvan ABD’nin desteği olmazsa askeri yenilgiyle karşılaşacaktır. Dolayısıyla, Deng’e göre Tayvan böyle bir kötü ihtimalle karşılaşmamak için anakarayla birleşmelidir (Vogel, 2017: 480).

Deng dönemini takip eden Jiang Zemin döneminde (1989-2002) de Tayvan konusunda gelişmeler olmaya devam etmiştir. 30 Ocak 1995’te Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin, “Çin’in Yeniden Birleştirilmesini Teşvik Etmeye Devam” başlıklı konuşmasında Tayvan sorununa ilişkin sekiz madde önermiştir:

-Barışçıl bir yeniden birleşme için Tek Çin politikasına uymak, temel ve ön şarttır.

-Tayvan’ın diğer ülkelerle gelişen hükümet dışı ekonomik ve kültürel ilişkileri konusunda herhangi bir itirazımız yoktur.

-Taraflar arası barışçıl bir yeniden birleşime dayalı müzakereleri sürekli olarak savunduk. Sadece Tek Çin olduğu önceliğini varsayarak, Tayvan makamlarıyla her konuda konuşmaya hazırız. Barışçıl yeniden birleşmeyi sağlamak için her türlü çabayı göstermeliyiz.

-Çinliler birbirleriyle savaşmamalıdır. Tayvanlı vatandaşlarımızı hiçbir şekilde hedeflemiyoruz, fakat Çin’in barışçıl birleşmesine müdahale eden ve Tayvan Bağımsızlığı fikri komplosunu kuran yabancı güçlere karşı güç kullanımından vazgeçeceğimizin sözünü vermiyoruz.

-Boğazlar arası ekonomik alışveriş ve işbirliğini genişletmek için büyük çabalar gösterilmelidir. Boğazlar, her iki tarafın ortak ekonomik refahı ve bir bütün olarak Çin ulusunun refahı için yararlı olacaktır.

-Boğazların her iki yakasındaki yurttaşlarımız Çin’in güzel kültürel geleneklerini ortaya koymalı ve ileriye taşımalıdır.

-Tayvanlı yurttaşlarımızın yaşam biçimine tam olarak saygı duymalıyız. Meşru hak ve menfaatlerini korumalıyız.

-Tayvan yönetiminin liderini, anakarayı uygun bir şekilde ziyaret etmeye davet ediyoruz. Bizi de Tayvan'a davet ederlerse ziyaret etmek istiyoruz. Devlet ilişkilerini tartışabilir ya da birtakım konular üzerine görüş alışverişinde bulunabiliriz (Huang ve Li, 2010: 183-185).

Jiang, Tayvan'la ekonomik ve ticari işbirliğini geliştirmeye çalışmış, Tayvan ile siyasal farklılıkların taraflar arasındaki ekonomik işbirliğine zarar vermemesi gerektiğini belirtmiştir. Jiang, Tayvan sorununun sonsuza kadar uzatılmayacağını, Tayvan Boğazı'nda savaşın başlaması durumunda savaşa dâhil olanların sadece Çin ve Tayvan olmayacağını, yabancı güçlerin de savaşa katılabilme ihtimalinden dolayı Asya'nın bu savaştan önemli ölçüde etkilenebileceğini belirtmiştir (Ekrem, 2003: 59).

Sonraki dönemde Hu Jintao, 2005 yılında "Tayvan'daki vatandaşlarımıza ve Anavatanın barış içinde yeniden birleşmesini gerçekleştirmeye yararlı olduğu sürece Tayvan Boğazında iletişimi teşvik etmek için elimizden gelenin en iyisini yapacağız" demiştir. 4 Mart 2005'te ise Hu, yeni koşullar altında Tayvan'la karşılıklı ilişkilerin gelişimi hakkında dört görüş önermiştir:

-Tek Çin politikasına bağlı kalmaktan asla vazgeçmemeliyiz.

-Barışçıl yeniden birleşme çabalarından vazgeçmemeliyiz.

-Tayvan halkına umut bağlama ilkesinden asla değişiklik yapmamalıyız.

-Tayvan'ın bağımsızlık etkinliklerine karşı durmakta asla tereddüt etmemeliyiz (Chuntao, 2017:115).

Jintao'nun bu görüşünden hareketle Çin'in Tayvan'ın bağımsızlığı fikrine karşı, hukuka uygun şekilde karşı koymak ve yeniden birleşmeyi teşvik etme yaklaşımını benimsediğini ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede 14 Mart 2005'te Çin "Ayrılık Karşıtı Yasa"yı çıkarmış ve bu yasa ile Pekin yönetimi ülkeyi bölmeye çalışan "Tayvan Bağımsızlığı" fikrini benimseyenleri engellenmeyi ve bastırmayı amaçlamıştır. Yasa Çin'in barışçıl birleşme ilkesi olan Tek Çin politikasına bağlı kalacağını dile getirirken aynı zamanda tüm Çin halkının "Tayvan Bağımsızlığı" fikrine karşı çıkarak devlet egemenliğini ve toprak bütünlüğünü savunma ortak iradesi ve kararlılığını göstermiştir (Madoka, 2023: 6). Kanunun kabulünün hemen sonrasında, KMT için de yasanın etkisiyle Çin ile işbirliği yapmanın daha fazla gerekli hale gelmesiyle 29 Nisan 2005 tarihinde Hu Jintao ile KMT Başkanı Lien Chan Pekin'de, bölünmeyi fiilen sona erdirebilmek amacıyla bir araya gelmiştir. Görüşmenin ardından iki taraf ortaklaşa yayınlanan basın metninde, Tayvan Boğazında barış ve gelişme üzerine "Ortak Vizyonun Beş Adımı" konusunda anlaşmaya vardıklarını açıklamıştır (Chuntao, 2017: 119-120). Ortak Vizyonun Beş Adımı anlaşmasının maddelerine göre:

-Her iki taraf Tayvan Boğazında müzakerelerin mümkün olan en kısa sürede yeniden başlatılmasını teşvik etmeli ve Tayvan Boğazının her iki yakasında yaşayan halkın mutluluğu için ortaklaşa çalışmalıdır.

-Taraflar düşmanlığı sona erdirerek barış anlaşmasının sağlanmasını teşvik etmelidir.

-Tayvan Boğazında kapsamlı ekonomik iletişim teşvik edilmeli ve Tayvan Boğazında bir ekonomik işbirliği mekanizması oluşturulmalıdır.

-Tayvan halkının endişe duyduğu uluslararası etkinliklere katılım konusunda görüş alışverişi teşvik edilmelidir.

-Taraflar arası düzenli bir iletişim platformu kurulmalıdır (Chuntao, 2017: 120, dipnot 10).

Hu ve Lien arasında yapılan görüşme taraflar arasında görüşmelerin yapılabilmesi sürecinin başlamasına yardımcı olmuştur. Çin ve Tayvan liderleri 1992 Konsensüsüne bağlı kalarak Tayvan bağımsızlığına karşı çıkan ve Tayvan Boğazındaki ilişkilerin geliştirilmesini teşvik eden başlıca konular hakkında ilk kez ortak bir anlayışa varmıştır. Bu şekilde liderler arasında görüşmelerin yapılabilmesi taraflar arası ilişkiler açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Ekonomik ilişkiler düzenli ekonomik müzakereler ve anlaşmalar ile daha da ilerletilmiştir. Bu gelişmeler, Çin ve Tayvan'ın çeşitli ekonomik platformlarda bir araya gelmesini sağlamıştır. Çin, Tayvan'ın "Çin Taipei" adı altında Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (*Asia-Pacific Economic Cooperation/ APEC*), Asya Kalkınma Bankası (AKB) ve Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) katılmasına izin vermiştir (Harris, 2015: 104). Çin'in zaten var olan Tayvan'ın tanınmasını engelleme politikası düşünüldüğünde, kendi tercih ettiği isimle Tayvan'ın söz konusu örgütlere katılmasına izin vermesi ve 2023 itibarıyla hala bu örgütlerde aynı isimle (*Chinese Taipei*) yer almaya devam etmesi Tayvan'ın taleplerinin Çin tarafından kabul edilmediğini de göstermektedir.

3. Xi Jinping Dönemi Çin'in Tayvan Politikası

Bu başlık iki bölüme ayrılarak aktarılacaktır. Öncelikle Xi'nin Tayvan politikasına yaklaşımı, Tayvan'a askeri müdahale tartışmalarının yarattığı gerginlik ve Tayvan yönetiminin Çin'e bakışının olumlu olması durumunda nasıl bir ilişki olabileceği gösterilmiştir. Sonraki bölümde ise, Xi'nin Tayvan'da karşılaştığı zorluklar / meydan okumalar üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede, Tsai dönemiyle Tayvan'daki yönetiminin yaklaşımının belirleyiciliği, Tayvan kamuoyunun olumsuz yaklaşımı ve Tayvan'ın uluslararası politikadaki görünürlüğü / tanınırlılığının yarattığı sorunlar ele alınacaktır.

3.1. Xi'nin Yaklaşımı

3.1.1. Temel Stratejiler

Xi, Aralık 2007-Ocak 2009 arasında önceki ABD Başkanı Jimmy Carter'ı Çin Devlet Başkanı Yardımcısı olarak iki defa ziyaret etmiş ve Tayvan'ın bağımsızlığına karşı ABD ile işbirliği yapmak istediğini ifade etmiştir. 2004 yılında ilk defa açıklanan Pekin'in Tayvan'ın bağımsızlığını önleyeceği sonraki dönemlerde olduğu gibi Xi döneminde de sürdürülen bir amaç olmuştur. Xi'nin Tayvan politikası, genel anlamda Hu'nun kabul ettiği yeniden birleşmeyi teşvik ederek Tayvan'ın bağımsızlığını önlemek şeklindeki temel yaklaşımı sürdürmek için "Tek-Çin ilkesi"ni güçlendirmeyi amaçlamıştır. Böylece, Hu'nun Tayvan politikasına kıyasla Xi'nin Tayvan konusunda yaptığı ilerleme, "Tek Çin" ilkesi kapsamında stratejik bir çerçeveyi sağlamlaştırmaya çalışması olmuştur (Huang, 2017: 240-244).

Bush (2017b), 2002'deki 16. Parti Kongresi, 2007'deki 17. Parti Kongresi ve 2012'deki 18. Parti Kongresi raporlarından Tayvan politikasına ilişkin dokuz noktanın üzerinde durmuştur. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür: "Bir Ülke, İki Sistem" formülüne Tayvan'ın barışçıl bir şekilde birleşmesi ilkesi, Tayvan topraklarının Çin toprakları içinde olmasını savunan Tek Çin ilkesine bağlılık, Tayvan'daki ayrılıkçı harekete ve bağımsızlık taleplerine karşı çıkmak, Tayvan'da Tek Çin ilkesine bağlı bir siyasi partiyle işbirliğini güçlendirmek, Tayvan'daki insanlarla Çin'dekilerin "aynı kandan kardeşler" olduklarını vurgulamak, Tayvan'la birleşmeyle "Çin ulusunun büyük canlanması" arasında bir bağlantı kurmak, birleşmeye destek olması için Tayvan halkını yanına çekmek, birleşmenin Tayvan'a ekonomik olarak katkı sağlayacağını iddia etmek ve son olarak birleştirme projesine samimi bir şekilde desteğin olmasıdır. İlerleyen yıllarda da Xi'nin benzer söylemler çerçevesinde hareket ettiği ve açıklamalarında sıklıkla bu şekilde söylemler kullandığı görülecektir.

Çin'de yeni dönem, 2012 yılında gerçekleşen ÇKP 18. Ulusal Parti Kongresi'nde, Xi'nin önce ÇKP genel sekreteri ve ardından da 2013 yılında ÇHC Devlet Başkanı olmasıyla başlamıştır (Madoka, 2023: 9). Xi'nin başkan olması Çin'de sadece yönetimde liderlik değişikliği anlamına gelmemiş, daha çok 1978 yılından itibaren devam eden reformların değişmesi olarak yorumlanmıştır. Xi, 2017 yılında yapılan ÇKP 19. Ulusal Parti Kongresi'nde "Xi Jinping Düşüncesini" partinin ideolojik tüzüğüne almıştır. Kongrede konuşan Xi, Çin'in "yeni döneme" girdiğini resmen ilan etmiştir. Böylece Xi, selefleri Jiang ve Hu'yu geçerek, ÇHC'nin kurucusu Mao'dan sonra en güçlü lider olarak gösterilmiştir (Atawulla, 2020: 47-50). Deng'in

başlattığı reform ve dışa açılmanın yarattığı hızlı ekonomik büyüme planı Xi döneminde artmaya devam etmiş böylece Çin, ABD'ye rakip olabilecek seviyede ekonomik bir güç haline gelmiştir. Çin'in ekonomik gücü uluslararası alandaki konumunun da güçlenmesini tetiklemiştir (Atawulla, 2020: 108). Xi, Mao ve Deng gibi, Çin siyasetinin en önemli isimlerinden birisi haline gelmiştir. ÇKP'nin sözcüsü konumunda bulunan Halkın Günlüğü (*People's Daily*) gazetesi 21 Ekim 2014'de Xi için “Mao Zedong Çin halkını ayağa kaldırdı; Deng Xiaoping Çin halkını zenginleştirdi; Xi Jinping Çin halkını güçlendirdi.” diye yazmıştır (Savaş, 2016: 99).

Tarihteki birçok Çinli lider gibi Xi de Çin'i büyük güç haline getirmeye dönük bir vizyona sahip olmuş, kendi “Çin Rüyası” üzerinden Çin'in geleceğini şekillendirmek istemiş ve Çin'in yeniden yükselmesini hedef olarak belirlemiştir. Xi, kendi dönemini “Çin Rüyası” üzerinden kurgulamış ve bu rüyayla kendisine daha fazla güvenen ve dış politikada iddialı bir Çin'in ortaya çıkışı anlatılmıştır. Amerikan rüyasından ilhamla yaratılan bu kavram, Çin ulusunun güçlenmesi, “eski gücüne tekrar kavuşması”, “Çin ulusunun yeniden doğuşu” söylemleriyle şekillenmiştir (Ergenç, 2015: 662). Bu hedef doğrultusunda Xi'nin Çin Rüyası iki amacı içermiştir. ÇKP'nin kuruluşunun 100. yıl dönümü olan 2021 yılında Çin'i her yönden orta refah düzeyine ulaştırmak; ÇHC'nin kuruluşunun 100. yıl dönümünü olan 2049 yılında ise müreffeh, güçlü ve gelişmiş Tek Çin'i inşa etmektir (Xi, 2014).

Xi dönemiyle birlikte Çin, denizlerde egemen ülke olma yolunda hızla geliştikçe, Tayvan'ın stratejik önemi de gündem güne artmıştır. Tayvan'ı sahip olduğu jeostratejik konumu, taarruz ve savunmadaki özel durumu nedeniyle Çin'in güneye açılan deniz bölgelerindeki hiçbir ada ile kıyaslamak mümkün değildir. Tayvan, tam anlamıyla “hiç batmayan bir uçak gemisi”dir (Ekrem, 2003: 53).

Xi'nin Haziran 2013'te KMT onursal Başkanı Wu Poh-Hsiung ile yaptığı görüşmede Tayvan ile ilgili dört öneride bulunmuştur. İlk olarak, anakara ve Tayvan henüz birleşmese de iki taraf da Çin'e aittir ve ayrılmaz parçalardır. Ulusal toprak bütünlüğünün korunması için iki taraf da Tek Çin çerçevesinde desteklenmelidir. İkinci olarak, iki taraf arasındaki barış, “Çin ulusunun büyük canlanması”nın bir parçasıdır. Üçüncüsü, karşılıklı güveni artırmak için “ortak bir zemin aranması ve farklılıkları rafa kaldırmaktır. Son olarak da, iki tarafın ilişkileri geliştirmeye çalışmasıdır. Tayvan'ın bağımsızlığını savunmak bu nedenle karşı çıkılması gereken bir konu olmuştur (Embassy of the People's Republic of China in the United States of America, 2013).

Xi, 6 Ekim 2013 tarihinde eski Tayvan Başbakanı Vincent Siew ile bir araya gelmiş ve bu görüşmede iki taraf arasındaki sorunların çözüleceğini, kuşaktan

kuşağa aktarılamayacağını, Tek Çin politikasına uygun çözümler geliştirmek istediğini belirtmiştir (Chuntao, 2017: 117-118). Xi, 2014 yılı Şubat ayında görüştüğü Tayvanlı yetkililere, hiçbir gücün onları ayıramayacağını ifade ederek, yeniden birleşmenin Çin Rüyası'nın önemli bir bölümü olduğunu söylemiştir (Pekcan 2019a: 121). İlerleyen yıllarda da Xi'nin benzer söylemleri sürdürdüğü görülmüştür. Örneğin Ocak 2019'da, Xi, "aynı ailenin bir parçası olarak Çinlilerin Çinlilerle savaşını istemediklerini" dile getirmiştir (Alaca, 2019: 114). Xi, Pekin'in merkezindeki Büyük Halk Salonu'nda yaptığı konuşmada, "Ülke güçleniyor, ulus gençleşiyor ve boğazın iki yakası arasındaki birleşme tarihin en büyük trendi" demiştir. Xi ayrıca "Tayvan'ın, geleceğiyle ilgili herhangi bir müzakerenin nihai hedefinin birleşme olması gerektiğini, tam bağımsızlık iddia etme çabalarının anlamsız olduğunu" ifade etmiştir. (Buckley ve Horton, 2019). Xi'nin konuşmalarından yola çıkarak son dönem Çin dış politikasının Tayvan boyutuna ilişkin şunlar söylenebilir: i) sorunun mutlaka çözüleceğinin vurgulanması, ii) mutlaka Tek Çin ilkesi çerçevesinde bir çözümün olacağı, iii) Tayvan'ın bağımsızlık çabalarının gerçekleşmeyeceğidir.

Xi döneminde Tayvan konusundaki bir amaç da ABD ile ilgili olmuştur. ABD-Çin ilişkilerinde bir belirleyici olmaması ve ABD'nin bölgeye müdahalesini engellemek için Tayvan'ı izole etmek önemli bir amaç olmuştur. Bu çerçevede Huang'a (2017: 245) göre, Xi'nin Tayvan politikasını dört noktada açıklamak mümkündür. İlki, Tayvan'ın bağımsızlığını önlemeye odaklanan Hu'nun politikasından çok köklü bir değişim olmamasıdır. İkinci olarak, Tek Çin ilkesinin gerçekleştirilmesiyle ilgilenilmesidir. Bunun için, Tayvan ile sağlam ekonomik ilişki temelinde siyasi ilişkileri güçlendirme hedeflenmiştir. Son olarak, Xi'nin Tayvan konusunda sert bir aktör olmasını belirtmek mümkündür. Tayvan'da birleşmeye karşı olanlar için "sen bir adım ileri gidersen, ben iki adım ilerlerim" açıklaması da bu durumu göstermektedir.

Xi ve dönemin Tayvan Cumhurbaşkanı Ma Ying-jeou arasında Kasım 2015'te yapılan görüşme Çin'in kuruluşundan itibaren Çin ve Tayvan arasında yapılan ilk görüşme olması nedeniyle tarihi bir görüşme olmuştur. Ma'nın Çin tarafında olan tutumu çözümü hızlandırmayı mümkün kılacakken, Tsai Ing-wen'in 2016'da seçilmesiyle birlikte Tayvan'ın bağımsızlığını savunması ve Tayvan ve Çin'i nitelendirmek için "Boğazın iki tarafı" şeklinde bir ifadeyi kullanması Xi için farklı bir sürecin başladığını göstermiştir (Liao, 2021: 26). Bu süreçte Xi'nin Tek Çin ilkesinin güçlendirilmesi ve Tayvan'ın uluslararası örgütlerden davet almasının engellenmesi gibi Tayvan'ın uluslararası toplumdan dışlanması çabalarına tanık olunmuştur (Madoka, 2022: 81).

Xi, Ekim 2017’de düzenlenen ÇKP 19. Ulusal Kongresi’nde yaptığı konuşmasında Tayvan konusuna da değinmiştir. Konuşmasında Tayvan’ın bağımsızlığını savunan ayrılıkçı hareketlere karşı mücadele ettiğini, Çin’in yeniden birleşmesini sağlamak için Tayvan sorununu çözmek ve “barışçıl yeniden birleşme”ye doğru sorunu yönetmek gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, Tayvan Boğazı’nın iki yakasındaki insanların kardeş olduğunu, Tayvan’ın kalkınmasına destek olunabileceğini, Çin topraklarının ayrılmasına asla izin verilmeyeceğini ifade etmiştir (Xinhua, 2017). Xi’nin yaptığı başka bir açıklamada, Hong Kong’da iyi bir şekilde işleyen “Tek Ülke İki Sistem” politikasının Tayvan için de mümkün olacağı belirtilmiştir. Xi’nin Tayvan için bir çözüm olarak geliştirmeye çalıştığı bu alternatif beklentiyi karşılayamamıştır. Bunun nedeni, Çin devletinin Hong Kong’da iyi işleyen bir sistem olduğu propagandasını yayması olmuştur. Ancak, 2014’te gerçekleşen Hong Kong’daki halk hareketleri 2019’da tekrar görüldüğünde, Tayvan için bir model olarak sunulan Hong Kong’daki sorunlu yapı görünür bir hal kazanmış ve “Tek Ülke, İki Sistem”in Tayvan için bir mümkün olmadığı Tsai tarafından açıkça gösterilmiştir (Liao, 2021: 26).

Xi, Ocak 2019’da “Tayvan’daki Yurttaşlara Mesaj”ın yayınlanmasının 40. yıldönümü toplantısında bir konuşma yapmıştır. Tayvan ile ilişkilerin barışçıl gelişimini ve Çin’in barışçıl bir şekilde yeniden birleşmesini sağlamak için politikalar geliştirileceğini ifade etmiştir. Bu politikaları beş başlık altında şu şekilde özetlemek mümkündür. İlki, Çin’in canlanması ve barışçıl bir şekilde birleşmesini desteklemek için Tayvan’la birlikte çalışmaktır. İkincisi, Tayvan sorununa iki sistemli bir çözüm aramak ve barışçıl birleşme için çaba sarf etmektir. Üçüncüsü, Tek Çin ilkesine sadık kalmak ve barışçıl yeniden birleşme umutlarını korumaktır. Dördüncüsü, Boğazlarda kalkınmayı daha fazla bütünleştirmek ve barışçıl yeniden birleşmenin temellerini atmaktır. Son olarak da, her iki yakadaki insanlar arasında yakın bağlar kurarak barışçıl yeniden birleşmeyi desteklemektir (The State Council the People’s Republic of China, 2022).

2020 yılında Tayvan’daki seçimler üzerinde de etki sahibi olmayı isteyen Xi, Tayvan’la iki taraflı işbirliğinden ziyade birleşme üzerinden yaklaşımını değiştirmiştir. Bu politika aynı zamanda Çin devletinin Tayvan’a yaklaşımının temel bir parçası haline de gelmiştir (Liao, 2021: 27-28). Özellikle bu tarihten itibaren Xi’nin söylem ve yaklaşımında sertleşme zamanla daha fazla görülmeye başlanmıştır. Xi, 2017’deki bir konuşmasında “Tayvan’la yeniden birleşmeyi” ikisi “barışçıl” ifadesiyle üç defa kullanırken, 2019’daki bir konuşmasında 18’i “barışçıl” ifadesiyle olmak üzere 46 defa kullanmıştır. Bu durumu, yeniden birleşme konusu Xi için çok daha fazla önemli bir konu

haline gelmiş ancak “barışçıl” olması daha az önemli görülmüştür şeklinde değerlendirilmek mümkündür (Liao, 2021: 28).

3.1.2. İlişki Kurulabilen Bir Tayvan Yönetimi / Ma Ying-jeou Dönemi (2008-2016)

Cumhurbaşkanlığı seçimini KMT adayı Ma Ying-jeou’nun kazanmasıyla KMT sekiz yıl aradan sonra Ma liderliğinde tekrar Tayvan’da iktidara gelmiştir (Lin, 2018: 37). Cumhurbaşkanlığı seçimi ile birlikte ayrıca oy pusulasında her bir partinin BM’ye dönme planları için de ayrı bir referandum yapılmıştır. DPP, BM’ye yeni bir ulus olarak katılmayı savunurken; KMT, Tayvan’ın eski BM statüsüne dönüşünü savunmuştur. Ancak her iki partinin teklifi de referandumda yeterli oyu alamaması nedeniyle kabul edilmemiştir (Matsuda, 2015: 7).

Ma, Çin ile ilişkilerinde “Üç Hayır” (birleşme yok, bağımsızlık yok ve savaş yok) yaklaşımını benimsemiştir. Seçim kampanyası döneminde açıkladığı gibi, 1992 Konsensüsünü başkanlığı döneminde yeniden onaylamıştır. Lee döneminde on yıldan fazla bir süredir yapılamayan Tayvan Boğazı müzakerelerini Ma yeniden başlatmıştır (Hickey ve Niou, 2016: 63). Tayvan, 2009 yılında Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) yıllık toplantısı olan Dünya Sağlık Asamblesi’ne “Çin Taipei” ismiyle gözlemci üye olarak katılmıştır. Bu gelişme Tayvan’ın uluslararası örgütler nezdinde tanınması ve katılımı için önemli bir kazanım olmuştur. Böylece Tayvan, BM üyeliğinden ayrılmasının ardından BM ile bağlantısı olan bir toplantıda ilk kez bulunmuştur (Lin, 2018: 37).

Ma döneminin Çin-Tayvan ilişkilerindeki en önemli gelişmesi, 7 Kasım 2015’te Ma ve Xi’nin, iki ülke arasındaki ilişkinin geleceğini görüşmek üzere Singapur’da bir araya gelmeleri olmuştur. Bu görüşme, Çin ve Tayvan devlet başkanları arasında 1949’dan bu yana ilk defa gerçekleşmesi nedeniyle dikkat çekmiştir (Perlez ve Ramzy, 2015). Görüşmede hem Xi hem de Ma, 1992 Konsensüsü’nün önemini vurgulamıştır. Birçok ülke, boğazlar arası ilişkileri geliştirmek için “doğru yönde atılmış bir adım” olduğu açıklamasını yaparak görüşmeyi desteklemiştir. Ancak görüşmede iki ülke arasında statükoyu korumak ve barışçıl bir ilişki sürdürmek için çalışmak dışında herhangi bir anlaşma yapılmamıştır (Bush, 2015). Görüşmede herhangi bir sonuca ulaşılamaması, Tayvanlı bağımsızlık yanlısı grupların görüşmenin yalnızca yaklaşan cumhurbaşkanlığı seçimleri nedeniyle Ma’yı desteklemek için bir girişim ve bağımsızlığı destekleyen DPP’ye bir uyarı işlevi olarak yorumlanmıştır (Koopman, 2016: 237).

Bu dönem, Tayvan yönetiminin görece daha fazla Çin ile işbirliği ve görüşme yapabilmesi durumunda Tayvan ile ilişkilerin Çin açısından farklılaşabileceği görülmüştür. Bu nedenle, Tayvan'daki yönetimin bakış açısı Çin'in bakışını da etkileyebilmektedir.

3.1.3. Xi'nin Askeri Seçeneği

Tayvan konusundaki bir diğer etken de, Çin Halk Kurtuluş Ordusu /HKO (*People's Liberation Army*) olmuştur. Öyle ki, 1949 öncesi milliyetçi taraf ile ÇKP arasındaki iç savaşa kadar uzanan rolü dikkate alındığında Tayvan ile ilgilenen ilk aktör olarak HKO'yu göstermek mümkündür. Milliyetçi taraf Tayvan'a çekildiğinde ÇHC hükümeti bu sorunla ilgilenmeye devam etmiş, Tayvan ile birleşme amacıyla hareket etmiştir. HKO, Tayvan'ı bağımsızlık isteğinden vazgeçirmek ve Tayvan ordusuyla yeniden birleşmeyi teşvik etmek şeklinde özetlenebilecek bir rolü üstlenmiştir (Ding, 2019: 50-54).

Çin Tayvan'a yönelik dış politikasında ekonomik destek ve yumuşak güç politikalarına ilave olarak, stratejik enformasyon operasyonları da gerçekleştirmektedir. Yapılan haberlerle güçlü askeri yapısını ortaya koyan Çin, Tayvan halkının ve askeri gücünün Çin'le mücadele direncini kırmayı hedeflemektedir. Ancak Çin, sadece bu politikalarla yetinmemekte sorunu askeri açıdan da dünya gündemine getirecek girişimlerde bulunmaktadır. Çin özellikle Tayvan Boğazı'ndaki askeri gemiler, füze denemeleri ve askeri tatbikatlar üzerinden Tayvan halkına baskı oluşturmaya çalışmaktadır. Yapmış olduğu baskıyla ileride gerçekleşebilecek askeri müdahale olması durumunda halkın direnç göstermeden Çin'i kabul etmesi ve ada halkının savaşıma isteğini kırarak birleşmeyi kolaylaştırabileceği düşünülmektedir (Alaca, 2019: 115-116).

Xi döneminin önceliklerinden biri de Sincan, Tibet gibi bölgelerle birlikte Tayvan'da da toprak bütünlüğünü sağlayarak ulusal birliği sürdürmek, aynı şekilde bu bölgelerdeki ayrılıkçılık ve bağımsızlık faaliyetlerini önlemek olmuştur. Diğer taraftan Xi için Tayvan, Çin Rüyası ve ulusal canlanmanın önemli bir parçası olduğundan Tayvan'ın bağımsızlık istekleri bu büyük amaçlara zarar vermektedir. Bu nedenle Xi'nin Tayvan'a karşı daha sert bir tutum alma ihtimali artmaktadır. Xi'ye göre, bölünmüş bir Çin'in büyük bir Çin olması mümkün olamayacağından Tayvan'la birleşme esastır ancak bu birleşme için bir son tarih de verilememektedir. Ayrıca, Xi'nin kendi liderliği için Tayvan'la birleşme konusu bir iddia haline gelmiştir (Sarkar, 2021: 278-280; Bush, 2017b). Çin ile Tayvan arasındaki birleşme durumu barışçıl veya askeri yollarla gerçekleşebilir ancak önemli olan bu birleşmenin Xi'nin liderliği için çok önemli olmasıdır (Sarkar, 2021: 285).

2016'da DPP'nin Tayvan'da yönetime gelmesi Tayvan-Çin ilişkilerinde farklı bir dönemin başlamasını sağlamıştır. DPP ile, uzun zamandır Tayvan'a yönelik uzlaşmacı politikaların başarısız olması ve Tayvanlı kimliğinin güçlenmesi gibi nedenlerle Xi döneminde güç kullanma seçeneği daha fazla masada olmuştur. Böylece, Xi'nin Tayvan politikası proaktif ve iddialı olarak görülmüştür. Xi'nin gücünü pekiştirmesi ve HKO üzerindeki etkisi, Çin'in askeri gücünün Tayvan'da daha iyi bir şekilde yönlendirilebilmesini sağlamıştır (Ding, 2019: 56-58). DPP yönetiminin bağımsızlık yanlısı politikaları güçlendikçe HKO'nun Tayvan'a karşı askeri duruşunu güçlendirdiği görülmüştür. HKO içerisinde Tayvan'dan sorumlu olan Doğu Komutanlığı özellikle ABD'nin soruna dahil olmasını engellemek için teknolojik ve askeri kapasitesini güçlendirmektedir. Xi döneminde Tayvan üzerindeki etkinin artırılması için HKO'nun gerekli olursa askeri müdahale seçeneği de dahil olmak üzere tüm tedbirleri almaya istekli olduğu da belirtilebilir (Sarkar, 2021: 283-284).

Çin, Xi dönemiyle birlikte Tayvan'a baskı kurmak amacıyla düzenlemiş olduğu askeri tatbikatlarını artırmıştır. HKO, 2020-2022 yılları arasında 1996 yılında yaşanan Tayvan Boğazı krizi sonrası bölgede yoğun şekilde askeri uçak tatbikatı gerçekleştirmiştir. Tayvan Savunma Bakanı Chiu Kuo-cheng, Tayvan Parlamentosunda yaptığı açıklamasında, Çin ordusunun, Tayvan Hava Savunma Tanımlama Bölgesi'nde (*Air Defense Identification Zone*) gerçekleştirdiği yoğun askeri tatbikatına karşılık olarak, Tayvan'ın da Çin uçaklarını ve gemilerini durdurmak ve izlemek için yaklaşık 3.000 askeri uçak sortisi yaptığını söylemiştir (Demir, 2020). Tayvan Dışişleri Bakanı Joseph Wu, Tayvan Boğazı'nda yaşanan gerilim sonrası şu açıklamayı yapmıştır: "Savaş yapmamız gerekiyorsa savaşağız ve kendimizi son güne kadar savunmamız gerekirse, savunacağız." (Ward, 2021).

HKO'nun Tayvan üzerindeki yoğun baskısını artırdığı bir dönemde Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, benzer bir durumun Asya-Pasifik bölgesinde yaşanabileceği endişesini gündeme getirmiştir. 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'da başlattığı savaştan itibaren, çok sayıda ABD'li yetkili, Çin'in Tayvan'a karşı askeri eylemini caydırmanın aciliyetini vurgulamıştır. Xi yaptığı açıklamada, Çin'in Tayvan adasındaki yabancı müdahaleye karşı gerekli tüm önlemleri almaya hazır olduğunu ve zamanın Çin'in yeniden birleşmesine doğru ilerlediğini ilan ettiğinde ABD'li yetkililerin bu görüşünü güçlendirmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken, Çin'in Tayvan'ı düşünülünden çok daha kısa bir zamanda ele geçirmeyi planladığı konusunda uyarmıştır. Dahası, uzun süredir devam eden stratejik belirsizlik politikasına rağmen ABD Başkanı Joe Biden, Çin'in Tayvan'a karşı herhangi

bir müdahalesi durumunda ABD'nin Tayvan'ı savunacağını açıkça defalarca yinelemiştir (Brown, 2023).

Xi'nin 2022 yılında üçüncü dönemi de kesinleştikten sonra Tayvan konusuna daha fazla dikkat edilmeye başlanmıştır. Xi, kendinden önceki liderlerden farklı olarak, “anavatanın yeniden birleşmesi”ni sağlayan lider olabilmek için gerekli politikaları takip ederek önemli bir çaba göstermiştir. Özellikle Tayvan'a yönelik askeri hazırlıklar ve “müdahale edilecek mi?” sorusunu düşündüren sert söylemler dikkat çekici olmuştur. Diğer taraftan Tayvan politikasından sorumlu yetkili isimlerde yapılan değişiklikler de önemli bir adım olmuştur. Siyaset teorisyeni olan Wang Huning'in Çin Halk Siyasi Danışma Konferansı Ulusal Komitesi Başkanı olarak atanması, Wang'ın yerel siyasi deneyime sahip olmaması ve ÇKP'de geleneksel bir kariyer izlememiş olmaması nedenleriyle farklı bir durum yaratmıştır. Bu ve benzeri farklı adımlar aslında Xi'nin Tayvan'ın yeniden birleşmesi amacıyla bir değişikliği de göstermektedir. Tayvan'ın barışçıl birleşmesinin mümkün olmasının Xi için daha fazla görünür olması, askeri seçeneklerin daha fazla gündeme getirilmesine neden olmuştur. Wang'ın atanmasının da Tayvan'ın ilhak edilmesi senaryosunun zeminini oluşturduğu şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Xi için Tayvan'la birleşme vazgeçilemez olduğundan Tayvan'daki seçime müdahale edilmesinden askeri müdahaleye kadar farklı senaryolar daha fazla gündemde olacaktır (Yang, 2023).

Xi'nin Tayvan sorununu çözmesi kendisini Çin'in en büyük liderlerinden biri yapacak kadar önemli bir konu olmuştur. ÇHC'nin 100. yılı olan 2049 Xi için çok ilerde bir tarih olacağından Xi'nin daha erken bir tarihte Tayvan için girişimde bulunabileceği belirtilmiştir (Kallio, 2020: 2). Madoka'nun (2022: 81-82) da belirttiği gibi Xi, tarafların birbiriyle savaşmaması gerektiğini belirtmekte ancak Tayvan'da birçok defa askeri tatbikatlar düzenleyerek de “güçten vazgeçmemeyi” göstermektedir. Xi döneminde özellikle güç kullanma tartışmaları Tayvan'daki krizi sürekli canlı tutmuştur.

Xi yönetiminin Tayvan'ı ilhak edeceği tartışması, bölgede askeri faaliyetlerin artırılmasını da beraberinde getirmiştir. Bunun ne zaman olacağı konusunda birçok yorum olsa da, 2027'de Tayvan'ın işgal edilebileceği ya da Xi'nin en önemli hedeflerinden biri olan Çin'in 100. yılında 2047'ye kadar olabileceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca önemli bir nokta da, üçüncü dönemini yaşayan Xi'nin Tayvan'da askeri girişimlerde bulunmasına kimin engel olabileceğidir. Xi'nin gücünün artması beraberinde Tayvan'a karşı güç kullanma riskini de artırmaktadır. Diğer taraftan Xi, Çin Merkezi Askeri Komisyonu'na yaptığı atamalarla Tayvan'ın geleceğine ilişkin askeri seçenekleri artırmıştır. Örneğin, ABD Temsilciler Meclisi Başkanı Nancy Pelosi'nin Tayvan ziyaretinden sonra geniş kapsamlı askeri tatbikatların düzenlenmesini sağlayan Gen He Weidong

ve benzer çizgide politika yürüten diğer atamalar Tayvan Savunma Bakanı Chiu Kuo-cheng tarafından ÇKP'nin Tayvan'ı işgal etme hazırlıkları olarak değerlendirilmiştir (Davidson, 2022). 2023 yılında Tayvan Dışişleri Bakanı Joseph Wu da Çin ile 2027'de çatışma çıkabileceği açıklamasını yapmıştır. ABD istihbaratı tarafından Çin yönetiminin 2027'de Tayvan'ın ilhak edilmesini emrini verdiği belirtilmiştir. Çin Dışişleri Bakanı Qin Gang'ın, Çin'in Tayvan üzerindeki egemenlik hakkına karşı çıkanların "ateşle oynadığı"ni açıklaması da gerginliğin boyutunu göstermiştir (Euronews, 2023).

Tayvan'daki askeri tartışmalarda Çin'in 2023 yılında, Tayvan'a silah satışı gerçekleştiren Lockheed Martin ve Raytheon Technologies şirketlerini Tayvan'a silah satan "güvenilmez kuruluşlar" listesine aldığı ve bu şirketlere karşı yaptırım uygulayacağını açıkladığı görülmüştür. Çin ticaret bakanlığından yapılan açıklamada şirketlerin "Çin ile ithalat ve ihracat yapmasının" yasak olduğu belirtilmiştir. Çin'e savunma ürünleri satmayan Raytheon Technologies, konuyla ilgili yorum yapmaktan çekinmiştir. Lockheed Martin ise, "Yabancı askeri satışlar, hükümetler arası işlemlerdir ve uluslararası müşterilere yapılan tüm askeri satışlar konusunda ABD hükümetiyle yakın bir şekilde çalışıyoruz. Lockheed Martin, yabancı hükümetlerle iş yapma konusunda ABD hükümetinin politikasına sıkı sıkıya bağlıdır." şeklinde durumu değerlendirmiştir. Pekin yönetimi ise, bu şirketlerin Çin'de yatırım yapmasını yasaklamak, üst düzey yöneticilerin Çin'e girişlerini yasaklamak ve Tayvan'a silah satışlarındaki sözleşme tutarının iki katı kadar para cezası vermek şeklinde yaptırımları olmuştur. 2002'de bu iki şirketin Tayvan'a 100 milyon dolarlık silah satışı için yaptırım uygulamasının devamı niteliğinde olmuştur. Çin'e silah satmayan ABD'nin şirketleriyle Tayvan'a bu şekilde silah satışları yapması Pekin yönetiminin her zaman tepkisini çekmiştir (Reuters, 2023). Pekin yönetimi bu şekilde hareket ederek olası bir müdahale durumunda karşısında askeri olarak daha zayıf bir rakip olmasını sağlamaya çalışmaktadır.

3.2.Xi'nin Karşılaştığı Zorluklar / Meydan Okumalar

3.2.1. İlişki Kurulamayan Bir Tayvan Yönetimi / Tsai Ing-wen Dönemi (2016-)

Xi, kendinden önceki liderlerin Tayvan'a yönelik Kuomintang-Komünist Parti Forumunu devam ettirmek, Boğazlar arası ticaret müzakerelerini ilerletmek ve Singapur'da Ma Ying-jeou ile toplantılar düzenlemek şeklindeki politikaları sürdürmüştür. Ancak Tsai Ing-wen dönemi söz konusu durumu büyük ölçüde değiştirmiştir (He, 2020: 155). DPP'nin iktidara geldiği 2000-2008 ve 2016 sonrası dönemine bakıldığında, ÇKP'nin Tayvan'a

yönelik politikasının “ekonomik faydalarıyla yeniden birleşmeyi teşvik etmek” şeklinde olduğu görülmüştür. Buna karşın 2016 yılında DPP’den Tsai’nin Tayvan cumhurbaşkanı olmasının ardından, Xi yönetiminin Tayvan’ın bağımsızlık söylemleri nedeniyle Tayvan ile üst düzey temasları kestiği görülmüştür. Çin’in Tayvan hava sahasına ve karasularına askeri uçak ve savaş gemileri göndermek, diplomatik anlamda Tayvan’ı sıkıştırmak, Çin’den turist veya öğrenci olarak Tayvan’a girişi yasaklamak gibi tepkileri olmuştur (Chen ve Zheng, 2022: 252-253).

Tsai’nin cumhurbaşkanı olmasının ardından Xi, Tsai ile yeni dönemdeki ilişkileri “temeller sağlam olmadığında, yer hareket eder, dağlar sallanır” şeklinde değerlendirmiştir (Duchâtel, 2017: 1). Xi’nin Tsai ile anlaşmazlıkları Tayvan’a yönelik diplomatik, askeri ve ekonomik baskıların da artmasına neden olmuştur (Thompson, 2020: 15). Tsai dönemiyle birlikte Xi yönetiminin bakış açısındaki en önemli değişim, askeri güç kullanma ihtimalinin sıklıkla gündeme gelmesidir. Öyle ki, 2016’dan itibaren HKO uçaklarının Tayvan çerçevesindeki askeri faaliyetleri artırılmıştır (Madoka, 2022: 80). Bu durum aslında giderek gelişecek olan bir krizin başlangıç açıklamaları olarak da değerlendirilebilir. Tsai, seçimlerin ardından yapmış olduğu konuşmasında, Tayvan’ın barış ve istikrarını korumaya yönelik adımlar atacağını söylemiştir (Romberg, 2016: 3). Diğer DPP liderleri gibi Tsai’de, 1992 Konsensüsü’nü ve Tek Çin politikasını kabul etmediğine dair açıklamalar yapmıştır. Tsai, “1992’de Hong Kong’daki boğazlar arası görüşmelerde tarihin gerçeklerini inkar etmediğini, fakat konuyla ilgili iki tarafın da farklı görüşlerinin olduğunu” söylemiştir (Lin, 2016: 3). Ayrıca, Pekin’in Hong Kong’un özgürlükleri üzerindeki baskılarına işaret ederek, Tek Ülke, İki Sistem politikasının Tayvan için kabul edilemez olduğunu açıklamıştır (Maizland, 2021). Açıklama sonrası Xi, Çin-Tayvan arasında normalleşme ilişkilerini düzenleyen ARATS (*Association for Relations Across the Taiwan Straits/ Tayvan Boğazı Karşılıklı İlişkiler Derneği*) ve SEF’in (*Straits Exchange Foundation/ Boğaz Değişim Vakfı*) faaliyetlerini sonlandırmıştır. Çin’in bu tepkisi sebebiyle, hem Çin’den Tayvan’a giden turist sayısında hem de karşılıklı ticaret hacminde ciddi azalmalar olmuştur (Kasım, 2018: 167-168).

2016 yılında Tsai, Tayvan ekonomisini güçlendirmek ve ekonomik olarak anakaraya aşırı bağımlılığı sona erdirmek amacıyla, Tayvan’ın bölgesel entegrasyonunu derinleştirmeyi amaçlayan Yeni Güneye Doğru Politikasını⁴ (*New Southbound Policy/ NSP*) açıklamıştır (Romberg, 2016: 4).

4 Yeni Güneye Doğru Politikası (NSP), Tayvan’ın bölgesel entegrasyonunu geliştirmek ve Hint-Pasifik bölgesinin daha geniş kalkınmasını desteklemek için Tayvan’ın kültürel, teknolojik,

Tek Çin politikası nedeniyle Tayvan, özellikle uluslararası ilişkilerinde ciddi sınırlamalara maruz kalmıştır. Bu sebeple NSP, Tayvan'ın bu sınırlamaları aşmak için atılmış en önemli adım olmuştur (Özay, 2019: 141).

Covid-19 dönemiyle birlikte taraflar arasındaki ilişki yeni bir boyut kazanmıştır. Çin, salgın döneminde ciddi bir uluslararası güven kaybına uğrarken, Tayvan lehine uluslararası destek artmıştır. Covid-19'un etkin yönetimi göz önüne alındığında, Tayvan'a yönelik algılar medyanın da katkısıyla daha olumlu olmuştur. Salgının başlangıcından bu yana, Covid-19 ile mücadelesindeki başarıları için Tayvan'ı öven videolar, makaleler ve yayınlar dikkat çekmiştir. Tayvan, yaklaşık 24 milyon nüfusu ve Çin'e yakınlığı göz önüne alındığında, son derece düşük bulaşma ve ölüm oranlarına sahip olduğu için başarılı bulunmuştur. Tayvan da bu durumunu uluslararası tanınma açısından bir fırsat olarak görmüştür. Twitter'da, #TaiwanCanHelp ve #TaiwanIsHelping hashtag'leriyle birlikte Tayvan'ın Covid-19 döneminde dünyaya sunduğu yardımlar ayrıntılı olarak anlatılmış, DSÖ'ye alınmamasını eleştiren kısa bir reklam hazırlanmış ve Tayvan'ın salgın karşısında gösterdiği başarı vurgulanmıştır. Tsai dönemiyle birlikte Tayvan'ın bu çabaları, küresel bir kriz sırasında Tayvan'ın bir rol model olarak meşruiyetini güçlendirmesine de katkıda bulunmuştur (Tan, 2020: 6). Çin, Covid-19 döneminde dahi Tek Çin ilkesine öncelik vermeyi sürdürmüştür. Çin'de yaşayan Tayvanlı vatandaşların evlerine dönüş uçuşlarında yaşanan gecikmelerden dolayı suçlu olan taraf olarak DPP yetkililerini göstermiştir. Tayvan'ın bu dönemde ABD ile yakınlaşmasını ise, "salgını bağımsızlık için kullanmak" şeklinde değerlendirmiştir. Bu süreçte, Tsai'nin Yardımcısı Lai Ching-Te'nin ABD ziyaretinde görüldüğü gibi, ABD-Tayvan ilişkilerinde atılan her adıma karşılık olarak Xi'nin de Tayvan'da askeri uçakların geçişini artırarak askeri seçeneğin her zaman masada olduğunu göstermekten vazgeçmediği görülmüştür (Madoka, 2022: 84).

Tsai, Çin'in Tayvan'a yönelik 2021 yılında yapmış olduğu askeri tatbikatlar üzerine, savunma harcamalarını artırma planlarını açıklamış ve 2021 mali yılı için savunma bütçesinde bir önceki yıla göre %10'luk bir artış önermiştir. Bu genişletilmiş askeri bütçenin bir kısmı, Tayvan kıyılarını savunmak için seyir füzeleri, deniz mayınları ve gelişmiş gözetleme sistemleri satın almak için kullanılmıştır (Maizland, 2021).

---

tarımsal ve ekonomik varlıklarından yararlanmayı amaçlamıştır. Politika kapsamında toplam 18 ülke bulunmaktadır. Bu ülkeler: Endonezya, Singapur, Malezya, Filipinler, Tayland, Vietnam, Hindistan, Brunei, Kamboçya, Laos, Myanmar, Bangladeş, Butan, Nepal, Pakistan, Sri Lanka, Avustralya ve Yeni Zelanda'dır. Daha ayrıntılı bilgi için; <https://southbound.csis.org/>

Tsai döneminde 2022 yılında Çin-Tayvan ilişkilerini ilgilendiren iki önemli gelişme yaşanmıştır. Birincisi, ABD Temsilciler Meclisi Başkanı Nancy Pelosi'nin Ağustos ayında Tayvan'a yapmış olduğu ziyaret olmuştur. Çin, ziyaret öncesi ve sonrası hem ABD hem de Tayvan'a yönelik sert açıklamalarda bulunmuştur. Çin, ziyaretin gerçekleştiği Ağustos ayından itibaren uyguladığı baskıyı artırmış ve ada çevresindeki askeri tatbikatlar sonucu fiili bir abluka oluşturmuştur (Aytekin, 2022). Ancak sonuç olarak Çin'in tüm tepkilerine rağmen ziyaret gerçekleşmiştir. İkincisi, Tayvan'da 26 Kasım 2022'de yapılan yerel seçimlerde Çin ile birleşmeyi savunan KMT'nin seçim zaferi olmuştur. Tayvan halkı oylarıyla mevcut iktidar partisi DPP'nin ve Cumhurbaşkanı Tsai'nin bağımsızlık söylemlerini desteklemediğini göstermiştir. Tsai, Tayvan'da yapılan yerel seçim sonuçları sonrası DPP genel başkanlığından istifa etmiştir (Topcu, 2022). Buna karşın, Tsai, 2024 yılına kadar cumhurbaşkanlığı görevine devam edecektir. Ancak cumhurbaşkanlığı görev süresinin 2024 yılında dolması ve Tsai'nin iki dönem kuralı sebebiyle bir kez daha aday olamaması Çin-Tayvan ilişkileri özelinde 2024 yılında yapılması planlanan cumhurbaşkanlığı seçimlerini daha da önemli bir hale getirmiştir (Chau, 2022).

Nisan 2023'te Tsai'nin ABD Temsilciler Meclisi Başkanı Kevin McCarthy ile görüşmesi yeni bir krizi doğurmuş, Çin bu görüşmeye tepki göstererek bir kez daha Tek Çin ilkesini öne çıkarmış, askeri tatbikat başlatarak Tayvan açıklarına uçak gemisi göndermiştir. Çin Savunma Bakanlığı "Çin Halk Kurtuluş Ordusu misyon ve görevlerine bağlıdır. Her zaman üst düzey alarm konumundadır. Ülkenin ulusal egemenliğini ve toprak bütünlüğünü kararlılıkla savunur. Tayvan Boğazı'nda barış ve istikrarı yine kararlılıkla muhafaza eder" şeklinde ziyareti değerlendirmiştir (BBC News Türkçe, 2023). Bu ziyaretin ardından, Tayvan Savunma Bakanlığından yapılan açıklamaya göre 58 savaş uçağı ve 9 geminin katıldığı Çin tarafından düzenlenen askeri tatbikatta, Tayvan'ın önemli hedefleri ve çevre suları kapsayan hassas saldırıların simülasyonunun yapıldığı bildirilmiştir. Çin Halk Kurtuluş Ordusu Doğu Cephesi Komutanlığı tatbikatın adayı her yerden çevreleyerek deniz, hava ve enformasyon kontrolünün ele geçirilmesini hedeflediğini açıklamıştır (Yıldız, 2023).

Tsai'nin birçok defa Çin ile görüşme teklifinde bulunmasına rağmen, Çin yönetimi tarafından ayrılıkçı olarak kabul edildiği için reddedilmiştir. Buna karşın Mart 2023'te eski Cumhurbaşkanı Ma Ying-jeou'nun 1949'dan itibaren Çin'i ziyaret eden ilk eski Cumhurbaşkanı olarak Çin ziyaretindeki "Tayvan Boğazı'nın her iki yakasındaki insanlar Çinlidir" açıklaması döneminin bir yansıması olmuştur. Bu durum da, Tayvan yönetiminin tavrının ilişkilerde nasıl belirleyici olabildiğini göstermektedir (VOA Türkçe, 2023).

3.2.2.Kamuoyunun Bakışı

Tayvan'da 2018 yılında yapılan kamuoyu anketine göre, Çin ile olası bir savaşın nasıl şekillenebileceği sorusuna katılanların %65,4'ü ülke savunmasının yeterli olmayacağını, ancak ABD'nin müdahalesi ile başarı sağlanabileceğini söylemiştir. Ayrıca ankette ABD desteğinin olmaması durumunda, Tayvan halkının savaşmaya isteksiz olduğu sonucu çıkmıştır (Alaca, 2019: 113). Bu çerçevede Çin'in "kayıp toprağı" olarak nitelendirdiği Tayvan'ın temel önceliği olduğunu, Tayvan'la birleşmesinin önündeki en büyük engelin ABD tarafından Tayvan'a verilen askeri destek olduğunu bu nedenle olası bir ABD-Çin askeri çatışmasının Tayvan üzerinden olacağını belirtmek mümkündür (Jacques, 2016: 443).

Tayvan'da yapılan kamuoyu araştırmaları, halkın Çin ulusuyla uyumsuz bir kimliğe sahip olduğunu göstermiştir. 2021 yılında Tayvan Ulusal Chengchi Üniversitesi tarafından yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre, Tablo 1'den görüldüğu gibi, Tayvan'da kendini Çinli olarak düşünenerin oranı düşmüş, kendini Tayvanlı olarak görenlerin oranı giderek yükselerek en büyük oranı oluşturmuştur.

Tablo 1. Tayvanlı / Çinli Kimliği (1992/06-2021/12) (%)

Görüş	1992	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Tayvanlı	17.6	36.9	45	52.7	59.5	64.3	62.3
Hem Tayvanlı hem Çinli	46.4	44.1	43.4	39.8	33.3	29.9	31.7
Çinli	25.5	12.5	7.2	3.8	4.0	3.2	3.2
Cevap Yok	10.5	6.5	4.4	3.7	3.3	2.6	2.8

Kaynak: (National Chengci University, 2022a; Kaynaktaki diğer bilgiler alınmamıştır)

Tayvan Ulusal Chengchi Üniversitesi tarafından yapılan kamuoyu araştırmasına göre Tablo 2'den de görüldüğu gibi, birleşme en az tercih edilen seçenek olurken, statükonun devam etmesi ve kararın daha sonraki bir tarihte alınması yıllar içinde daha fazla tercih edilen seçenek olmuştur. Bu nedenle kamuoyunun büyük ölçüde birleşme veya bağımsızlık seçeneklerini doğrudan tercih etmediğini belirtmek mümkündür.

Tablo 2. Tayvanlıların Birleşme-Bağımsızlık Görüşlerindeki Değişimler (%)

Görüş	1994	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Mümkün olan en kısa zamanda birleşme	4.4	2.0	1.8	1.2	1.5	1.0	1.4
Mümkün olan en kısa zamanda bağımsızlık	3.1	3.1	6.1	6.2	4.3	6.6	6.0
Statükonun devamı, kararın daha sonraki bir tarihe ertelenmesi	38.5	29.5	37.3	35.9	34.0	28.8	28.4

Kaynak: (National Chenggi University, 2022b; Kaynaktaki diğer bilgiler alınmamıştır.)

Tablolardan görüldüğü gibi, Tayvan kamuoyunun bakış açısıyla Çin'in Tayvan'daki amaçları tam olarak örtüşmemektedir. Çin, politikalarını benimseyen bir kamuoyuna büyük ölçüde sahip olmadığı için Tayvan'daki hedefleri mutlak bir destekten uzaktır. Diğer taraftan bu çerçevede Çin kamuoyunun yaklaşımına bakıldığında ise, Tayvan'da yapılan araştırmalardan ters bir görüş olduğu görülmektedir. Devlet tarafından yönetilen Global Times tarafından 2021 yılında yapılan bir ankete göre, anakaralıların %70'i Tayvan'ı anakarayla birleştirmek için güç kullanılmasını şiddetle destekliyor ve %37'si savaşın üç ila beş yıl içinde gerçekleşmesinin en iyi seçenek olacağını düşünüyor (Mastro, 2021). Bu çerçevede iki tarafın kamuoyu arasında bir benzerlik olmaması, Xi'nin Tayvan'daki politikaları açısından dikkate alınması gereken bir durum olmaktadır.

3.2.3. Tayvan'ın Tanınma ve Uluslararası Örgütlere Katılma Çabaları

Heywood'un belirttiği gibi, “[...] Tayvan [...] gibi kenarda bekleyen ‘tanınmamış’ pek çok devlet vardır.” (2014: 150). Nye ve Welch, Tayvan'ın durumunu şu şekilde açıklamıştır: “[...] Tayvan pratikte her bakımdan bağımsız bir ülkedir ama sadece 21 ülke ve Vatikan'la resmi diplomatik ilişkileri vardır ve BM'de sandalyesi yoktur. Çin Halk Cumhuriyeti Tayvan'ı hain bir eyalet olarak gördüğünden, Tayvanlı bürokratlar uluslararası işlerinin çoğunu dolambaçlı yollardan yürütmek zorundadır. [...]” (2018: 59).

Çin, Xi dönemiyle birlikte Tayvan'ı diplomatik olarak tanıyan ülkeleri vazgeçirme stratejisini hızlandırmıştır. Bu doğrultuda, Gambia (2016), São Tomé and Príncipe (2016), Panama (2017), Dominik Cumhuriyeti (2018), Burkina Faso (2018), El Salvador (2018), Solomon Adaları (2019) ve Kiribati (2019) Tayvan ile diplomatik ilişkilerini kestiklerini açıklamıştır

(Buckley ve Horton, 2019; Pekcan, 2019b: 546). Tsai'nin Ocak 2020'de yeniden seçilmesiyle, ÇKP resmi sözcüsü “DPP iktidarda olduğu sürece, daha erken ya da daha geç Tayvan’ın sıfır diplomatik müttefik kalacak.” ifadesini kullanmıştır (Tan, 2020: 8). 2021 yılında ise Nikaragua, Tayvan ile diplomatik ilişkilerini kestiğini açıklamıştır. Nikaragua Dışişleri Bakanı Denis Moncada, “Nikaragua Cumhuriyeti hükümeti, dünyada tek bir Çin olduğunu tanıdığını beyan eder. Çin Halk Cumhuriyeti, Çin’in tamamını temsil eden tek meşru hükümettir ve Tayvan, Çin topraklarının ayrılmaz bir parçasıdır” ifadelerini kullanmıştır (Sputnik Türkiye, 2021).

2023 yılı itibariyle, Tablo 3’te görüldüğü gibi, Tayvan’ı bağımsız bir ülke olarak tanıyan 13 ülke bulunmaktadır. Tayvan, kendisiyle diplomatik ilişkisi olmayan diğer ülkeler ile ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerini “Taipei Ekonomi ve Kültür Misyonu” aracılığıyla sürdürmektedir. Tayvan, kendisini tanımayan diğer ülkelerle kurmuş olduğu güçlü diplomatik ilişkileri sayesinde, 2022 yılında en güçlü pasaport sıralaması olan Henley Pasaport Endeksi’nde 34. sırada yer almış ayrıca 145 ülkeye vizesiz seyahat erişimine sahip olmuştur (Hanley & Partners, y.y.).

Tablo 3. Tayvan ile Diplomatik İlişkisi Olan Ülkeler

Latin Amerika ve Karayipler	Doğu Asya ve Pasifik	Avrupa	Afrika
Belize	Marshall Adaları	Vatikan	Esvatini
Guatemala	Nauru Cumhuriyeti		
Haiti	Palau		
Saint Vincent ve Grenadinler	Tuvalu		
Paraguay			
Saint Kitts ve Nevis Federasyonu			
Saint Lucia			

Kaynak: Republic of China (Taiwan) Ministry of Foreign Affairs (t.y.)

Mart 2023 itibarıyla, Honduras Devlet Başkanı Xiomara Castro, Çin ile diplomatik ilişkiler kuracağını açıklamıştır. Castro’nun seçim vaatlerinden olan Çin ile ilişki kurulması, göreve geldikten hemen sonra Çin ile yapılan hidroelektrik baraj anlaşmasının da yarattığı işbirliğiyle önemli bir aşamadan geçmiştir. Böylece, Honduras’ın Tayvan’la ilişkisi değişmiş nihayetinde Çin’in tarafında yer almıştır. Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Wang Wenbin, “Tek Çin prensibi temelinde, Honduras’la ve dünyadaki diğer ülkelerle dostluğa ve işbirliğine dayanan ilişkiler tesis etmek istiyoruz.” şeklinde konuyu değerlendirmiştir. Tayvan Dışişleri Bakanlığı da “Honduras’tan uzun süreli

dostluğumuza zarar vermemek için kararı dikkatlice gözden geçirmelerini ve Çin'in tuzacağına düşmemelerini istedik” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Sonuç olarak, Tayvan'la ilişkilerin resmi olarak kesilmesiyle Tayvan'la diplomatik ilişkisi olan ülke sayısı 13'e inmiştir (Independent Türkçe, 2023). Böylece Xi döneminde Tayvan'ın tanınmasını engelleme girişimlerinin sonuç verdiğini söylemek mümkündür.

Bir diğer konu da Tayvan'ın birçok uluslararası örgüte katılmaya çalışmasıdır. Çin ise, Tayvan sorununun kesinlikle bir iç mesele olduğunu iddia etmeye devam etmiş ve sorunu uluslararasılaştırmaya yönelik her türlü çabaya karşı çıkmıştır (Hickson, 2003: 3). Çin, Tayvan'ın uluslararası örgütlere katılma çabalarının çoğunu, Tek Çin politikasına ihanet olarak görmüş, “İki Çin” ya da “Bir Çin ve Bir Tayvan” yaratarak Tayvan'ı Çin'den ayırma girişimleri olduğunu savunmuştur. Bu nedenle Çin, Tayvan'ın uluslararası arenada aktif olmasını hiçbir zaman istememiş ve izin vermemiştir (Ogasawara, 2001).

Tayvan'ın girişimleri de Çin'in tepkisiyle karşılaşmıştır. Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta “Tayvan Temsil Ofisi”nin 18 Kasım 2021'de açılması Litvanya ve Çin arasında bir krize neden olmuştur. Açılışın ardından Çin, “Çin hükümeti, bu son derece elim karara itiraz etmekte ve güçlü şekilde protesto etmektedir ve ulusal egemenliği ile toprak bütünlüğünü korumak için tüm gereken tedbirleri alacaktır. Litvanya tarafı ortaya çıkacak tüm sonuçlardan sorumludur.” açıklamasını yapmıştır. Ayrıca Çin, Litvanya mallarının ülkeye girişini de yasaklamıştır (Independent Türkçe, 2021). Litvanya'da açılan Tayvan Temsilciliği Avrupa'da “Tayvan” adını kullanan ilk temsilcilik olması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olmuştur. AB Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, ne Litvanya'daki Tayvan ofisinin, ne de AB'nin Tek Çin politikasını ihlalinin söz konusu olmadığını açıklayarak krizin büyümemesi ve AB-Çin ilişkilerini olumsuz etkilememesi için çaba göstermiştir. Çin, Litvanya'ya açılan temsilcilik sebebiyle sert tepki göstermiş ve Litvanya ile diplomatik ilişkilerini maslahatgüzar seviyesine indirmiştir. (Keegan ve Churchman, 2022: 82).

2021 Aralık ayında ise, ABD'de gerçekleşen Demokrasi Zirvesi'ne Tayvan'ın davet edilip Çin ve Rusya'nın davet edilmemesi ABD-Çin ilişkilerinde yeni bir krize neden olmuştur. Tayvan'ın zirveye katılması kararı sonrası ÇHC Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Zhao Lijian şunları söylemiştir:

“Çin, ABD'nin Tayvan yetkililerini bu sözde ‘demokrasi zirvesi’ne katılmaya davet etmesine kararlılıkla karşı çıkıyor. Dünyada tek bir Çin var. Çin Halk Cumhuriyeti hükümeti, Çin'i temsil eden tek yasal hükümettir ve Tayvan, Çin topraklarının ayrılmaz bir parçasıdır. [...] Tayvan'ın Çin'in bir parçası

olmasının yanı sıra uluslararası hukukta bir statüsü yoktur. ABD tarafını, Tek Çin politikasına uymaya... [ve] ‘Tayvan bağımsızlık’ güçlerine herhangi bir platform sunmaya son vermeye şiddetle çağırıyoruz [...] ‘Tayvan bağımsızlığı’ güçleriyle birlikte ateşle oynamak yanmakla sonuçlanacak.” (Dotson, 2021).

Çin, Tayvan’da Tsai döneminin başlamasıyla birlikte görüşmelerini askıya almış, Tayvan’ın uluslararası örgütlerin toplantı ve faaliyetlerine katılmasına engel olmaya başlamıştır (Eröktem, 2018: 15-16). Örneğin, Dünya Sağlık Asamblesi’ne 2009’dan itibaren her sene gözlemci statüsünde katılım sağlayan Tayvan, 2016’dan itibaren Çin’in DSÖ üzerindeki baskıları sonucu bir daha bu toplantılara davet edilmemiştir (Seren, 2019: 204). ABD, DSÖ’yü Tayvan’ı Covid-19 salgını hakkındaki Asamble tartışmalarına davet etmediği için kınamış, DSÖ’yü Çin’in taleplerine boyun eğmek ve siyaset yapmakla suçlamıştır (Tan, 2020: 9).

Çin, Tayvan konusunda uluslararası şirketlere de baskı yapmaya başlamıştır. Çin, ABD otel zinciri Marriott International şirketini Tayvan’ı internet sitelerinde bir ülke olarak listelediği için tepki göstermiş ve durumunun düzeltilmesini istemiştir. Ayrıca Lufthansa, Mercedes-Benz ve Bosch gibi büyük Alman şirketlerine de Tayvan’ı internet sitelerinde Çin’in bir parçası olarak göstermelerini istemiştir. Mayıs 2018’de Çin, birçok yabancı havayolu şirketine, Tayvan’ı internet sitelerinde veya başka materyallerde bağımsız bir ulus olarak adlandırmayı bırakmalarını ve “Çin Taipei” olarak yeniden adlandırmalarını talep eden bir açıklama yayınlamıştır. Çin, bu talebine uymayan havayolu şirketlerinin yaptırımlara maruz kalacağını ve Çin’in sosyal kredi sisteminde “güvenilmez” sayılacağı tehdidinde bulunmuştur. Çin’in uyarıda bulunduğu tüm havayolları, Çin’in istediği doğrultuda güncelleme yapmıştır (Chen ve Cohen, 2019: 35).

Sonuç

Tayvan’ın uluslararası ilişkilerindeki en büyük sorunu “ne olduğuyula” ilgili olmuştur. Çin Cumhuriyeti mi yoksa Tayvan mı; Çin’in bir eyaleti mi yoksa bağımsız bir devlet mi? Çin’in Tek Çin politikasından vazgeçmemesi ve Tayvan’ın bağımsızlık iddiasında ısrar etmesi sorunun günümüze kadar çözümsüz kalmasına neden olmuştur. Rourke (1997: 99) “olmak ya da olmamak” şeklinde nitelendirdiği Tayvan konusunun çözümsüzlüğünün devam ettiğini ve Tayvan’ın bir “öteki” olarak kaldığını, ne bir devlet olabildiğini ne de bağımlı bir bölge olduğunu ifade etmiştir. Kegley ve Blanton’a göre de:

“Tayvan Çin ile birleşme ya da savaş arasında bir seçim yapmak zorunda mı? 1949’dan beri Tayvan uluslararası ilişkilerde hukuken olmasa da fiilen egemen

bir devlet gibi hareket ediyor. [...] Kısa vadede Tayvanlıların çoğunluğu ekonomik ilişkiler, milli zenginlik, siyasi statü ve belirsizliği tercih edecektir; birleşme yok, bağımsızlık yok ve savaş yok. Uluslararası çatışma ihtimali de bu belirsizliği derinleştirmektedir.” (2015: 446-447).

Tayvan’dan nüfus, toprak, ekonomik ve askeri kapasite bakımından çok daha güçlü olan Çin’in tehdidi karşısında Tayvan’ın birlik olarak hareket etmesi önemli bir adım olacaktır. Tayvan’da KMT ve DPP birlikte hareket etmedikçe Tayvan’ın geleceği ve güvenliği konularını güvence altına alabilmek çok zor olacaktır. Tayvan’ın siyasi hedefleri ve kaygıları ile ulusal ekonomik çıkarları arasındaki çatışma bağımsızlığını ilan edememesindeki sorunlarından biridir.

Çin, şimdiye kadar Tayvan’ın bağımsız bir ülke olmamasını vazgeçmediği Tek Çin politikası sayesinde başarmış olsa da, sorununun çözümünü zorlaştıracak bir şekilde Tayvan sorununu uluslararası hale getirdiği görülmektedir. Bu gelişmenin önemli bir nedeni, Tayvan’ın 1970’lerin sonlarından bu yana ekonomik modernleşme ve siyasi demokratikleşme konusunda elde ettiği başarıda yatmaktadır. Bu durum da adaya uluslararası toplumda, özellikle Asya-Pasifik bölgesinde çok önemli bir statü kazandırmıştır. Çin’in kalkınmasının bölgesel barış ve refah açısından birbirine bağımlı olmasının yanı sıra giderek daha önemli hale gelmesi nedeniyle, Çin liderleri Tayvan sorununu daha geniş bir perspektiften ele almaya başlamıştır. Bu nedenle Tayvan sorununun uluslararasılaşması, Çin’in uluslararası sisteme artan entegrasyonunun kaçınılmaz bir sonucu olmuştur.

Tayvan’ın BM’ye katılma girişimleri başarısız olmuştur. Çin, ‘İki Çin’ veya ‘Bir Çin, Bir Tayvan’ gibi ayrılıkçı eylemlere asla izin vermeyeceğini her fırsatta açıklamıştır. Tayvan sorununa ilişkin kullanılabilecek uluslararası uyumsuzluk çözüm yöntemi de bulunmamaktadır. Tayvan bir devlet değildir, ancak herhangi bir devletin veya ÇHC’nin egemenliğine de tabi değildir. Uluslararası kuruluşlarda Tayvan, devlet dışı bir ekonomik varlık olarak konumlandırılmıştır. Çin’in, Tayvan’ı ulusal birleşme konusunda müzakereleri başlatmaya ikna etmek için savaş dışında sınırlı seçenekleri olacaktır. Çin’in demokratikleşme talebini karşılayarak Tayvan’ı müzakereye ikna etmesi ihtimal olarak gösterilememektedir. Tek Ülke, İki Sistem politikası çerçevesinde ‘daha fazla özerklik’, Tayvan’ın bağımsızlık direncini kırmak için yetersiz kalmaktadır. Bu noktada, Çin’in Tayvan’da vazgeçmediği politikalarını ne ölçüde uygulayabildiği ve sorunu çözemediği sürece aslında kendisi için daha olumsuz bir durum yarattığını belirtmek mümkündür.

Çin, tarihsel sorunları çözmeye mücadelesinde kararlı olduğunu ve Tayvan ile anakaranın “birleşirse güvenli, bölünürse tehlikede” olacağını iddia etmiştir.

Bu nedenle, yeniden birleşme, on yılda olmasa da yüz yılda gerçekleşmesi gereken milli bir hedef olarak görülmüştür. Xi döneminde de görüldüğü gibi Çin, Tek Çin politikasıyla, Tayvan'ın Çin'in bir parçası olduğunu savunmuş ve bunu Çin ile diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurmak isteyen tüm ülkelerin kabul etmesi gerektiğini açıklamıştır. Dünyadaki pek çok ülke Tek Çin politikasını kabul ettiklerini, ÇHC'nin Çin'in tek temsilcisi olduğunu ve Tayvan'ı Çin'in bir parçası olarak gördüklerini kabul etmiştir.

Çin, Tayvan'ın anakara ile yeniden birleşmesini gündemindeki en önemli konu olarak görmüştür. Çin, Tayvan'ı uluslararası olarak izole etmeye çalışmış ve Tayvan ile diplomatik ilişkilerini kesmeyi kabul eden ülkelere ekonomik teşvikler teklif etmiştir. Ayrıca artan ekonomik gücünü Tayvan'ın uluslararası kuruluşlardaki konumunu zayıflatmak ve Tek Çin politikası anlayışına bağlı kalmasını sağlamak için kullanmıştır.

Çin liderleri Tayvan'ı Tek Çin politikasını gerçekleştirmek adına birleşmesi gereken son Çin toprağı olarak gördüğü için Tayvan'ın birleşmesini nihai hedef olarak görmektedir. Tayvan'ın bağımsızlık girişimi de ÇKP'nin meşruiyetine ciddi bir tehdit oluşturacağı için Xi'nin de en azından mevcut durumu koruması veya birleşmeyi sağlaması kendi meşruiyeti için önemli olacaktır. Son olarak, ABD'nin Çin'e karşı bir koz olarak Tayvan'ı kullanabilmesi karşısında Xi, adada yabancı bir askeri gücün konuşlandırılması durumunda Çin'in güç kullanma hakkına sahip olduğunu belirtmektedir.

Sonuç olarak günümüzdeki gelişmelere bakıldığında Xi'nin Hu'nun Tayvan için uyguladığı politikaları sürdürmesine rağmen, Tayvan'ın bağımsızlığını engellemeye daha fazla önem verdiği ve bu dönemde Tayvan'a yönelik stratejinin ne olacağı konusunda çok fazla tartışma olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Xi'nin Tayvan politikası, Tayvan'ın Çin'in bir parçası olarak kalması için Tayvan'ın bağımsızlığını önlemeye öncelik vererek Tek Çin politikasını yeniden vurgulamak şeklinde olmuştur. Xi, Tayvan sorununun nesilden nesile devam edemeyeceğini açıklamıştır. Xi'nin Tayvan ile birleşmenin kişisel mirasının bir parçası olmasını istediği Çinli yetkililer tarafından sürekli olarak dile getirilmeye başlanmıştır. Xi, Tayvan ile birleşmenin ve Çin'in büyük güç statüsünün 2049'a kadar gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çin'in 2049 yılından önce, Tek Çin politikasını gerçekleştirmek için nasıl bir yaklaşım sergileyeceği Tayvan sorunu çözümünde belirleyici faktör olacaktır.

Xi, Tayvan'ı sadece bir ada ile ilgili sorun olarak değil, "Çin Rüyası" ve 2049 hedefleri gibi Çin'in büyük resminin tamamlanmasında bir gereklilik olarak görmektedir. Çin liderlerinin ve özellikle Xi'nin "Çin Rüyası" sebebiyle Tayvan'a sürekli olarak yapmış olduğu yeniden birleşme çağrılarına

rağmen, yeniden birleşme için bir zaman çizelgesinden veya son tarihten söz edilmemesi dikkat çekicidir. Buna karşın, 2027 yılında Tayvan'a müdahale olabileceği şeklinde görüşlerin ifade edilmeye başlanması gerginliğin sürekli korunduğunu da göstermektedir. Xi döneminde Tayvan konusunda bir sonuca ulaşılacağı yönündeki büyük beklenti de konunun tartışılmaya devam edeceğini göstermektedir. Xi'nin Tayvan sorununu Çin'in hedefleri doğrultusunda çözmesi, adının Tek Çin hedefini gerçekleştiren lider olarak anılmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- ALACA, A.İ.S. (2019), Tayvan'ın ulusal güvenliği ve tehdit algılamaları, A.M. DÜNDAR içinde, *Türkiye'de Tayvan çalışmaları –II* (s. 105-129), Ankara: APAM Yayınları.
- ATAWULLA, M.T. (2020), *Çin: Ulusal Güvenlik Politikaları ve Küresel Rekabet Stratejileri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- AYTEKİN, E. (2022), *Tayvan yerel seçimler için sandık başına gitti*, 2 Nisan 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tayvan-yerel-secimler-icin-sandik-basina-gitti/2748510> adresinden alındı.
- BBC NEWS TÜRKÇE. (2023). *Tayvan Cumhurbaşkanı ABD'de Temsilciler Meclisi Başkanı McCarthy ile görüştü, Çin Tayvan açıklarına uçak gemisi gönderdi*, 15 Nisan 2023 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/articles/c728kv5l7n8o> adresinden alındı.
- BROWN, M. (2023) *Taiwan's Urgent Task: A Radical New Strategy to Keep China Away*, 25 Ocak 2023 tarihinde <https://reader.foreignaffairs.com/2023/01/25/taiwans-urgent-task/content.html> adresinden alındı.
- BUCKLE, C.; HORTON, C. (2019), *Xi Jinping warns Taiwan that unification is the goal and force is an option*, 2 Mayıs 2023 tarihinde New York Times: <https://www.nytimes.com/2019/01/01/world/asia/xi-jinping-taiwan-china.html> adresinden alındı.
- BUSH, R.C. (2015), *What the historic Ma-Xi meeting could mean for cross-strait relations*, 7 Nisan 2023 tarihinde Brookings: <http://www.brookings.edu/blogs/order-from-chaos/posts/2015/11/09-ma-xi-meeting-singapore-bush> adresinden alındı.
- BUSH, R.C. (2017a), *A One-China Policy Primer*, *East Asia Policy Paper*, 10, 1-30.
- BUSH, R.C. (2017b). *What Xi Jinping said about Taiwan at the 19th Party Congress*, 4 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/10/19/what-xi-jinping-said-about-taiwan-at-the-19th-party-congress/> adresinden alındı.
- CHAU, T. (2022), *Taiwan's Tsai quits as party leader after heavy local election losses*, 5 Ocak 2023 tarihinde <https://asia.nikkei.com/Politics/Taiwan-elections/Taiwan-s-Tsai-quits-as-party-leader-after-heavy-local-election-losses> adresinden alındı.
- CHEN, C.-J. J. & ZHENG, V. (2022). *Changing Attitudes toward China in Taiwan and Hong Kong in the Xi Jinping Era*, *Journal of Contemporary China*, 31(134), 250-266.
- CHEN, Y.J.; COHEN, J.A. (2019), *China-Taiwan relations re-examined: The 1992 Consensus and cross-strait agreements*, *The University of Pennsylvania Asian Law Review*, 14(1), 1-40.

- CHIANG, F. (2018), *The One-China Policy: State, sovereignty, and Taiwan's international legal status*, Amsterdam: Elsevier.
- CHIANG, Y.F. (2004), One-China Policy and Taiwan, *Fordham International Law Journal*, 28(1), 1-87.
- CHUNTAO, X. (2017), *Çin'in önündeki başlıca sekiz sorun*, (Çev. D. KIZILÇEÇ), İstanbul: Canut Yayınevi.
- ÇİN ULUSLARARASI RADYOSU TÜRKÇE BÖLÜMÜ, (2017), *Çin ansiklopedisi*, 2. Basım, (Çev. T. JIANKUN, Y. TINGTING), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- DAOJIONG, Z. (2005), Comment: Can China rise?, *Review of International Studies*, 31(4), 775-785.
- DAVIDSON, H. (2022), Xi Jinping's party purge prompts fears of greater Taiwan invasion risk, 21 Nisan 2023 tarihinde <https://www.theguardian.com/world/2022/oct/25/xi-jinping-party-purge-china-taiwan-invasion-risk> adresinden alındı.
- DEMİR, A. (2020), *Tayvan'a olan desteğin artmasının haklı nedenleri*, 15 Nisan 2023 tarihinde <https://www.stratejikortak.com/2020/11/tayvana-olan-destegin-artmasinin-hakli-nedenleri.html> adresinden alındı.
- DIDUCA, B.T. (2020), *Is it time to change the One-China policy?: Status quo remains the least dangerous option*, Master Thesis. California: Naval Postgraduate School Monterey.
- DING, A. S. (2019). The People's Liberation Army and China's Taiwan policy under Xi Jinping, R.A. BİTZİNGER; J. CHAR içinde *Reshaping the Chinese Military The PLA's Roles and Missions in the Xi Jinping Era*, (s. 45-65), London and New York: Routledge.
- DOTSON, J. (2021), *Taiwan's Participation in the "Summit for Democracy"—and Beijing's Coordinated Propaganda Campaign in Response*, 6 Temmuz 2022 tarihinde <https://ketagalanmedia.com/2021/12/23/taiwans-participation-in-the-summit-for-democracy-and-beijings-coordinated-propaganda-campaign-in-response/> adresinden alındı.
- DUCHÂTEL, M. (2017), *Introduction, Taiwan Between Xi and Trump*, European Council on Foreign Relations, 213, China Analysis, 1-2. https://ecfr.eu/archive/page/-/China_Analysis_Taiwan_Between_Xi_and_Trump.pdf adresinden alındı.
- EKREM, N.H. (2003), *Çin Halk Cumhuriyeti Dış Politikası 1950-2000*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları.
- EMBASSY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN THE UNITED STATES OF AMERICA. (2013). *Xi Meets With KMT Honorary Chairman, Calling National Rejuvenation a "Common Goal"*, 17 Nisan 2023 tarihinde http://us.china-embassy.gov.cn/eng/zt_120777/hxla/201306/t20130614_4914232.htm adresinden alındı.

- ERGENÇ, C. (2015). Çin'in Yükselişi, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, 4. Basım, Ş. KARDAŞ, A. BALCI içinde, (s. 655-668), İstanbul: Küre Yayınları.
- ERÖKTEM, M. (2018), Tayvan gözlemleri, A.M. DÜNDAR içinde, *Türkiye'de Tayvan çalışmaları –I* (s. 1-16), Ankara: APAM Yayınları.
- EURONEWS. (2023). *Tayvan, Çin ile 2027'de çatışma çıkabileceği uyarısında bulundu; Pekin, 'ateşle oynamayın' dedi*, 5 Mayıs 2023 tarihinde <https://tr.euronews.com/2023/04/21/tayvan-cin-ile-2027de-catisma-cikabilecegi-uyarisinda-bulundu-pekini-atesle-oynamayin-dedi> adresinden alındı.
- HANLEY & PARTNERS, (y.y.) *Global Passport Ranking*, 9 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.henleyglobal.com/passport-index/ranking> adresinden alındı.
- HARRIS, S. (2015), *Çin Dış Politikası*, (Çev. A. Y. ŞİR), İstanbul: Matbuat Yayın Grubu.
- HE, X. (2020) Change in Taiwan policy under Xi Jinping administration: an internalized policy-making process, *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 9(2), 144-156,
- HEYWOOD, A. (2014), *Küresel siyaset*, 3. Baskı, (Çev. N. USLU, H. ÖZDEMİR), Ankara: Adres Yayınları.
- HICKEY, D.V.; NIOU, E. (2016), Taiwan in 2015: A turning point?, *Asian Survey*, 56(1), 57–67.
- HICKSON, C.E. (2003), *Taiwan in International Organizations: Internationalization of the Taiwan-China relationship*, 3 Mayıs 2023 tarihinde The Atlantic Council of the United States: https://www.files.ethz.ch/isn/44789/2003_05_Taiwan_in_International_Organizations.pdf adresinden alındı.
- HUANG, J. (2017). Xi Jinping's Taiwan Policy: Boxing Taiwan in with the One-China Framework, L. DİTTMER içinde, *Taiwan and China: Fitful Embrace*, (s. 239-248), Berkeley: University of California Press,.
- HUANG, J.; LI, X. (2010), *Inseparable separation: The making of China's Taiwan policy*, Singapore: World Scientific.
- INDEPENDENT TÜRKÇE, (2021), *Çin-Litvanya gerginliği büyüyor: "Komedi Halk Cumhuriyeti demeliyiz"*, 15 Nisan 2023 tarihinde <https://www.indy-turk.com/node/443741/d%C3%BCnya/%C3%A7in-litvanya-gerginli%C4%9Fi-b%C3%BCy%C3%BCyor-komedi-halk-cumhuriyeti-demeliyiz> adresinden alındı.
- INDEPENDENT TÜRKÇE, (2023), *Honduras Çin'le ilişki kurma kararı aldı, dünyada Tayvan'ı tanıyan sadece 13 ülke kaldı*, 15 Mart 2023, <https://www.indy-turk.com/node/616926/d%C3%BCnya/honduras-%C3%A7inle-ili%C5%9Fki-kurma-karar%C4%B1-ald%C4%B1-d%C3%BCnyada-tayvan%C4%B1-tan%C4%B1yan-sadece-13-%C3%BClke> adresinden alındı.

- JACQUES, M. (2016), *Çin hükmettiğinde dünyayı neler bekliyor?*, (Çev. S. OĞUZ), Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- KALLÍO, J. (2020). *Is China Preparing To Invade Taiwan?*, Finnish Institute of International Affairs Comment 20, 11 Nisan 2023 tarihinde https://www.fiia.fi/wp-content/uploads/2020/10/comment20_jyrki_taiwan.pdf adresinden alındı.
- KAN, S.A. (2014), *China/Taiwan: evolution of the “One China” policy—Key statements from Washington, Beijing, and Taipei*. Congressional Research Service: <https://sgp.fas.org/crs/row/RL30341.pdf> adresinden alındı.
- KASIM, K. (2018), Tayvan-ABD ilişkileri ve Güneydoğu Asya’da güvenliği yansımaları, A. M. DÜNDAR içinde *Türkiye’de Tayvan çalışmaları –I* (s. 160-179). Ankara: APAM Yayınları.
- KEEGAN, D.J.; CHURCHMAN, K. (2022), “China-Taiwan Relations: Taiwan Gains Ground Internationally, but Will China Retaliate?”, *Comparative Connections*, 23(3), 79-90.
- KEGLEY, C.W.; BLANTON, S.L. (2015), *Dünya siyaseti: Yönelim ve dönüşüm*, (Çev. H.A. GESSLER), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- KOOPMAN, K.Y. (2016), Taiwan’s path to independence: Resolving the “One China” dispute. *Cardozo Journal Of Conflict Resolution*, 18(1), 221-248.
- LIN, C.Y. (2018), *Tayvan-Türkiye ilişkileri 1923-2017*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- LIN, W.C. (2016), Taiwan enters the Tsai Ing-Wen era and the impact on Cross-Strait relations, *ISPI Analysis*, 293, 1-12.
- LIAO, H. (2021). An Interpretation of Xi’s Taiwan Policy—and Taiwan’s Response, *Indo-Pacific Perspective*, 25-29
- MADOKA, F. (2022). The Xi Jinping Regime’s Maneuvering against Taiwan: Characteristics and Prospects, *Asia-Pacific Review*, 29(2), 79-101.
- MADOKA, F. (2023). The characteristics of Xi Jinping’s policy-making on Taiwan affairs: the conflict between institutionalization and centralization, *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 1-20. doi.org/10.1080/24761028.2023.2177094
- MAIZLAND, L. (2021), *Why China-Taiwan Relations Are So Tense*, 10 Mayıs 2021 tarihinde Council on Foreign Relations: <https://www.cfr.org/background/china-taiwan-relations-tension-us-policy> adresinden alındı.
- MASTRO, O.S. (2021), *The Taiwan Temptation*, 1 Mayıs 2023 tarihinde Stanford University: <https://fsi.stanford.edu/news/taiwan-temptation> adresinden alındı.
- MATSUDA, Y. (2015), Cross-Strait relations under the Ma Ying-jeou administration: From economic to political dependence?, *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 4(2), 3-35.

- NATIONAL CHENGCI UNIVERSITY, (2022a), *Taiwanese / Chinese Identity(1992/06~2021/12)*, 10 Mayıs 2023 tarihinde <https://esc.nccu.edu.tw/PageDoc/Detail?fid=7800&cid=6961#accesskey-1> adresinden alındı.
- NATIONAL CHENGCI UNIVERSITY, (2022b), *Taiwan Independence vs. Unification with the Mainland (1994/12~2021/12)*, 10 Mayıs 2023 tarihinde <https://esc.nccu.edu.tw/PageDoc/Detail?fid=7801&cid=6963> adresinden alındı.
- NYE, J. S.; WELCH, D.A. (2018), *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak: Kurama ve Tarihe Giriş*, (Çev. R. AKMAN), 5. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- OGASAWARA, Y. (2001), *Taiwanese identity and the "One China Principle": Policies of the Lee Teng-hui Administration towards China*, 21 Haziran 2022 tarihinde <http://www.tufs.ac.jp/ts/personal/ogasawara/paper/epaper3.html> adresinden alındı.
- ÖZAY, M. (2019), Tayvan-Endonezya İlişkilerine Dair Kısa Bir Değerlendirme, A. M. DÜNDAR içinde *Türkiye'de Tayvan çalışmaları -II* (s. 131-158), Ankara: APAM Yayınları.
- PEKCAN, C. (2019a), *Çin Dış Politikası ve ABD ile İlişkileri*, Bursa: Dora Basım Yayın.
- PEKCAN, C. (2019b), Xi Jinping'in Tayvan Politikasındaki Dönüşüm Çin ve Tayvan'ın Diplomatik Tanınma Rekabeti, 11. *Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi*, Bursa Üniversitesi: https://www.academia.edu/41499394/Xi_Jinpingin_Tayvan_Politikas%C4%B1ndaki_D%C3%B6nüşüm_%C3%BCm_%C3%87in_ve_Tayvan%C4%B1n_Diplomatik_Tan%C4%B1ma_Rekabeti adresinden alındı.
- PERLEZ, J.; RAMZY, A. (2015), *China, Taiwan and a meeting after 66 years*, 4 Mart 2022 tarihinde New York Times: http://www.nytimes.com/2015/11/04/world/asia/leaders-of-china-and-taiwan-to-meet-for-first-time-since-1949.html?_r=0 adresinden alındı.
- REPUBLIC OF CHINA (TAIWAN) MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS, (t.y.), *Diplomatic Allies*, <https://en.mofa.gov.tw/AlliesIndex.aspx?n=1294&sms=1007> adresinden alındı.
- REUTERS, (2023), *China sanctions Lockheed Martin, Raytheon over Taiwan arms sales*, 4 Mart 2023 tarihinde <https://www.reuters.com/business/aerospace-defense/china-imposes-sanctions-lockheed-martin-raytheon-over-taiwan-arms-sales-2023-02-16/> adresinden alındı.
- ROMBERG, A.D. (2016), Tsai Ing-wen Takes Office: A New Era In Cross-Strait Relations, *China Leadership Monitor*; 50, 1-13.
- ROSKIN, M.G.; BERRY, N.O. (2014), *Uluslararası İlişkiler: Uf'nin Yeni Dünyası*, (Çev. Ö. ŞİMŞEK), Ankara: Adres Yayınları.

- ROURKE, J.T. (1997), *International politics: On the World stage*, 6th Ed., USA: Dushkin/McGraw Hill.
- SARKAR, M. G. (2021). Xi Jinping's PLA and China's regional security ambitions, A. S. DING & J. P. PANDA içinde *Chinese Politics and Foreign Policy under Xi Jinping*, (s. 276-306), London and New York: Routledge.
- SAVAŞ, V.F. (2016), *Bilmediğimiz Çin*, Ankara: Efil Yayınevi.
- SEREN, M. (2019), Tayvan Savunma Sanayii: Endüstriyel Gelişim Stratejisi ve Alınan Dersler, A. M. DÜNDAR içinde *Türkiye'de Tayvan çalışmaları –II* (s. 199-237), Ankara: APAM Yayınları.
- SHAMBAUGH, D. (2016), *Çin Küreselleşme Yolunda*, İstanbul: Yarın Yayınları.
- SILITONGA, I.J.H. (2020), One China Policy Dan Dampaknya Terhadap Hubungan China-Taiwan, SİGİT and V.L. SINTA içinde *Geopolitics And International Contemporary Issues In Asia Pacific And Beyond*, (s. 61-69), UKI Press.
- SPUTNIK TÜRKİYE, (2021), *Nikaragua, Tayvan ile diplomatik ilişkilerini kesti*, 18 Nisan 2023 tarihinde <https://tr.sputniknews.com/20211210/nikaragua-tayvan-ile-diplomatik-iliskilerini-kesti-1051631802.html> adresinden alındı.
- TABAK, H. (2008), Mao Devletinden Devlet Maosu'na: Çin Dış Politikasında Tarih ve Değişim, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 1(2), 63-76.
- TAN, A. (2020), Power, pawns & perpetual purgatory: The influence of COVID-19 over international perceptions towards Taiwan and the One China policy, *Broad Street Humanities Review*, III, 1-18.
- THE STATE COUNCIL THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA. (2022). *“Full Text: The Taiwan Question and China's Reunification in the New Era”*, 15 Nisan 2023 tarihinde https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/202208/10/content_WS62f34f46c6d02e533532f0ac.html adresinden alındı.
- THOMPSON, D. (2020). The Rise of Xi Jinping and China's New Era: Implications for the United States and Taiwan, *Issues & Studies: A Social Science Quarterly on China, Taiwan, and East Asian Affairs* 56(1), 1-25.
- TOPCU, N. (2022), *Tayvan'da Yerel Seçimler: Nasıl Bir Gelecek?*, 30 Ocak 2023 tarihinde Ankasam: <https://www.ankasam.org/tayvanda-yerel-secimler-nasil-bir-gelecek/> adresinden alındı.
- TURAN, İ. (2016), ABD-Çin İlişkileri Bağlamında Tayvan Sorunu, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 80-105.
- VOA TÜRKÇE. (2023). *Tayvan'ın Eski Cumhurbaşkanı: “Hepimiz Çinliyiz”*, 19 Nisan 2023 tarihinde <https://www.voaturkce.com/a/tayvanin-eski-cumhurbaşkanı-hepimiz-cinliyiz/7025002.html> adresinden alındı.

- VOGEL, E. (2017), *Deng Xiaoping ve Çin'in Dönüşümü*, (ev. M. LELİ), İstanbul: Modus Kitap.
- WARD, A. (2021), Why there's talk about China starting a war with Taiwan, 5 Mayıs 2023 tarihinde VOX: <https://www.vox.com/22405553/taiwan-china-war-joe-biden-strategic-ambiguity> adresinden alındı.
- XI, J. (2014), *The Governance of China*, Foreign Language Press.
- XINHUA. (2017). *Full text of Xi Jinping's report at 19th CPC National Congress*, 18 Nisan 2023 tarihinde http://www.xinhuanet.com/english/special/2017-11/03/c_136725942.htm adresinden alındı.
- YANG, J. (2023), *Will Xi Jinping Make Taiwan a New Offer?*, 20 Mayıs 2023 tarihinde <https://thediplomat.com/2023/02/will-xi-jinping-make-taiwan-a-new-offer/> adresinden alındı.
- YILDIZ, U. (2023). *Tatbikatta tansiyon yükseldi: Çin, Tayvan'ı vurma simülasyonu yaptı*, 5 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.indyturk.com/node/622601/d%C3%BCnya/tatbikatta-tansiyon-y%C3%BCkseldi-%C3%A7in-tayvan%C4%B1-vurma-sim%C3%BClasyonu-yapt%C4%B1> adresinden alındı.

Yahudilerin Yeniden Diriliş Hazırlıkları 1919-1936

Haydar Çoruh¹

Özet

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin işgali ve parçalanması Siyonizm'e Filistin'e yerleşme ve bir İsrail devleti kurma vizesini vermiştir. Bu plan çerçevesinde önce ABD, İngiltere ve Fransa'nın desteğini alan Siyonizm, ikinci engel olan Vatikan'ın ortadan kaldırılması ya da etkisizleştirilmesi konusunda büyük çaba harcamıştır. 1919'un hemen başlarında Yahudi yazarlarından "Joseph Jacobs, *Yahudilerin Medeniyete Katkıları*, New York 1919" adlı bir eser yayınlamıştır. Bu eser Vatikan'a karşı güçlü bir savaş başlatılmıştır. Bu savaşı açıktan göğüslemek isteyen Vatikan ise Yahudilerin Filistin'e hiçbir şekilde yerleşmelerine izin verilmeyeceğini ilan etmiştir. Ancak Vatikan'ın 1922-1933 yılları arasında uyguladığı bu politika, Siyonizm'in baskısıyla 1933'ten sonra değişti, hatta Filistin'de verilen tavizler karşılığında Vatikan tarafından tamamen rafa kaldırılmıştır. 1936'dan sonra Siyonizm politik bir değişikliğe giderek hedef tahtasına yeniden Vatikan'ı koymuştur. Bu savaş, Şubat 1936'da İngiltere menşeli bir Katolik Gazetesi'nde yayınlanan "Jewish Peril" adlı makale ile başlatılmıştır. Vatikan bu durum karşısında bütün paydaşlarını göreve çağırsa da, Siyonizmin kurbanı olmaktan kurtulamamış, İkinci Dünya Savaşı arifesinde Yahudilerin taleplerine boyun eğdi. Hatta şiddetli bir Yahudi aleyhtarı pozisyonuna maruz kalmaktan da kurtulamamıştır.

Bu makalede Yahudilerin 1919-1936 yılları arasında Filistin'e yerleşme planlarına uygun olarak Vatikan'ın muhalefetinin kırılışı, Avrupa kamuoyunun Yahudilerin lehine ele geçirilmesi ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde bütün Avrupa'da sözde soykırımı tetikleyecek büyük bir Yahudi aleyhtarlığının başlatılmasının nasıl kurgulandığı üzerinde durulacaktır.

1 Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, haydarcoruh@mku.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7632-9721

Giriş

Yahudilik ve Holokost, 20. Yüzyıl boyunca insanlığın kafasını karıştıran iki büyük temel sorundur. Yahudilik bir din olmakla beraber zaman içerisinde bir milletin ırkî özelliklerini yansıtan özel bir kavrama dönüşmüştür.

Yahudilerin, bu tek bir ırka mensup olma özelliği İkinci Dünya Savaşı yıllarında yeni bir “özel”e sahip olmalarıyla pekiştirilmiştir. Bu ikinci özel, Yahudilerin Adolf Hitler’in Almanya’sı tarafından katliama uğratıldığı iddiasına dayanmaktadır. Bu ikinci “özel” literatüre Holokost olarak girmiştir. Holokost, “soykırıma uğramış Yahudiler” anlamında sadece Yahudiler için kullanılmaktadır.

Bu makalede, yüzyıllar boyunca politik veya siyasi olarak politik arenanın dışında kalan Yahudilerin, 19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarından itibaren kendilerini açık etmeleriyle başlayan süreçten itibaren yarım asır sonra büyük bir soykırıma uğramış oldukları iddialarının Katolik Kilisesi ile kurulmaya çalışılan bağlantıları ve diğer şüpheler üzerinde durulacaktır. Ayrıca Holokost’un Yahudilere sağlamış olduğu miğfer oluşturulurken Katolik Kilisesi’nin bir paravan olarak nasıl kullanıldığı ve Vatikan’ın Yahudilerin günah keçisi haline nasıl getirildiği üzerinde durulacaktır. Bunun için de öncelikle Holokost’un terimsel anlamı ve ortaya çıkış aşamasında Yahudi-Katolik Kilisesi ilişkileri üzerinde durulacaktır.

Sene 1936 ve Yahudilerin Osmanlı Devleti’yle olan problemleri çoktan sona erdirilmişti. Bu sebeple, makalede Yahudilerin Osmanlı sonrası durumu irdelenecektir.

1. Yahudi Tehlikesi Adlı Makale ve Ortaya Koyduğu İzlenimler

İkinci Dünya Savaşı’na dört yıl kala The Catholic Gazette’nin Şubat 1936 nüshasında “Jewish Peril and Catholic Church” adlı bir makale yayınlanmıştır. “Yahudi Tehlikesi ve Katolik Kilisesi” anlamına gelen bu makalenin bu aşamada neden yayınlandığı konusunda ne Avrupa’da ne de Türkiye’de yapılmış bir araştırmaya tesadüf edilememiş olması, bu makaleyi ilgi çekici hale getirmektedir. Herkesin gözünün önünde olmasına rağmen bu belgeye herhangi bir atf yapılmaması oldukça şaşırtıcıdır.

The Catholic Gazette’nin Şubat 1936 nüshasında yayınlanmış olan bu makalede Katolik Kilisesi üzerinden Yahudiler hedef gösterilmekteydi. Gazete ile ilgili yapılan uzun soluklu bir araştırma, gazetenin yayın yerinin Londra olduğunu ortaya koyması, konuyu bir o kadar daha ilgi çekici hale getirmiştir. Bu ilgi çekici sonucu daha da ilginç kılan husus İkinci Dünya Savaşı öncesi İngiltere’inde üst düzey yöneticilerin büyük bir kısmının Yahudi kökenli

olmasıydı. Bu durum söz konusu gazetenin bu başlığı boş yere atmadığını, bir amacı olduğunu göstermekteydi ve sadece bu sebeple konu irdelenmeye değer bulunmuştur. Konuyla ilgili Batı dünyasında yapılan araştırmalar bu konuda yalnız olunmadığını göstermektedir ki, konuyu aynı bakış açısıyla irdelleyen önemli araştırmacılardan biri de Ulrike Ehret olmuştur².

Gazetede ki makaleyi ilgi çekici kılan bir diğer husus ise Şubat 1936'da yayınlanan bu nüshadan sonra Katolik Gazetesi'nin adeta sırta kadem basmış olmasıdır. Gazetenin sırrını çözebilmek için dijital dünyada yapılan geniş çaplı bir inceleme sonucunda, bu gün itibarıyla İngiltere'de The Gazette Teacher Catholic³ adlı tek bir gazetenin varlığı tespit edilebilmektedir⁴.

Öyleyse, İngiltere'de yayın yapan bir gazete Şubat 1936'da neden "Yahudi Tehlikesi" başlıklı bir haber yapmış olabilir?

Bunun bir sebebi olmalıydı?

E.J.P. Veale tarafından kaleme alınan *Advance to Barbarism, The Development of Total Warfare From Serajevo to Hiroshima* adlı makalenin girişinde şu hususa dikkat çekilmektedir: Birinci Dünya Savaşı, aslında bilinmeyen sebeplerin savaşıydı. Bu savaşı unutulmaz kılan bir sebep vardı ki o da Avrupa haritasını hiç olmadığı kadar değiştirmiş olmasıydı. Savaş boyunca Almanya'yı yöneten çılgın imparator II. Wilhelm'in tek amacının dünyayı istila etmek olduğu dönemin tarihçileri tarafından çokça zikredilir. Aslında Alman tarihçiler, milliyetçi ve vatansever güdülerin etkisinde kalarak önce savaşın sebeplerini sonra da yapılan barışın gerekçelerini savunacak yöntemler geliştirmeye çalışmışlardır. Buna rağmen çok sayıda tarihçinin, "Kötü Kaiser Efsanesi"ni doğrulamak ve onaylamak için çalışmasına rağmen, bunun aslında küstah bir propagandan başka bir şey olmadığı, savaşın en ilginç ayrıntılarından biri olarak tarihe geçmiştir. Oysaki 1914-1918 yılları arasında devam eden ve körü körüne öldürme çılgınlığına dönüşen bu savaşı açıklamak için maalesef bir gerekçe bulunamamıştır. Tarihçiler

2 Ulrike Ehret, *Church, Nation And Race: Catholics And Antisemitism In Germany And England, 1918-1945*, Manchester 2012, s. 12.

3 Bkz. <https://www.ctgonline.co.uk/> (Erişim: 20.02.2021, 13:47).

4 Ehret, Yahudi-Vatikan çatışmasında Katolik gazetelerin oynadığı rolü ifade ederken eserinin girişinde şu yorumu yapmaktadır: "Alman Katolik gazeteleri, İngiliz örneğinde olduğu gibi 1939'da değil, Nisan 1933'te sona eriyor. Katolik Kilisesi, Temmuz 1933'te Concordat'ta siyasi Katoliklikten vazgeçtikten sonra, herhangi bir kamuya açık açıklama veya eylem yavaş yavaş piskoposların tek sorumluluğu haline geldi. Dini alan siyasi alana galip geldi. İngiliz Katolik gazetelerinin analizini 1939'a kadar sürdürmenin nedenleri basittir: Birincisi, Almanya'daki olayların İngiltere'de nasıl tartışıldığını görmek; ve ikincisi, Katolik Kilisesi'nin Yahudi karşıtı konulardaki 'sessizliğinin' boyutlarını Kilise, ulus ve ırk yönünden araştırmak." (Ehret, *Church, Nation And Race: ...*, s.7). Bu ifadelerin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Katolik gazetelerinin sırta kadem basma sebeplerini de açıkça ortaya koyduğu kanısındayız.

sorunun çözümünü çılgın imparatorun niyetlerinin deşifre edilebilmesinde aramışlardır. Bunun için de psikologların ve psikiyatristlerin yardımına ihtiyaç duyacak bir acziyetin içerisine düşmüşlerdir⁵.

Tarihçilerin saplandığı bu acziyete dair yapılan en iyi teşhis yine F.J.P. Veale tarafından ortaya konulmuştur. Ona göre savaşın tek sebebi, açgözlülüğün ve kavgacılığın aklın önüne geçmesine izin verilmesiyle gelecek nesillere sert bir uyarı yapılmasıdır. Nihayetinde bu savaş aslında tarihin tuhaf bir dönüm noktasıdır. 1914'te Avrupa'yı baştanbaşa etkileyerek adeta yerle bir eden bu büyük mücadelenin, insanlığın en ileri uluslarını dahi etkileyen patolojik bir histeri dalgası olduğuna işaret eden F.J.P. Veale'ye göre bu dalga, modern tarih araştırmalarının en dikkate değer bir yönünü de oluşturmaktaydı⁶.

Otuz yıllık tecrübesiyle bu savaşı yorumlayan Mareşal Lord Allenby ise; "Bu büyük Savaş uzun bir genel delilik dönemiymi" demiştir. Allenby, 1914'de başlayan ve 1916'dan sonra bitirilmiş bir savaşın neden devam ettiğinin tek açıklamasının olduğunu söyleyerek, gerçekte savaşın irrasyonel ve zorlayıcı bir dürtünün sonucu olduğunu ileri sürmüş ve bir gerçeğin altını çizmiştir⁷. Gerçekten de Allenby'in üstü örtülü olarak ortaya attığı bu iddianın bazı gerekçeleri vardı. Bu gerekçelerin başında da Balfour Deklarasyonu gelmekteydi. Allenby'e göre savaşın başlıca sebeplerinden olmasa da devamının esas sebebinin Yahudilere işgal edebilecekleri bir toprak parçası verebilmek olduğunu belirterek savaşın 1916 sonrasında bu gerekçeye bağlı olarak bilerek ve isteyerek devam ettirilmiş olduğunu ifade etmiştir⁸.

Gerçekten de Yahudiler yaklaşık iki bin yıllık sürgün hayatları boyunca, 19. Yüzyılın sonu itibarıyla hiç olmadığı kadar iddialı bir şekilde dünya gündeminde yer almaya başlamaları Allenby'in iddiasını doğrulamaktadır⁹. Brustein ve King, Yahudilerin bu ortaya çıkışını Avrupa'da başlayan ve perde arkasından bizatihi Yahudilerin körüklediği "antisemitizme" bağlamaktadır. Onlara göre savaş sonrasında Yahudiler giderayak siyasi, sosyal ve ekonomik

5 F.J.P. Veale, "Advance to Barbarism, The Development of Total Warfare From Serajevo to Hiroshima", *The Devin-Adair Company*, New York 1968, s. 6-7.

6 Vale, age., s. 6-7.

7 Vale, age., s. 6.

8 Vale, age., s. 7.

9 Yahudilerin 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında siyaset sahnesine çıkışlarının bilinçli bir çıkış olduğunu belgeleyen ve genellikle de bir tarih verilmek istendiğinde bu makalede de ileri sürülen 1899-1939 tarihlerini ortaya atan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların tamamı yurt dışı kaynaklı olup, yazarların büyük bir kısmı da Yahudi kökenlidir. Bkz. Gisela C. Lebzelter, *İngiltere'de 1918-1939'da Siyasal Antisemitizm*, New York 1978; Colin Holmes, *İngiliz Toplumunda Anti-Semitizm*, New York 1979.

yönden bağımsız hareket kabiliyeti kazanma yolunda epey mesafe kat etmişlerdi¹⁰.

Avrupa'yı bu denli kör, Yahudileri de bu denli cesaretli kılan şeyin ne olduğunu ortaya koyabilmek, ancak son dönemde ortaya çıkan önemli bir eseri dikkatlice okumakla mümkün görünmektedir. İki bin yıllık tarihleri boyunca Yahudiler, her konuda kendilerini saklamayı ve toplumlar arasında kimlikleriyle değil, yapmış oldukları işler ve mesleklerle anılmayı tercih etmişlerdir. Buna rağmen, bu uzun tarihin sonunda birden bire ortaya çıkarak, söz konusu iş, meslek ve insanlık tarihine sundukları katkıları milletlerin başına kalkarcasına gündeme taşıma isteklerinin sebebini anlamak gerekmektedir. Joseph Jacobs'un bu eseri Yahudilerin bu karar değişikliğinin ve 1919'da birden bire ortaya çıkmak isteyişlerinin de şifrelerini içerisinde barındırmaktadır.

2. Joseph Jacobs'un Eseri ve 1919'da Yayınlanmasına Sebep Olan Etmenler

Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi'ndeki iki önemli cümle dikkat çekmektedir. Birincisi Joseph Jacobs'un "Yahudilerin Medeniyete Katkıları" adlı esere yapılan atıf, ikincisi makalenin ilk cümlesinde geçen şu cümle: "Bir Yahudi sorunu olduğunu ve hala var olduğunu kimse inkâr edemez."

Birinci cümle Yahudilerin ortaya çıkışının dünya için ne denli önemli olduğu, medeniyetin bu günkü seviyesine gelişlerinde sunulan katkıların en önemlilerinin onlara borçlu olduğu ve talep edilmesi halinde bundan sonra da medeniyete büyük katkılar sunmaya devam edecek olduklarının duyurulması. İkinci cümlelerin kullanılması ise iki ayrı amaca hizmet etmekteydi:

Birincisi, okuyucuya bir Yahudi meselesi olduğu ikazında bulunmak,

İkincisi ise, okuyucunun dikkatini "hala" kelimesiyle desteklenen bir soruna yönlendirmektir.

Gazete bu iki husustan hangisini tercih ettiğini şu açıklama ile göstermeye çalışmaktadır: "İsrail'in 1900 yıl önce reddedilmesinden bu yana Yahudiler her yöne dağıldılar. Zorluklara ve hatta zulme rağmen, neredeyse tüm Avrupa ulusları arasında kendilerini yeni bir güç olarak kabul ettirdiler."¹¹ Cümlelerin bu kısmına kadar adeta zulme uğrayan ve sürekli haksızlığa maruz kalan bir topluluğa arka çıkacakmış imajı veren gazete, birden bire başka bir mesele

10 William I. Brustein-Ryan D. King, "Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust", *International Political Science Review*, Vol. 25, No. 1, (2004), s. 37.

11 *Catholic Gazette*, Şubat 1936, s. 46.

ile sözlerine devam ederek, okuyucunun dikkatini tamamen farklı bir konuya çekmektedir. Bu konu Yahudilerin yüzyıllar boyunca medeniyete yaptıkları hizmetleri afişe eden bir yazarın yazdıklarıyla ilgilidir. Söz konusu yazar: Joseph Jacobs. Ve eseri: *Jewish Contributions To Civilization*, USA 1919'dır¹². Önsözünde, eserin nasıl ortaya çıkmış olduğu hakkında geniş malumat verilmektedir. Buna göre, Joseph Jacobs, alışılmadık genişlikte, çok yönlü bir düşünür ve yazar olarak tanıtılmaktadır. Jacobs, yazmış olduğu eseri, 1886 gibi erken bir tarihte Sir Francis Galton ile birlikte yapmış olduğu çalışmaların bir ürünü olarak tanıtmaktadır.¹³ Yazar eserini tanımlarken, Yahudi yeteneğinin karşılaştırmalı dağılımı ile ilgili olarak *Journal of the Anthropological Institute* de ve daha sonra 1891'de *Studies in Jewish Statistics*'de yayınlamış olduğu bir dizi araştırmanın bir sonucu olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Eserde, Yahudilerin ırksal birliğine ve karakterine zarar vermeksizin uluslararası alanda siyasi, sosyal ve ekonomik yönden kurgulanan doktrinleri yayabilmek ve etkilerini artırabilmek için yapılmış olan incelemelerin toplanmış olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak eserin içeriğine bakıldığında, gazetede iddia edildiği gibi söz konusu eserden alıntılanarak Paris'te düzenlenen bir toplantıda alınan kararların oluşturulması aşamasında kullanıldıktan sonra Times Gazetesi vasıtasıyla kamuoyuna sızan bilgilerin, gerçekte söz konusu eserden yapılan alıntılarla bir ilgisi olmadığı açıkça görülmektedir. Jacobs'un eserine burada yapılan atıfların gerçek sebebi, Yahudilerin son dönemde Avrupa ulusları

12 Joseph Jacobs, *Jewis Contributions to Civilization, An Estimate*, America 1919, p. 9-58.

13 Burada bir anti parantez açarak Joseph Jacobs ile Francis Galton arasındaki ilişkiye açıklık getirelim: "Joseph Jacobs (1854–1916) 36 tarih, istatistik ve ırk bilimindeki öncü disiplinler arası çalışmaları için kusursuz niteliklere sahipti. New South Wales'in Sidney şehrinde doğan Jacobs, 1872'de Cambridge'de hukuk okumak amacıyla İngiltere'ye taşınmış, ancak Ahlak Bilimleri almıştır... 1876'da mezun olduktan sonra, Jacobs, Berlin'de hem Üniversite hem de İlahiyat Okulu'na gitti... 1880'lerde Francis Galton yönetimindeki University College London'daki İstatistik Laboratuvarı'nda antropoloji öğrencisi olarak en büyük ilgi odağı. 1885'te Antropoloji Enstitüsü'nde okuduğu "Modern Yahudilerin Irksal Özellikleri Üzerine" başlıklı makale, çok genişletilmiş bir çalışma olan Yahudi İstatistiklerinde Araştırmalar: Sosyal, Hayati ve Antropometrik (1891) çalışmasına dahil edildi ve bundan sonra Yahudi ırkı biliminin ilk savunucusu şöhretine sahip oldu... Jacobs, Yahudiliğin ve Yahudi kimliğinin evrimsel düşünceden başka hiçbir anlam ifade etmediği biriydi. Yahudi tarihinin, Yahudi dininde dallanan gelişmeleri öneren evrimsel bir açıklamasını sundu. Yahudi ırkı ve halkı meselesini, zamanının antisemitik stereotipleriyle yüzleşmenin bir yolu olarak hem antropolojik hem de sosyolojik perspektiflerden araştırdı. Öğretmeni Francis Galton'un öjenik bilimini uygulamasında kafatası boyutlarının ölçümlerini derledi, burun şekillerini analiz etti ve çeşitli hayati istatistikleri, servet dağılımını ve hatta kişi başına dahiye dikkatli bir şekilde tablo haline getirdi." (Daniel R. Langton, "Jewish Evolutionary Perspectives On Judaism, Antisemitism, And Race Science In Late Nineteenth-Century England: A Comparative Study Of Lucien Wolf And Joseph Jacobs", *Jewish Historical Studies*, Volume: 46, 2014, s. 46-48). Langton, Yahudilerin ilk ortaya çıkışını biraz daha geriye götürmekte ve 1885'e kadar indirgemektedir ve bu dönemde bir çok eserin kaleme alınarak, konunun Avrupa gündemine taşınmasına çalışıldığını belirtmektedir (Langton, *agm.*, s. 40).

arasında öne çıkma çabalarına karşı bazı çevrelerin ortaya attıkları antisemist iddialara bir cevap vermek amacıyla olduğu anlaşılmaktadır.

Şubat 1936'da yayınlanan "The Jewish Peril and The Catholic Church" adlı makaleye konu olan Joseph Jacobs'un *Jewish Contributions To Civilization, USA 1919* adlı eserinin burada bir analizini yapmak, eserin söz konusu makalede konu ediliş sebebinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

Joseph Jacobs, 1889'da Londra'da özel olarak basılmak üzere altmış yedi bölümden oluşacak ve ana hatlarıyla "Yahudi Irkı-Ulusal Karakterde Bir Araştırma" adlı kapsamlı bir çalışma yapmayı tasarlamıştı. Ancak bu planlama çeşitli sebeplerle sonuçlandırılmamıştı. Bunun yerine 1911'de daha iddialı bir çalışma olan "Avrupa İdealleri - Kökenlerde Bir İnceleme" adlı bir taslak hazırlamıştı. Onun asıl amacı Yahudilerin Avrupa medeniyetine yaptıkları katkıları ortaya koymaktı. Ancak Ocak 1916'da ölüm onu bu düşüncesini gerçekleştirmekten alı koymuştur. Bununla beraber geride bırakmış olduğu taslak onun bu idealinin gerçekleşmesini sağlamaya yetmiştir. Mirasçıları bu taslağın bazı kısımlarını Aralık 1915'te Menorah Journal'ın ilk cildinde "Liberalizm ve Yahudiler" (s. 298-308) başlığı altında yayınlamışlardır¹⁴.

Mirasçıları tarafından yayınlanan bu eser, aslında Jacobs tarafından üç ayrı kitap olarak planlamıştı. İlk kitap "Geçmişin Yahudileri" olacaktı ve Yahudilerin son iki bin yıldaki çeşitli araştırma alanlarındaki başarıları üzerinde durarak Yahudilerin diğer milletler, inançlar ve halklar arasında medeniyetin eşit ölçüde kurucu unsurlarından biri haline nasıl geldiklerini göstermeyi amaçlamıştı. İkinci kitap, yakın geçmişte ve günümüzde Yahudilerin ferdi olarak modern Avrupa kültürüne katkılarını ortaya koyacaktı. Üçüncü kitap ise modern devlette Yahudilerin değerini belirlemek ve böylece mediaeval idealleriyle uyumlu olarak canlandığını göstermek ve Kilise Devleti'nde Yahudi etkisine karşı çıkan modern Yahudi karşıtlarının ortaya attığı soruları cevaplandıracaktı.

Jacobs öldüğünde, bu görev kısmen yerine getirilmiş ve I. ve II. kitabı oluşturan metin mirasçıları tarafından yayına hazır hale getirilmişti. Ancak onun Kilise Devleti ile mücadelesini ortaya koyan ve medeniyete olan Yahudi etkisine karşı çıkan modern muhaliflerin sorularının cevabını oluşturan III. Kitapla ilgili bir bilgiye tesadüf edilememiştir¹⁵.

14 Joseph Jacobs, *Jewish Contributions to Civilization: An Estimate*, Varda Books, Illinois/USA 2002, s. 3-4.

15 Jacobs, *age.*, s. 5.

3. Yahudilerin Tarih Sahnesine Çıkışları ve Yaşlıların Protokolleri

Yahudilerin bir aktör olarak dünya nizamını değiştirmek veya var olan nizamı kendi amaçlarına yönelik değiştirmek amacıyla tarih sahnesine çıkışları Josef Jacobs'un yayınladığı "Yahudilerin Medeniyete Katkıları, 1919" adlı eser ve 1920'de "Jewish Peril" başlığı altında yayınlanan *The Protocols of the Elders of Zion* ile ilk defa açık edilmiştir. Ancak Yahudilerin kendilerine rol biçtikleri yeni kimliği ortaya koyan bu iki belgenin neyi ifade ettiğini deşifre edebilmek için Şubat 1936'da "The Jewish Peril and The Catholic Church" adlı makale bilinçli olarak gündeme düşürülmüştür. 1920'lerde yayınlanan *The Protocols of the Elders of Zion*'u birkaç politikacı dışında kimse bilmez ve önemsemeyen, bu protokolleri Şubat 1936'da dünya siyasetinin bir parçası haline getiren ve Yahudi tehlikesinin varlığını ortaya atan yayın organı, aslında İngiltere Siyonizmi'nin sözcüsü olan "The Catholic Gazette" olmuştur. Konuyla yakından ilgilenen Brustein ve King, söz konusu gazetenin konuya bakış açısının yanı sıra Yahudilerin bu çıkışının Yahudi olmayan pek çok kişi arasında uyandırdığı korkuyu ve Yahudi aleyhtarlığını çeşitli açılardan değerlendirmektedir¹⁶. Bunlardan sırası geldikçe bahsedilecektir.

Gazete sayfaları üzerinde bir numaralandırma hatası yok ise 46. ve 47. sayfalarda yer alan "The Jewish Peril and The Catholic Church" adlı makalenin giriş kısmında öncelikle bazı Yahudi yazarlara işaret edilmiştir. Bu yazarların eserleri öne çıkarılarak Yahudilerin bilimde, sanatta, edebiyatta, tarihte, felsefede ve tıpta medeniyete sundukları katkılardan ve bu bilimlerin gelişmesinde Yahudilerin oynadıkları rollerden geniş bir şekilde bahsedilmektedir. Makalenin devamında ise Yahudilerin Katolik Kilisesi'ni ortadan kaldırmak için Kilise Devlet ile nasıl mücadele ettiklerini, bu manada Katolikliği dünyadan silmek amacıyla nasıl bir komplo kurduklarını açıkça ortaya koyan fikirlere yer verilmiştir. Makale bu bilgileri verirken bir taraftan Yahudilerin nasıl bir tehdit ve tehlike olduğuna işaret etmekte diğer taraftan bu tehdidin nereden geleceğine dair bilgileri Katolik okurlar için adeta ifşa etmektedir.

Söz konusu makalede ortaya konulan bu husus, "Holokost Öncesi Avrupa'da Anti-Semitizm" adlı makalede de açıkça ifade edilmiştir. Makale yazarları Brustein ve King tarafından meselenin aslında iki kutuplu olduğuna işaret edilmiştir. Bu iki kutuptan birinde Avrupa'daki Yahudilerin mutlak surette sürgün edilmesine yönelik diplomatik oyunların etkili olduğuna, diğerinde meselenin çok daha önceden kurgulandığını gösteren ibarelerin varlığına dikkat çekilmiştir. Şubat 1936'da yayınlanan söz konusu makaleden

16 Brustein-King, "Anti-Semitism in Europe....", s. 37.

iki yıl beş ay sonra düzenlenen Evian Konferansı, uygulama aşamasına sokulmak üzere hızla hazırlık safhasını tamamlamakta olan bu iki politik tercihin sebeplerini açıkça ortaya koyacak veriler içermektedir. 6-14 Temmuz 1938'de toplanan ve Yahudi mültecilere yardım konusunda kararlar alan Evian Konferansı, ortada bir savaşın olmadığı bir dönemde senaryosu bir savaş ortamına göre hazırlanan simülasyon benzeri bir içeriğe sahiptir. Bu konferansın hedef aldığı Yahudiler henüz uluslararası camiada doğrudan bir baskıya maruz kalmamışlardı¹⁷, buna rağmen konferansı düzenleyenler Avrupa'da çıkabilecek bir savaş senaryosuna göre hazırlık yapmaktaydılar. Konferansa katılan 32 ülkeden sadece İngiltere, Amerika ve Avusturya Avrupa'da çıkabilecek bir savaş karşısında Yahudi mültecilerin kabulü konusunda varılan uzlaşmalara uymayan katı bir tutum sergilemişlerdi¹⁸. Geriye kalan yirmi dokuz ülke mülteciler konusunda sınırsız yardıma hazır olduklarını ifade etmişlerdi. Bu durum ABD, İngiltere ve Avusturya'da, Yahudilerin geleceğine karar verecek Yahudi aleyhtarı Siyonist lobilerin var olduğunu ve bu gücün söz konusu ülkelerden tercihlerini mültecilerin aleyhinde kullanmalarını istediğini gösteren güçlü emareler mevcuttur¹⁹. Birnbaum'a göre İsviçre'nin tutumunda da benzer sebepler etkilidir ve

-
- 17 1933–1941 yılları arasında Naziler, Yahudiler için hayatı son derece zorlaştırıp ülkeyi terk etmelerini sağlayarak, Almanya'yı judenrein (Yahudilerden arındırılmış) hâle getirmeyi hedefliyordu. 1938'e kadar yaklaşık 150.000 Alman Yahudisi (Yahudilerin dörtte biri) çoktan ülkeden kaçmıştı. Ancak, Almanya Mart 1938'de Avusturya'yı ilhak edince 185.000 Yahudi daha Nazi idaresi altına girdi. Birçok Yahudi kendilerini kabul etmek isteyen ülke bulamıyordu. Birçok Alman ve Avusturya Yahudisi Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmeye çalıştı, ancak giriş için gerekli vizeyi alamadı. Kasım 1938'deki şiddetli pogromlarla ilgili haberler geniş kapsamlı bir şekilde duyuruluyor olsa da, Amerikalılar Yahudi mültecileri kabul etme konusunda isteksiz kaldı. Birçok Amerikalı, tam da Büyük Buhran'ın ortasında, mültecilerin iş ararken kendilerine rakip olacağına ve ihtiyaç sahiplerine yardım için yürütülen sosyal programlar üzerinde aşırı bir yük oluşturacağına inanıyordu. Kongre 1924'te göçmen sayısını sınırlayan ve ırk ya da etnik olarak istenmeyen gruplara karşı ayrımcılık güden göçmen kotaları getirmişti. Bu kotalar, Başkan Franklin D. Roosevelt'in tırmanan siyasi baskıyla mülteci sorununu çözmek için uluslararası bir konferans düzenlenmesi talebinde bulunmasından sonra dahi değişmeden kaldı. 1938 yazında, otuz iki ülkenin delegesi Fransa'nın Evian beldesinde bir araya geldi. Roosevelt, Evian'daki konferansa ABD'yi temsil etmek üzere dışişleri bakanı gibi yüksek düzeyde bir yetkiliyi değil, bir işadamı ve kendisinin de yakın arkadaşı olan Myron C. Taylor'ı göndermeyi tercih etmişti. Dokuz gün boyunca süren toplantıda, delegeler birbiri ardından söz alarak, mültecilerin acısını paylaştıklarını dile getirdi. Ancak ABD ve İngiltere de dâhil çoğu ülke, daha fazla mülteci alamayacağını gösteren bahaneler öne sürdü(bk. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/the-evian-conference>, Erişim: 21.06.2022; 19:49).
- 18 Bu ülkelerden İngiltere, “Yahudileri Filistin'e yöneltirken, Avrupa'da yükselişe geçen antisemitist rehlikesi karşısında hem kendi devleti içerisinde bulunan Yahudilerden kurtulmayı hem de Ortadoğu gibi stratejik bir bölgede kendisine minnettar bir millet yaratmayı düşünmüştür.” (Işıl Işık Bostancı, “Bir Ütopya: Kudüs'te Barış”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Düünden Bugüne Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu, (Meseleler-Öngörüler-Tedbirler-Teklifler)*, 28-30 Mayıs 2015, Elazığ, *Bildirileri*, Elazığ 2017, s. 131.
- 19 Brustein-King, “Anti-Semitism in Europe...”, s. 35-36; Birnbaum, Evian: ..., p. 2.

buradaki güçlü Siyonist baskı ülke yönetimini doğrudan Yahudi aleyhtarı bir konuma itmiştir. İsviçre, Yahudi mültecilere yardımı engelleyebilmek için pasaportlarına “J” işareti konulmasına dair bir karar alarak Yahudilerin seyahat özgürlüklerinin tamamen kısıtlanmasını sağlamıştır. Konferanstaki bu tutarsızlığı gören Nazi gözlemciler Berlin’e döndüklerinde Hitler’e “Yahudilere istediğini yapabilirsin, kimse onlarla ilgilenmiyor.”²⁰ ifadesini kullanmışlardı. Bu ifade Siyonizm’in amaçları doğrultusunda söz konusu ülkeleri nasıl yönlendirdiğini gösteren küçük bir örnektir.

İsviçre örneğinde görüleceği üzere Siyonizm’in bütün amacı Almanya’nın dışladığı Yahudilere Filistin dışında gidebilecekleri hiçbir yerin kalmadığı gerçeğini kabul ettirmek olduğu anlaşılmaktadır. Siyonizm, Filistin’i Yahudiler için bir toplanma merkezi olarak seçmiş ve bu konuda 1890’lı yıllardan itibaren büyük mesafe kaydetmiştir. Özellikle Rusya’dan ve Polonya’dan sürgün edilen Yahudi kitlelerin, kendilerine vaat edildiğine inandıkları Filistin topraklarına ulaşmaları sağlanmıştır. Başlangıçta gizli yollarla gerçekleştirilen bu göçler, 19. Yüzyılın sonlarına doğru tamamen açıktan yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin ortadan kaldırılmasında büyük desteği görülen Siyonizm, bu desteğin bir karşılığı olarak Avrupalı devletlerden Filistin konusunda bekledikleri desteği göremeyince, bu defa “B” planını devreye sokmuştur. Bu plana göre Yahudilerin Avrupa’nın en seçkin sınıfları içerisinde yer alıyor olmalarının dinsel olduğu kadar sermaye yönüyle de büyük bir tehdit olduğuna dair başlatılan kampanya, bütün Avrupa’da ırki bir ayaklanmanın önünü açacaktı. Böylece Yahudilerin Avrupa için nasıl bir tehdit olduğu konusunda oluşturulan algı, sürgün konusunda da devletlerin ikna edilmesini hızlandıracaktı.

Brustein ve King, Yahudilerin siyaset sahnesine çıkmaları, Avrupa’da bir Yahudi sorunu olduğu fikrinin yayılması ve kabul edilmesi konusundaki çalışmaların aslında 1899’da başladığını, hatta bu meselenin 1939’a kadar Avrupa toplumları arasında sürekli zirvede tutulmaya çalışıldığını ileri sürmüşlerdi²¹. Söz konusu bu iddia, yukarıda ifade edilmeye çalışılan, Yahudilerin ve özellikle de Siyonizm’in, Avrupa’da bir “Yahudi Sorunu” veya “Yahudi Tehlikesi” olduğu fikrini diri tutmaya çalıştığı hatta bunun için türlü oyunlar ve kirli planlar yapıldığı yönündeki izahları destekler niteliktedir²².

20 Birnbaum, Evian: ... p. 2.

21 Brustein-King, “Anti-Semitism in Europe...”, s. 35-36.

22 Yahudi tehlikesine dair kamuoyunu ikna meselesi karikatürlere kadar indirgenmiştir. 1938 tarihli bir Nazi karikatüründe Yahudiler dünyayı çevrelemiş bir ahtapot olarak tasvir edilmişlerdi (Plank, Josef. “Churchill and the Great Republic: Seppla, Jews as an Octopus Encircling the Globe.” *Library of Congress*. 1935-1943. http://www.loc.gov/exhibits/churchill/interactive/_html/wc0213.html).

Onlara göre, “Yahudilere yönelik zulmün en az iki bin yıllık bir geçmişi vardı. Buna rağmen 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle Batı Hıristiyan toplumlarında Yahudilere karşı nefrette devamlı bir yükselişe tanık olunduğu...”²³ ileri sürmekte ve Avrupa’da bu konuda yapılmış pek çok çalışmaya işaret etmektedir. Bu da yukarıda ifade edildiği gibi Siyonizm’in Avrupa’ya dayattığı Yahudi tehlikesi algısının bizatihi Avrupalı bilim adamları tarafından da kabul edildiğini göstermektedir²⁴.

Brustein ve King, Yahudi karşıtlığı meselesini gündeme taşıırken, bunun doğrudan Siyonizm’in bir kurgusu olduğunu söylemek yerine pek çok yeni teoriler ileri sürerek, Avrupa’da meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik olayların ortaya çıkardığı değişimlere bağlamaya çalışmaktadır²⁵. Brustein ve King’in bu görüşüne karşı başka bir görüş ortaya atan Arendt ise Yahudilerin Avrupa toplumlarındaki rolünün 19. Yüzyılda birden bire farklılaştığına işaret etmektedir. Arendt, Avrupa devletlerinin varlıklı Yahudi finansörlere daha az bağımlı olmak amacıyla onların statüsünü bilinçli olarak değiştirdiklerini ve güçlerine oranla itibarlarını düşürdüklerini, hatta bu aşamadan sonra Yahudilerin, Avrupa toplumları arasında istenmeyen birer asalak gibi muamele görmeye başladıklarını ifade eder²⁶.

Arendt’in da işaret ettiği gibi Yahudiler, özellikle bu yüzyılın sonlarına doğru Avrupa toplulukları arasında var olan statülerini değiştirecek somut adımlar atmışlardır. Bu adımları atarken bir taraftan Avrupalılar için gerçekte var olmayan bir sorunu varmış gibi gösterecek yayınlar yaparak basın denilen silahı kullandılar, diğer taraftan toplumsal problemleri kaşıyarak kıta genelinde yeni bir savaş çıkarmak için ellerindeki sermayeyi kullandılar. Siyonizm, bu savaştaki rolünü belirlerken Yahudi finansörleri adeta yem olarak kullandı ve Avrupa’yı sonu belli olmayan bir maceraya sürükleyenlerin bu finansörler olduğu izlenimini yaratabilmek için her fırsatı değerlendirdiler. Bu yönüyle bakıldığında Yahudilerin, diğer bir deyişle Siyonizm’in dünya siyasetinde açıktan rol almak üzere ortaya çıkışları bu yüzyıla kadar Avrupa’da ve dünyanın diğer yerlerinde oluşturulan Yahudi algısını tamamen değiştirmiştir. Bu ortaya çıkış, 1920’lerde yayınlanan Protokoller ile sağlam temellere oturtulmuştur. “Jewis Peril” yaftası, Protokollerin içeriğinde hiçbir şekilde yer almıyor olsa da, yayın aşamasında özel bir şekilde kapağın üzerine

23 Avrupa’da Yahudi tehlikesi meselesinin 1899-1939 yılları arasında meydana çıktığına dair yapılan yayınlar hakkında bk. Brustein-King, “Anti-Semitism in Europe...”, s. 36

24 Konu hakkında bk. Bernstein, Richard J. (1996). *Hannah Arendt and the Jewish Question*. Cambridge, MA: MIT. Press; Weinberg, Meyer (1986). *Because They Were Jews*. New York and Westport, CT: Greenwood Press.

25 Brustein-King, “Anti-Semitism in Europe...”, s. 36-39.

26 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego 1975, s. 4.

yerleştirilmiş olması, Avrupa toplumlarına verilmek istenen bir gözdağından başka bir şey değildir. Hâlbuki bu tarihe kadar özellikle İngilizlerin ve Fransızların gözdesi olan Yahudilerin, birden bire gözden düşürülmeleri ile Filistin kapılarının Yahudilere açılmasının aynı zamana rast getirilmesi ve hatta istemeseler de bu kapıdan geçmeye zorlanmaları, dünya çapında yeni bir tezgâhın yürürlüğe konulmuş olduğunu gösteren en büyük emare olarak kabul edilebilir.

Protokollerden kısa bir süre önce yürürlüğe giren ve Filistin’i Yahudilere mutlak bir yerleşim yeri olarak sunan Balfour Deklarasyonu, bu tezgâhı tertipleyerek uygulamaya sokan oyuncunun gücünü göstermesi açısından manidardır. Bu itibarla Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi’ndeki *The Jewish Peril and The Catholic Church/Yahudi Tehlikesi ve Katolik Kilisesi* adlı yazıyı piyasaya süren güç ile deklarasyonu ilan eden güç arasındaki bağları teşhis etmek hiç de zor olmasa gerek. Brustein ve King’in de dikkat çektiği 1899-1939 tarihlerinin izi sürüldüğünde söz konusu makalenin doğrudan Yahudileri işaret ettiğini ve bunu da toplumların en hassas noktası olan din ve dindarlık üzerinden pazarlamakta olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır²⁷. Bu pazarlama, gerçekte üç yıl sonra patlak verecek bir umumi savaşın “malumunun ilanı” mıydı? Yoksa bu savaşın en gizemli noktalarından birini teşkil eden ve Yahudilerin katledilmiş olduğu iddiasıyla ortaya çıkacak yeni bir özelin yani “mazlum” kavramının oluşmasına mı yardımcı olunmaya çalışılıyordu? Ya da tarihin hiç bir devresinde savaşlarda doğrudan yer almamış yeni bir savaş figüranı mı ortaya çıkarılıyordu? Hatta bu figüran aslında tarihin görebileceği en büyük savaşın da asıl müsebbibi mi olacaktı?²⁸

Siyonizm, bu figüranın rolünü sadece Avrupa ile sınırlı tutmamıştır. Çünkü Yahudiler Babil’den sürgün edildiklerinde dünyanın her tarafına dağılmışlardı ve onları yeniden bir araya toplayabilmek için Avrupa’yı ateşe vermek yeterli olmayacaktı. Bunun için dünyanın her yerinde Yahudilere karşı önyargıların

27 Brustein ve King, Avrupa’da antisemitizmin gerçekte 19. Yüzyılda değil özellikle 1920’li ve 1930’lu yıllardan sonra tırmandırıldığını ve bu durumun 1930’lu yılların sonlarına kadar da bilinçli bir şekilde sürdürüldüğünü iddia ederler (Brustein-King, “Anti-Semitism in Europe...”, s. 37).

28 Birinci ve ikinci dünya savaşlarının gerçek tetikleyicisinin Yahudiler olduğu konusunda yaygın bir kanaat vardır. Bu konuda Dalton eserinde şöyle diyor “Siyonist Örgütü’nün 1897’deki ilk toplantısında, hareket Filistin’e yerleşmişti. Ancak bu sorunluydu, çünkü o zamanlar bölge Osmanlı İmparatorluğu’nun kontrolü altındaydı ve ağırlıklı olarak Müslüman ve Hıristiyan Araplar tarafından iskan ediliyordu. Bir şekilde Siyonist Yahudiler, Filistin’in kontrolünü Osmanlı Türklerinden alıp Arapları kovmak zorunda kalacaklardı. Görünüşte imkânsız bir görevdi. Bunun ancak zorla yapılabileceğini hemen anladılar. Siyonistlerin olayları kendi lehlerine manipüle edebilmeleri için küresel bir sıkıntı durumu - bir dünya savaşına yaklaşan bir şey - gerekecekti.” Bk. Thomas Dalton, *The Jewish Hand in the World Wars*, Castle Hill 2019.

oluşmasını sağlayabilmek için 1890'lı yıllar bir milat olarak seçilmiştir. Bu yıllardan itibaren ilmek ilmek işlenen Yahudi karşıtlığı, Avrupa'dan sonra en büyük yankısını Rusya'da göstermiştir. Rusya'yı Osmanlı karşısında üstün bir duruma getirmek için büyük masraflar yapan Siyonizm, şimdi bu masrafların karşılığını antisemitizmi devreye sokarak Rusya'dan da almak için harekete geçmişti. Rus planını devreye sokan Siyonizm, önce Rus toplumu arasında antisemitik fikirlerin yayılmasını sağlamış, daha sonra iki toplum arasında yaratılan kutuplaşma hayatın her alanında yaygınlaştırılmıştır. Ülkü Çalışkan, 1890'larda Polonya-Litvanya Birliği'nin paylaşımıyla Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline getirilen mühim miktardaki Yahudi nüfusun, 1917 Ekim devrimine kadar Rus halkı ile problemlili hale getirilmesi aşamasında her türlü argümanın kullanıldığını, hatta Yahudilerin Ruslar tarafından dışlanmasını sağlayacak şekilde toplumsal vakalarda suçlu gibi gösterildiklerini ifade eder. Bu suçluluğun bedeli olarak da büyük kıyımlara tabi tutulduklarını, diğer azınlıklar gibi Yahudilerin de her türlü kişilik ve kurumsal haklardan mahrum bırakıldıklarını belirtir. Bu durumu kendilerine yapılmış büyük bir haksızlık olarak değerlendiren Yahudiler, bu haksız uygulama ile mücadele etme konusunda gösterdikleri kararlılık, aslında onların Rus toplumu arasında bozguncu gibi gösterilmelerini temin edecek büyük oyunun küçük bir parçası olduğu sonradan ortaya çıkmıştır. Yahudilerin bu mücadelesi 20. yüzyılın ilk çeyreği boyunca devam etmiştir. Hatta, Yahudi sempatzanı görüntüsü veren Kadet Partisi'nin desteğine rağmen Rusların Yahudilerin beklentilerini karşılayacak hiçbir oluşuma izin vermedikleri yetmezmiş gibi Rus halk meclisi Duma'nın bütün Yahudilerin Rus toplumu arasında bir hizip yarattığı ve bu gerekçe ile toplumun dışına sürgün edilmeleri gerektiği yönünde karar alması dahi engellenememiştir²⁹. Mühim miktardaki Yahudi'nin Polonya-Litvanya Birliği'nden koparılarak Rus toplumuna dahil edilmeleri de aslında Siyonist planın bir parçasıydı. Siyonizm, Polonya-Litvanya Birliği'ndeki Yahudilerin başka bir şekilde büyük planın bir parçası haline getirilemeyeceğini hesap ederek Rus kartını oynamaya karar vermiş ve Rus zulmünün ortaya çıkışını sağlamış olduğu anlaşılmaktadır.

Sonun başlangıcı anlamına gelen bu karşı duruş ile dünyanın her yerinde olduğu gibi Avrupa'da ve Rusya'da da Yahudiler, toplumların hiç ummadığı bir şekilde yeni bir aktör ya da siyasi bir belirleyici olma yolunda bilerek ve istenilerek bilmiş olabilirler miydi?

Bütün bu soruların cevabı Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi'nde yer alan "The Jewish Peril and The Catholic Church" adlı makalede gizliydi.

29 Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s. 28, 217-228.

Bu problemin gizemini çözebilmek de ancak söz konusu makalenin ve onu yazarların amaçlarını ortaya koymakla mümkün olabilecekti.

Bunun için yukarıda belirtildiği gibi yazmaya sondan başlamak gerekecektir. Bu sayede, hem Holokost'a giden yolda Yahudilikle Katolik Kilisesi arasındaki ilişkiler ortaya konulabilecek ve hem de bir katliama maruz kaldıklarını iddia eden Yahudilerin emperyalist bir amaçlarının olup olmadığını ortaya koymak da mümkün olabilecektir³⁰. Öyleyse öncelikle Yahudi-Katolik Kilisesi ilişkilerinin son yüzyılına kısaca temas etmekte fayda vardır.

4. Bitmeyen Mücadele: Yahudi-Katolik Çatışması

Yahudilik ve özellikle Holokost üzerine yapmış olduğu çalışmalarla bilinen Ulrike Ehter'e göre Katolikler ile Yahudiler arasındaki ilişkilerin binlerce yıllık mazisine rağmen ilk defa 1800'lerin sonlarına doğru bir hesaplaşma aşamasına gelinmiştir. Hatta Papa'dan geçmişte yaşanan zulümler sebebiyle Yahudiler adına bir özür beklenildiğini de ifade etmiştir³¹. Oysaki Kilise ile Yahudilik arasındaki düşmanlık 1800'lerden sonra bir uzlaşıdan çok yeni bir çatışma alanı yaratmıştı. Bu çatışma, geçmişte bir din olarak görülen Yahudiliğin söz konusu yılların sonundan itibaren artık bir ırkın adını oluşturması ve yeni deyimleriyle "antisemitizm"e yani ırk teorisine dayanan ve bu nedenle doğası gereği dini olmaktan çok sosyolojik ve politik olan yeni bir nefret biçimine dönüşmüş olmasından kaynaklanmaktaydı³². Yahudi toplumuna karşı bir nefret dilinin gelişmesine sebep olan modern ırk kavramı, gerçekte Kilise öğretisine aykırı bir inanç sistemiydi ve Vatikan tarafından defalarca kınanmıştı³³. Ehret de bu hususu teyit etmekte ve Vatikan ile

30 12 Mayıs 1946'da Londra'da düzenlenen Dünya Yahudileri Ulusal Konferansı'nın ön sözünde Yahudilerin, İngiliz mandası altında olan Filistin'i hak ettiklerini ve bunun için çok fedakarlık ve sabır gösterdiklerini, buna karşılık İngilizlerin henüz buna bir cevaplarının olmadığını, savaş sırasında öldürülen 6 milyon Yahudi'nin diyeti olarak bu toprakların kendilerine bahşedilme zamanının geldiği ifade edilmiştir (*World Jewish Congress National Conference of the British Section*, London, 12th May, 1946, s.1). Her ne kadar Siyonizm'in ve antisemitizmin tarihine bakıldığında sanki ortada sadece Almanların Yahudi karşıtlığı varmış gibi görünse de Ehret, bunun böyle olmadığını tam tersine ilk Yahudi düşmanlığının İngiltere'de ortaya çıktığını ve "Jewish Peril" ifadesinin de ilk defa burada terennüm edildiğini ileri sürmektedir. Hatta bu konuda Katolik entellektüeller olan Belloc ve Chestertonlar İngiltereyi tehdit eden "Yahudi tehlikesini" ifşa edeceklerine söz vermişlerdi (Ehret, *Church, Nation And Race: ...*, s.15) ki, bu ifade yukarıda bahsi geçen Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi'nin ortaya koyduğu görüşlerle örtüşmekte olup, bu gazetenin İngiltere kökenli olması da ayrı bir önem arz etmektedir.

31 Ehret, *Church, Nation And Race: ...*, s. 1-2.

32 Geniş bilgi için bk. Ettinger, Shmuel (1988). "Jew-Hatred in its Historical Context," in Shmuel Almog (ed.), *Anti-Semitism Through the Ages*. Oxford: Pergamon.

33 Ehret, *Church, Nation And Race: ...*, s. 1-2. Helen Fein'e göre, "antisemitizm" aslında Yahudileri uzaklaştırmak, yerlerinden etmek veya yok etmek için tasarlanmış, en azından bu sonuçlardan birini hedefleyen bir inanç sistemidir (Helen Fein, "Dimensions of Antisemitism: Attitudes,

Yahudiler arasındaki sorunu aslında anlamsal olmaktan çok ırki bir temele dayandırmaktadır. O, Filistin gibi kutsal yerlerin merkezi olan bir yerde bu tür bir eğilimin hâkim olmasının, Katoliklerin tamamının kutsal yerlerden çıkarılacağı anlamına geldiğini de ileri sürmüştür³⁴. Onun bu tespiti aslında Basel Kongresi'nde alınan kararların açık bir yorumundan başka bir şey değildi.

29 Ağustos 1897 Basel Kongresi, Yahudilerin Avrupa'da düzenledikleri ilk kongrelerden biriydi. Yahudiler, bu kongrede Siyonizm'in önderliğinde yakın bir gelecekte dünya siyasetinde var olacaklarını ve bir Yahudi toplanma mekânı oluşturmaya yönelik büyük adımlar atacaklarını bildirmişlerdi. Bunun için de ülkelerin siyaseti kadar milli benliklerine de sızarak ya yumuşak veya sert bir geçişle bünyesinde buldukları güçleri bu ideal için zorlamak ve desteklerini temin için her türlü kargaşaya zemin hazırlayacak adımlar atmaktan çekinmeyeceklerini de ilan etmişlerdi³⁵. Bu kargaşa Rusya'da hükümetler sıkıştırılarak bazı hakların temini şeklinde devam ederken, Siyonizm'in Rusya'dan daha güçlü olduğu Avrupa'da ise ülkelerin siyasetleri Yahudi toplanma merkezine destek vermelerini temin yönünde adeta bir kabullenme aşamasına getirilmişti. Bu hususta Avrupa'nın en köklü kurumu olan Vatikan ile zıtlaşmaya kadar varan yeni bir siyaset de benimsenmişti³⁶.

Ontario Üniversitesi Doktora öğrencilerinden Adriano E. Ciani, Yahudiler ile Katolik Kilisesi arasında yüzyıllardan beri devam eden "gizli dünya egemenliği" mücadelesine ışık tutacak bilgiler sunmaktadır. Ciani çalışmasında, on dokuzuncu yüzyıl ile açığa çıkan, yirminci yüzyılda Yahudilerin muzafferiyetiyle sonuçlanan ve günümüzde neredeyse sinagog ile kilise arasında mecburi bir uzlaşma dönemi ile devam eden bu mücadelenin günümüzde dahi devam ettiğine dikkat çekmektedir. Ciani, Vatikan ile İsrail devleti arasındaki ilişkinin tarihi derinliğine işaret ederken bünyesinde büyük bir düşmanlığı barındıran bu ilişkinin, ilk Hıristiyan yazarlar tarafından Yahudiliğin cezalandırılıp şeytanlaştırılmasıyla başladığına ve yüzyıllar boyunca da bu şekilde devam ettiğini iddia etmiştir. Nihayet on dokuzuncu yüzyılda siyasi Siyonizm'in ortaya çıkışı ile bu ilişkinin yeni bir boyut

---

Collective Accusations, and Actions", *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, (Edit: Helen Fein), Berlin, 1987, p. 67-86).

34 Ehret, *Church, Nation And Race: ...*, s. 98-99.

35 Ehret, *Church, Nation And Race: ...*, s. 45.

36 Ehret, *Church, Nation And Race: ...*, s. 47. Brustein ve King, bu konuda şu tezi ileri sürmektedirler: "... popüler anti-Semitizm, dini, ekonomik, ırksal ve politik önyargıları içeriyordu. Sonuç olarak, Yahudiler dini inançları ve tutumları, sözde ırksal özellikleri, algılanan ekonomik davranış ve güçleri ve yıkıcı siyasi ve sosyal hareketlerin üstlendikleri liderlik veya destekleri nedeniyle sevilmez ve korkulurlardı." (Brustein-King, "Anti-Semitism in Europe...", s. 38).

kazandığına vurgu yapan Ciani, Katolikler için kutsal olan dini yerlerin Siyonist bir devletin siyasi yetkisi altına girmesiyle Yahudi egemenliğine dâhil edilecek bir Filistin'in Roma Katolik Kilisesi için nasıl bir son oluşturabileceğine dikkat çekmiştir. 1904'te Papa Pius X'un, Siyonist lider Theodor Herzl ile olan buluşmasında konuşuna, Roma Katolik Kilisesi'nin Filistin'de bir Yahudi yerleşimi kurulmasına asla izin vermeyeceği yönündeki ikazı, gelecek on yıllar boyunca Vatikan'ın Filistin politikasının özünü oluştururken, Siyonizm'in de Vatikan'a olan düşmanlığının başlıca sebebini oluşturmuştur³⁷.

Bununla beraber yukarıda da ifade edildiği gibi Yahudiler Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde aniden ortaya çıkmaya ve kendilerini bütün dünyaya açıktan göstermeye karar vermelerinin arkasında³⁸ hiç şüphesiz Amerika'nın dünya emperyalizmi ve Siyonizm'in bu güce sunduğu büyük sermaye desteği vardı. Ciani de bu hususa temas ederken Katolik Kilisesi ile Siyonizm arasında kurulmaya çalışılan ilişkilerin 1920 yılı ve sonrasına açıklık getirmeye çalışmaktadır.

Ulrike Ehter, eserinin “Zaman İçinde Antisemitizm” başlığı altında verdiği bilgiler bu konuya açıklık getirmektedir. Avrupa'daki Yahudi karşıtlığının özellikle 1923-1933 ve 1938-1939 yılları arasında zirve yaptığına dikkat çekerek bunun arkasında başka nedenlerin olduğuna işaret etmiştir. İlk hareketlenmelerin 1920'de Morning Post ve The Times adlı gazetelerle başladığını ve iki yıl boyunca Yahudi aleyhtarlığı duygularının açıktan işlendiğini, The Times'in “Siyon Liderlerinin Protokolleri”ni yayınladığında Katolik Times'in bunu görmezden geldiğini, The Month'un ise protokollerin adil olduğunu kabul ettiğini belirtir³⁹.

1920'den itibaren yapılan Yahudi aleyhtarlığı konulu yayınlara bakıldığında bu çatışmaların aslında Katolik çıkarlarının ulusal İngiliz çıkarlarıyla çatıştığı zamanlarda genellikle tavan yaptığını, Katolik

37 Adriano E. Ciani, *The Vatican, American Catholics and the Struggle for Palestine, 1917-1958: A Study of Cold War Roman Catholic Transnationalism*, (Thesis of Doctora, The University of Western Ontario), Canada 2011, s. iii.

38 Gerçekte bu ortaya çıkış 1919 öncesinde başlamıştır. Avrupa'da yükselen Rus, İngiliz ve Alman antisemitizmi bu üç ülkeden en fazla İngiltere ve Almanya'da kendini hissettirmiştir. Almanlar katı bir Yahudi aleyhtarlığını benimserken, İngilizler daha erken tarihlerde (1650'li yıllarda) Yahudilere her ne kadar vatandaşlık vermiş olsalar da, ilginç bir şekilde Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Almanlar gibi onlar da Yahudilere karşı bir antipati geliştirmeye ve çıkan her hadisede yeni bir Yahudi aleyhtarlığını gündemlerine taşımada birbirlerini aratmaz olmuşlardı. Almanya'daki antisemitizmi ateşleyen olayların başında 1918-1919 sosyalist devrimler geliyor olsa da bu durum İngiltere'de Filistin'de bir Yahudi ulusal yurdu kurma projesi çerçevesinde gelişmiş olması, İngiliz Yahudilerinin Filistin üzerinden dünyayı aldatacak bir oyun kurguladıklarını göstermektedir (Ehter, Church, Nation and Rice:..., s. 13).

39 Ehter, Church, Nation and Rice:..., s. 47-49.

çıkarlarının ihlal edildiği düşününün yaygınlaştığı zamanlarda ise bu durumun giderek gerilediğini ifade etmektedir. Ehter, aslında bu çatışmayı yani Katolikler ile Yahudiler arasındaki mücadeleyi 1924-1929 yılları boyunca canlı tutanların İsrail Katolik Locası olduğuna vurgu yaparak, sorunun bir Katolik Yahudi mücadelesi olmadığını, gerçekte amaçlarına ulaşmak isteyen Siyonistlerin meselenin içerisine Vatikan'ı bilinçli olarak çektiklerini ifade eder. Ehter'e göre bu oyun Filistin'de çok güçlü olan Vatikan'ın sindirilmesi için tertiplenmişti. Oyun gereği Katolik gazetelerin dikkati Rusya'ya çevrilmişti. 1921'den itibaren Rusya'da dinin baskı altına alındığının işlenmeye başlanması üzerine 1923'te Moskova'da Piskopos Budkiewicz idam edilmişti. Bu idamdan sorumlu tutulan Yahudilerle Vatikan arasındaki ilişkiler tamamen gerilmişti. Buna bağlı olarak Katolik dünyasında antisemitizm, Yahudi-Bolşevik ilişkileri çerçevesinde zirveye ulaşmıştı⁴⁰. Bu zirveyi zorlayan en önemli olay Bolşeviklerin desteğiyle The Protocols of the Elders of Sion'un yayınlanması olmuştur. Bu protokollerin yayınlanması, Yahudilerin dünyanın başına örmeye çalıştıkları komplonun uygulamaya konulduğu anlamına gelmekteydi. Bu aşamada The Morning Post ve The Times, Yahudiler tarafından tasarlanan Rus Bolşevizm'inin sözde kötülüğünü ifşa ederken; Katolik gazeteler, delillerin olmadığı bir ortamda hüsnü zanla hareket edilemeyeceğinden dem vurmışlardır. Oysaki az bir zaman sonra değneğin ucu Katoliklere değince, Katolik basın dolduruşa geldiklerini keşfedemeyerek, doğrudan Yahudi aleyhtarlığını destekleyen yayınlarıyla Siyonizm'in ekmeğine yağ sürdüklerinin farkına dahi varamamışlardı⁴¹.

Vatikan bu rüyadan uyandığında, Siyonistlere karşı çok sert bir tutum içerisine girmiştir. Bu tutumun yansımalarının 1930'lardan sonra ön plana çıktığına işaret eden Ciani, özellikle şu hususa dikkat çekmiştir: "Filistin'e Yahudi göçünün her geçen gün artmakta olmasının gerçek bir Yahudi devleti kurulmasını acil hale getirmesi, 1920'lerin başlarında Vatikan ile Amerika Birleşik Devletleri arasında soğuk rüzgârların esmesine sebep olmuştur. Vatikan'ın görüşlerini benimseyen Amerikan Katolik basını, 1917'de General Edmund Allenby'in Kudüs'ü Müslümanlardan alarak Hıristiyanlara sunmuş olmasını her ne kadar olumlu bir gelişme olarak değerlendiriyor olsa da "anında ortaya çıkan" ve Kudüs'e talip olan Siyonizm karşısında büyük endişe yaşamıştır"⁴². Ciani ayrıca, Chicago Katolik Piskoposluğu'nun düşüncelerini

40 Wolfgang Eggert, *İm Namen Gottes Israels Geheim-Vatikan Als Vollstrecker Biblischer Prophetie*, Germany 2001, p. 25.

41 Ehter, Church, Nation and Rice:..., s. 47-49.

42 Ciani, *agt.*, s. 77. Kudüs'ün General Edmund Allenby tarafından işgali hakkında bk. Işıl Işık Bostancı, "1920-1922 Yılları Arasında İngiltere'nin Times Gazetesi Üzerinden Oluşturduğu Filistin Algısı", *Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları II*, (Edit. Ayşe Gül Hüseyinklioğlu-Işıl Işık Bostancı-Ayşe Değerli-Orhan Kılıç), İstanbul 2021, s. 337-338.

yansıtan New World (Yeni Dünya Gazetesi)'un Aralık 1917 sayılı nüshasında bulunan şu manşete de dikkat çekmiştir: “Kutsal toprakları bekleyen her ne olursa olsun, emin olduğumuz bir husus vardır ki, bu topraklar bir daha asla Hıristiyan kontrolünden ayrılmayacaktır. Ancak Siyonistlerin egemen olduğu bir Filistin’de Katolik nüfusa baskı uygulanması kaçınılmaz olacağı gibi bu durum bölgedeki Roma Katolikliğinin varlığı için de büyük bir felaket anlamına gelecektir...”⁴³.

Gazete bu ifadesiyle, Kudüs’ün Müslümanların elinden alınmasının bölgeye bir dini tahakküm getireceğini kabul etmektedir. Yahudiliğin özünü oluşturan Siyonizm’in Filistin için aslında siyasi-dinsel bir yönetim tarzı getireceği endişesi Katolik Kilisesi’nin geçmişte kaldığı zannedilen Yahudi karşıtlığını yeniden su yüzüne çıkarmıştır. Katolik Kilisesi’nin bu endişeleri 1920’li yılların başlarında giderilememiş olsa da özellikle siyasilerin devreye girmesi sonucunda yavaş yavaş eridi ve 1922’den sonra bu endişeden bahsedenlerin sayısı yok denecek kadar azaldı. Bunda şüphesiz Amerika Birleşik Devletleri’nin bir Yahudi vatani kurulmasını destekleyen Eylül 1922 tarihli Kongre kararının yanı sıra Milletler Cemiyeti’nde Vatikan’a yönelik yapılan protestoların büyük etkisi olmuştur. Bütün bu baskılar 1922 ve sonrasında Katolik Kilisesi’nin Yahudi ve Siyonizm karşıtlığını neredeyse sona erdirmiştir⁴⁴. Hatta Vatikan ile Siyonizm arasında bir tür anlaşmaya dahi varılmıştı. Bu yakınlaşma sonucunda 1922’lerden 1928’lere uzanan bir süreç boyunca Protestan mezhebi mümessillerinin karşı çıkmalarına rağmen Katolikler neredeyse Yahudileri savunur bir pozisyon almışlar, hatta Siyonizm’i eleştirmeyi dahi bırakmışlardı⁴⁵. Bunun başlıca sebeplerinden biri 1922 yılından itibaren Katolik kurumların Filistin’de hızla yayılmasıdır. Filistin’in siyasi istikrara kavuşması Roma Katolik Kilisesi’nin de burada genişlemesine imkân tanımıştır. Kısa zamanda Hayfa, Yafa, Nasıra ve Kudüs’te ardı ardına kiliseler, okullar, manastırlar ve hastaneler inşa edilmiştir. Ancak bütün bunlar fırtına öncesindeki sessizlikten başka bir şey değildi. 1920’li yıllardan sonra Siyonizm’de de bir dizi talep azalması yaşandı⁴⁶. Bu aslında Siyonizm’in yeni bir planı uygulamaya koyduğunu göstermekteydi. 1929’da Filistin’de başlayan dinsel kavgalar kısa sürede Arap milliyetçiliğinin ve Yahudi-Siyonist politikalarının gündeme oturmasını sağladı. Henüz daha olaylar başlamadan 1928’in sonlarına kadar Siyonistler arasındaki siyasi ve ideolojik bölünmeler ortadan kaldırılmış, başlayacak olaylar karşısında Araplara ve Vatikan’a karşı

43 Ciani, *agt.*, s. 77.

44 Ciani, *agt.*, s. 78.

45 Li, Dabo, "Capitulation or Resistance? The Response of the Catholic Church to Nazi Mistreatment of Jews," *Black & Gold*, vol.1, İs. 4, 2015, p. 2.

46 Ciani, *agt.*, s. 79-80.

nasıl bir yol izleneceği belirlenmişti. Yavaş yavaş Yahudi devleti tehdidi Arap liderler arasında yaygınlaştırılırken İngilizlerin temkinli duruşunu ortadan kaldıracak şekilde Arap-Ulusal hareketi de kışkırtılmaya ve Ağlama Duvarı'nın bölüşülmesine yönelik bir isyanın fitili ateşlenmeye başlandı. Patlak veren Müslüman-Yahudi gerilimi Filistin manda yönetiminin Mısır'dan getirdiği yeni güçlerle bastırılmasına rağmen, çıkan olaylarda 60'a yakın Yahudi öldürülmüştü. Bu hadise Arap-Yahudi çatışmasının kalıcı temellerini atmış oldu. Vatikan ise bu meselenin kökeninde Filistin'e yapılan Yahudi göçlerinin ve ekonomik adaletsizliğin olduğuna işaret etmekle yetinmiştir⁴⁷.

1929 Arap-Yahudi çatışmalarının perde arkasında Siyonizm'in olduğuna işaret eden Ciani: "... Amerikan Katolik basınının çoğunluğunun, yalnızca Arap şiddetinin değil, aynı zamanda 1929 ayaklanmalarının başlıca nedeninin siyasi Siyonizm olduğuna..."⁴⁸ dikkat çekmiştir. Ciani, Arap şiddetinin ortaya çıkışının asıl sebebinin Kutsal topraklardaki Yahudi siyasi ve ekonomik hegemonyasına bağlar. Diğer taraftan Yahudi yanlısı basın, dünya gündemine ilk defa, günümüzdeki "İslama Fobia"nın atası olan "Müslüman Fanatizmi" kavramını sokarak Yahudilerin suçlanmasının önüne geçmek istemiş ve bu terimi günümüze kadar besleyip büyütülmüştür⁴⁹.

Filistin'deki Arap-Yahudi çatışmalarının devam ettiği yıllar boyunca Yahudileri eleştirmekten imtina eden Vatikan, bu son olaylar karşısında belli belirsiz de olsa Araplardan yana tavır koymak zorunda kalmıştır. Bu tavır, kendisini siyasi baskı altında hisseden Vatikan'ın Siyonizm karşısında tutunacağı yeni bir güce dayanma isteği olarak yorumlanmıştır. Hatta Amerika'daki Katolik basının büyük bir bölümü, 1929 şiddet olaylarının perde arkasında doğrudan Siyonizm'in olduğuna ve Siyonizm'in Filistin'de de Bolşevik komünlerine benzer bir yapı kurmaya çalıştığına inanmaktaydı. Söz konusu basın, Kutsal topraklarda Siyonizm'in başarıya ulaşamamasından Yahudiler kadar Arapların da büyük fayda sağlayacağına dair yorumlar yapmıştır. Bu yorumların arkasında Vatikan ile Siyonistler arasında eskiye dayanan ancak yeniden alevlenen siyasi çatışmaların olduğu yadsınamaz. Bu durum giderek artan bir şekilde bir Vatikan-Siyonizm çatışmasını ateşleyecek her türlü fraksiyonu içerisinde barındırmaktaydı⁵⁰. Siyonizm'in her fırsatta basını kullanarak Amerikalı ve Avrupalı otoritelerden Filistin'deki Müslümanlara baskı kurmalarını istemeleri bir süre sonra Amerikan Katolikleri gibi Amerika'yı da Araplara sempati duyar hale getirmişti. Bardağı

47 Ciani, *agt.*, s. 81-83.

48 Ciani, *agt.*, s. 84.

49 Ciani, *agt.*, s. 85.

50 Ciani, *agt.*, s. 86.

taşırın damla ise Siyonistlerin Filistin’de bir Yahudi Polis Gücü ve bir Yahudi Savunma Gücü’nün yanı sıra bir Yahudi Yönetim de talep etmeleri oldu. Bu talepler karşısında Amerikan Katolikleri sessizliklerini bozdular ve 1929’da Müslümanları fanatizmle suçlayan Siyonistlerin “Kutsal topraklarda bir zamanlar dini bir savaşı sürdürdüklerini” hatırlatarak, İsa (A.S.)’ın çarmıha gerilişini ve Yahudilerin bu olaydaki suç ortaklığını hatırlatan yazılar kaleme almaya başladılar⁵¹.

Siyonizm’in talepleri karşısında çıkmaza giren Filistin meselesi, 1929 isyanlarının soruşturulmasına ve bu isyanlarda İngiltere’nin gerekli önlemleri almadığı suçlamasıyla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur⁵². Bu iddia aslında bir gerçeklik payı da taşımıyor değildi. İngilizler Filistin’de artan Yahudi nüfusun Arap ve Müslüman tepkilerine sebep olabileceği öngörüsüyle bir manada Yahudilerin dizginlenmesi gerektiğine inanmaya başlamıştı. Öyle ki Filistin’deki Yahudi nüfus yaklaşık on sene ikiye katlanmıştı. 1920’lerde 84.000 olan nüfus 1930’da 175.000’e yükselmişti. Bu nüfus artışı Araplar kadar Hindistan Müslümanlarını da endişelendirdiğinden İngiltere özellikle Yahudilerin dizginlenmesini, buna karşılık Arapların da Filistin yönetiminde artan etkinliklerinin törpülenmesini hedefleyen yeni bir politika geliştirmeye başlamıştı. Vatikan ise Filistin’de kurulması tasarlanan Yahudi devletine karşı durabilmek için İngiltere’nin almış olduğu bu son kararı desteklemeye karar vermişti. Vatikan, Kutsal topraklarda sahip olduğu çıkarların Yahudiler kadar Müslümanlar tarafından da tehdit edilebileceğini düşünmekteydi. Bunu engelleyebilmek de ancak İngilizlerle yakınlaşmakla mümkün olabilirdi⁵³.

Rusya’nın yayılmacı ihtiraslarıyla beslenen, ezilen halkların yanında durma politikası, bu devletin Filistin’e sızmasını kolaylaştıracak bir boyut kazanmaya başlamıştı. Bu durum İngilizler kadar Vatikan’ı da endişelendirdiğinden, iki devlet arasındaki yakınlaşma politikaları başarıya ulaşmıştır⁵⁴. Vatikan, elde ettiği bu fırsatı heba etmemek için, 1920-1930 yılları arasında Kutsal topraklarda ve Filistin’de daha ihtiyatlı bir politika izlemeye başlamış, hatta elde ettiği istihbari bilgileri düzenli olarak İngilizlerle de paylaşmayı sürdürmüştür. Vatikan’ın bu tavrı Amerikan Katolikleri üzerinde olumlu bir etki bırakmıştır. Bütün Katolikler gibi onlar da Filistin’de bir Yahudi

51 Ciani, *agt.*, s. 88.

52 Filistin’de 1929 yılına kadar devam eden barış dönemi eski Süleyman Mabedi’nin hatirasını anmak için dibine gidip dua ettikleri ve Mescit-i Aksa Caminin avlu duvarlarından birini oluşturan “Ağlama Duvarı”nın Yahudiler tarafından tacizi Müslümanların 1929 Ağustos’unda isyanına sebep olmuştu (Celil Bozkurt, “Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, vol. 5, Is. 8, December 2012, s. 268).

53 Ciani, *agt.*, s. 89.

54 Eggert, *Im Namen Gottes Israels Geheim-Vatikan.....*, p. 24.

Devleti kurulmasına tamamen karşı durma kararı almışlardı. Amerikan Katoliklerinin bu son kararı kadar İngiltere'nin Hindistan'daki durumu da dikkat çekiciydi. Amerikan Katolik basınında çıkan haberlerde Filistin'de bir Yahudi istilasının gündeme gelmesi halinde Hindistan'daki 75 milyon Müslümanın bu davayı kendi meseleleri haline getirebileceklerine işaret ediliyordu. Hindistan'daki Müslümanların Filistin davasını bu şekilde sahiplenmeleri halinde İngiltere'nin, savaş sırasında yaptıkları finansal ve istihbari (Nili Örgütü) destekler sebebiyle Siyonistlere vaat ettiği Yahudi vatanına dair taahhütlerin yerine getirilmesi artık mümkün olamayacaktı. İngiltere'yi iki ateş arasında bırakan bu durum, Vatikan'ın müttefikliğini son derece önemli hale getirmekteydi⁵⁵.

İngiltere ile Vatikan arasında kurulan bu birliktelik aslında çok da uzun sürmeyecektir. 1929 olaylarına ilişkin incelemeler sonucunda ortaya çıkan görüş ayrılıkları, bu birlikteliği sona erdiren en önemli sebepleri teşkil edecektir. 1930 yılı başlarında İngiltere'nin bölgeye gönderdiği müfettişler Araplar lehine ve Yahudiler aleyhine neticelenecek birçok rapor hazırlamış olmaları İngilizler ile Vatikan'ı aynı görüşler etrafında birleştiriyordu. İngiliz müfettiş Mombelli, Filistin Arapları arasında gelişen Yahudi nefretinden kaynaklı huzursuzluğun ne ırkî ne de dinî olduğunu, tam tersine tamamen politik bir hareket olduğunu ileri sürmüştür⁵⁶. Buna karşılık Ortodoks Yahudiliğin uyumsuzluğunun ise doğrudan Bolşevizm ve Komünizmle alakalı olduğuna işaret etmiştir. Mombelli, siyasi-Siyonizmi, Filistin'i bir nevi savaş alanına dönüştürmeyi hedefleyen tehlikeli, temelsiz ve savaşkan bir tavır olarak tanımlamıştır. Mombelli'nin bu tespiti Katolik basının anti-Siyonist söylemlerini daha da azdırmıştır. Bu söylemler Vatikan ile Siyonizm arasında 1930'larda başlayan ve 1942'lere uzanan kıyasıya bir mücadelenin fitilini yaktığı gibi, Yahudiler açısından mesele Katolik Kilisesini hedef alan yeni bir karalama kampanyasına dönüşmüştür. Tam da bu sırada başlayan Nazi zulmü, uzun bir zamandır Arapları öne çıkaran politikalarıyla Siyonizm'in tepkisini çeken Amerika Birleşik Devletleri'nin, Siyonist Lobilere daha fazla destek veren yeni bir politika benimsemesine sebep olmuştur⁵⁷. Amerika'nın emperyalist amaçlarla Ortadoğu'ya ve özellikle Filistin bölgesine yaklaşımı Siyonistlerin elini güçlendirmiştir. Siyonistler, bütün savaş boyunca Osmanlı

55 Ciani, *agt.*, s. 90.

56 Mombelli'nin ifade etmek politik nefret, Arapların Yahudilere bakış açısından değerlendirildiğinde aradan yüz yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen hiç değişmemiş gibidir. Bkz. Anti-Defamation League, "Islamic Anti-Semitism in Historical Perspective", (Eds. Perry M., Negrin H.E.) *The Theory and Practice of Islamic Terrorism*. Palgrave Macmillan, New York (2008). 207-218.

57 Ciani, *agt.*, s. 91.

aleyhine yardım ve yataklık yaptıkları İngiltere'nin ayak diremesi sebebiyle Filistin meselesinde istedikleri adımları atamamaktaydılar.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın hemen akabinde Almanya'nın yeniden Avrupa siyasetinde ön plana çıkmaya başlaması, Siyonizm'e esas oyununu devreye sokma fırsatı vermiştir. Filistin konusunda İngiltere'den alamadıkları desteği, Nazi Almanyası karşısında dolaylı da olsa Amerika'dan almaya muvaffak olabileceklerine olan inançları artmıştır. Siyonistlerin temel hedefi, Alman Nazi vahşetini kullanarak Vatikan'ın gücünü kırmak ve Amerika'yı yanlarına alarak Filistin'deki Yahudi Devleti'nin toprak taleplerini uluslararası kamuoyuna kabul ettirmektir. Bunun için Siyonistler öncelikli olarak Vatikan'a karşı daha sert ve daha acımasız bir politika izlemeye, her vasıtayı kullanarak onu ya tamamen etkisiz kılmak veya siyasetlerinin önünden tamamen kaldırmak istemişlerdir. Siyonistler, Vatikan'a karşı son darbeyi vurabilmek için Şubat 1936'da "The Jewish Peril and The Catholic Church" adlı bir makaleyi dünyanın gündemine oturtmuşlardı⁵⁸. Siyonistler bu makale ile Amerika'daki ve Avrupa'daki bütün Katoliklerin dikkatini Yahudilerin üzerinde toplamak istemişlerdir. Yaklaşmakta olan yeni bir dünya savaşında rol sahibi olacak olan Yahudilerin özellikle Katolik Kilisesi için neler düşündükleriyle ilgili pasajlar taşıyan bu makale, kullandığı dil itibarıyla Yahudileri Katolik kamuoyu için adeta bir hedef haline getirmekteydi. Siyonizm'in çok önceden kurguladığı ve Şubat 1936'da hiç beklenmedik şekilde piyasaya düşürmüştüğü bu haber, muhtemeldir ki çok daha önceden tasavvur edilmiş bir planın parçası olup bir haberden çok daha fazlasını içermekteydi. Nazi Almanyası 15 Eylül 1935'te Nurnberg Irk Yasaları denilen bir yasa tasarısı geçirerek, bütün Yahudilerin toplum nazarında küçük düşürülmesini onaylayan yeni bir adım atmıştı. Aynı yıl başlayan 1936 Olimpiyat hazırlıkları Amerika'nın oyunlara katılıp katılmaması gibi bir tartışmayla uluslararası bir krize dönüştü. Bu kriz sırasında ortaya atılan ilginç iddialar oldu ve Amerika'yı olimpiyatların dışında tutmak isteyenlerin bir çeşit "Yahudi Kominist işbirliği" olduğuna dair söylemler geliştirildi. Bu söylemler Amerikalı takımların oyunları boykotu ile genişledi. İlginç bir şekilde boykot girişimlerinin önderliğini Amerikalı Amatör Spor Birliği'nin başkanı olan Yargıç Jeremiah Mahoney üstlenmiştir. "Mahoney, boykotu destekleyen birkaç Katolik liderden biriydi. New York Belediye Başkanı Fiorello La Guardia, New York Valisi Al Smith ve Massachusetts Valisi James Curley de Berlin'e takım gönderilmesine karşı çıkmıştır. Katolik dergisi The Commonweal (8 Kasım 1935), kökten Hristiyanlık Karşısı Nazi

58 Bu makale ile ilgili geniş bilgi için bk. "Yahudi Tehlikesi Ve Katolik Kilisesi" Adlı Haber ve Düşündürdükleri" adlı makale.

doktrinlerine tasdik mührünü vuracak bir Olimpiyat Oyunları'nın boykot edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.”⁵⁹

Olimpiyatların boykotu meselesini Amerikalı bir katoliğin üstlenmiş olması ve ABD'nin oyunlara katılmasını engellemenin “Yahudi ve Komünist bir komplo” olduğu bilgisinin ortalığa düşürülmesi Siyonizm'in hedeflerine ulaşması için kaçırılmayacak bir fırsata dönüşmüştür. Şubat 1936 Yahudi Tehlikesi ve Katolik Kilisesi adlı haberin yayınlanması, bu olayları körüklemek adına yapılmış planlı ve stratejik bir adım olmuştur. Haber içeriğinde yer alan ve Yahudilerin Katolik Kilisesi'ne yönelik itham ve saldırı mahiyetindeki söylemleri Yahudileri doğrudan Katoliklerin hedefi haline getirecekti. Kaldığı bu haber aslında yayıncısından ziyade yayımlandığı yer ile de dikkat çekmektedir. İngiltere kökenli gazetenin bu makaleyi doğrudan Almanya'yı hedef alarak yayınlamış olması muhtemeldir. Bu makale gerçekte önceden kurgulanan bir hadisenin ayak seslerini taşımaktaydı ve Katolikler ile Yahudiler arasında yüzyıllardır süre gelen nefret tohumlarının yeniden tazelenmesini amaçlamıştır. Siyonistler bu haber ile çok kısa bir süre sonra Alman Nazilere karşı başlayacak bir ayaklanmanın fitilini yakmak için dolduruşa getirilmiş kalabalıkları kullanmak ve bu sayede Alman Katoliklerin hedefine Yahudileri koymayı tasarlamaktadırlar. Bu boykot sonrasında ortaya çıkacak büyük bunalım, zamanın Alman politikacılarının uzun zamandır sürdürdükleri Yahudi karşıtlığına yeni bir fırsat yaratacaktır. Bu fırsat çılgın bir liderin peşinden sürüklenecek kalabalıklar sayesinde hedefine ulaşacak ve Yahudiler geçmişte olduğu gibi ya yeni bir göçe ya da yeni büyük bir kıyım maruz kalacaklardı. Bu durum Katolik Kilisesi'ni tamamen siyaset dışında bırakacağı gibi, uzun zamandır Filistin konusunda Vatikan'ın söylemlerini benimsemiş olan Amerikan Katoliklerinin sesi de tamamen kesilmiş olacaktır⁶⁰.

Yukarıda Holokost'a giden yolda Katolik Kilisesi ile Siyonistler arasında 1920-1936 yılları arasında ortaya çıkan siyasi çatışmanın sebepleri ve sonuçları üzerinde durulmaya çalışılmıştır. İkinci makale “Yahudi Tehlikesi Ve Katolik Kilisesi” Adlı Haber ve Düşündürdükleri” adıyla yayınlanacak olup, bu makalede Siyonizm'in dünyayı Yahudi masumiyetine inandırmanın en kestirme yolu olan Holokost hadisesi ve bu çerçevede uygulanan stratejiler üzerine olacaktır.

59 Jeremiah T. Mahoney'in boykot girişimi hakkında bk. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/the-movement-to-boycott-the-berlin-olympics-of-1936>, Erişim: 23.06.2022, 14.59.

60 Dabo, "Capitulation or Resistance?...", p. 4-5.

Sonuç

Şubat 1936'da İngiltere'de Brondesbury Park' London, N.W.6'da ikamet yeri gösterilen Katolik Gazetesi'nde yayınlanan "The Jewish Peril and The Catholic Church" adlı makale, Yahudilerin Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında bilinçli olarak yapılan yayınlarla kendilerini açığa çıkarmalarıyla başlayan bir kışkırtma serüvenini gözler önüne sermektedir. Katolik Gazetesi'nde yayınlanan bu makalenin amacı Avrupalıları bir konuda bilgilendirmek veya gözlerini açmak değildir. Amaç, Katolik Avrupa'yı kışkırtmak ve Yahudilerin Avrupa'dan kovulmalarını sağlayarak, Siyonizm'in istediği topraklara gitmelerini sağlamaktır. Yahudilerin Medeniyete Yaptıkları Katkılar adlı kitabın yazarı Joseph Jacobs'un da belirttiği gibi "Yahudiler, tefecilikleri ve kralların vergi tahsildarlıkları sebebiyle yaptıkları zulümlerden dolayı Hıristiyan halk arasında sevilmedikleri gibi, kralların işine geldiğinde korudukları, işleri bittiğinde de kurtulmak istedikleri, bunun için de pek çok defa sürgüne gönderilen bir topluluktur."

Katolik Gazetesi, Yahudilerin bu özelliğini öne çıkararak, 1920'lerde başlayan ve Siyonizm'in örgütlediği yeni Yahudi dirilişi ve uyanışının Avrupa için nasıl bir tehdit ve tehlike oluşturduğunu duyurmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle bakıldığında Katolik Gazetesi, Siyonizm'in Filistin amaçlarına hizmet etmektedir. Siyonistler 1890'lardan itibaren dünyanın her yerinden ikna edebildikleri Yahudileri Filistin'e göçmeye özendirilmektedirler. Ancak gelinen aşamada Yahudilerin büyük bir çoğunluğunun yaşadığı Avrupa'dan Filistin'e göç oldukça cüzi miktarlarda gerçekleşiyordu. Siyonistler bu miktarı artırmak ve göçü özendirmek için Yahudilerin bir kez daha Avrupa'dan kovulmalarını temine çalışmaktadırlar. Gazete, bu amacı gerçekleştirebilmek için Yahudilerin ağzından Katolik Kilisesi'ne yönelik aşağılamalardan bahsederek bir dereceye kadar inanan kesimlerde nefret duygusu uyandırmaya çalışmaktadır. Bu sayede oluşturulacak bir nefret dili oluşturabilecek cümleler kurmaktadır. Ateistlerin, kendini maymun zannedenlerin ve hatta milliyetçi, muhafazakar ve liberal kesimlerin dahi sindiremeyecekleri bir takım töhmet ve suçlamaların sıralanması Yahudi tehlikesinin sadece kilise için değil aynı zamanda bütün bir topluma nasıl sirayet edeceğini de açık bir şekilde ifade etmeye çalışmaktadır.

Yazarın en büyük handikabı ise kimliği belirsiz bir kaynaktan yapmış olduğu birçok alıntıyı kendi nefret diline delil olarak göstermiş olması veya Yahudi söylemlerine benzer metinler üreterek bir kurguya imza atmış olmasıdır. Bu durum bir sonraki yüzyılda dahi bu yazılanların gerçek olmadığını, doğrudan bir algı yönetmek adına yazıldığını ve bu algının sonucunda elde edilmek istenen çok büyük bir gayenin olduğunu fark eden

taraf veya taraf olmayan birçok yazarın yazılarıyla ortaya konulmuştur. Bu açıdan bakıldığında 1936 yılı, Olimpiyat oyunlarının da gölgesi altında, belli bir kurgunun oluşturulabilmesi için seçilmiş özel bir tarih gibi görünmektedir. Üç yıl sonra 1939'da bütün dünyayı dehşetiyle sarsacak ve yaklaşık 50 milyon insanın ölümüyle sonuçlanacak bir büyük savaş söz konusuysa ve bu savaş sonunda bir İsrail Devleti kurulacaksa, bütün bu operasyonların tek amacı vardır o da Avrupa'daki Yahudilerin Filistin topraklarına göçünü sağlamaktır.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesinden sonra Siyonizm karşısında tek ve çaresiz kalan Vatikan, bir taraftan Filistin'deki varlığını sürdürmek, diğer taraftan da Avrupa'daki etkinliğini devam ettirebilmek için başta İngiltere, Almanya ve Amerika'daki Yahudi lobileriyle kıyasıya bir mücadeleyle sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelede Siyonizm'in elinde bulunan imkânlarla sahip olmaması, Vatikan'ı 1920-1933, 1936-1939 yılları arasında birçok defa Yahudiler ile uzlaşmak zorunda bırakmıştır. Bu uzlaşmaların sonucunda Filistin'de almış olduğu kurumsal tavizler karşılığında Siyonizm'e teslim olmuştur. Vatikan'ın Filistin üzerindeki baskısının kalkması, Yahudilerin Filistin'i yurt edinmelerinin de önünü açmıştır. Şubat 1936 tarihli makalenin Yahudilerin kaderi üzerine kurmuş olduğu hegemonya ve bu hegemonyanın 1936 yılı itibariyle etkileri üzerinde bir başka makalede durulacaktır.

KAYNAKLAR

- Anti-Defamation League, "Islamic Anti-Semitism in Historical Perspective", (eds. Perry M., Negrin H.E.) *The Theory and Practice of Islamic Terrorism*, Palgrave Macmillan, New York 2008, pp. 207-218.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego 1975.
- Bernstein, Richard J., *Hannah Arendt and the Jewish Question*, Cambridge 1996.
- Bostancı, Işıl Işık, "1920-1922 Yılları Arasında İngiltere'nin Times Gazetesi Üzerinden Oluşturduğu Filistin Algısı", *Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları II*, (Ed. Ayşe Gül Hüseyinklioğlu-Işıl Işık Bostancı-Ayşe Değerli-Orhan Kılıç), İstanbul 2021, ss. 375-393.
- Bostancı, Işıl Işık, "Bir Ütopya: Kudüs'te Barış", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Düünden Bugüne Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu, (Meseleler-Öngörüler-Tedbirler-Teklifler)*, 28-30 Mayıs 2015, Elazığ, *Bildirileri*, Elazığ 2017, ss. 127-137.
- Bozkurt, Celil, "Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, vol. 5, Is. 8, December 2012, ss. 265-295.
- Brustein, William I.- King, Ryan D., "Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust", *International Political Science Review*, vol. 25, no. 1, (2004), pp. 35-53.
- Catholic Gazette, February 1936.
- Ciani, Adriano E., *The Vatican, American Catholics and the Struggle for Palestine, 1917-1958: A Study of Cold War Roman Catholic Transnationalism*, (Thesis of Doctora, The University of Western Ontario), Canada 2011.
- Çalışkan, Ülkü, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019.
- Dalton, Thomas, *The Jewish Hand in the World Wars*, Castle Hill 2019.
- Eggert, Wolfgang, *İm Namen Gottes Israels Geheim-Vatikan Als Völlstrecker Biblischer Prophetie*, Germany 2001.
- Ehret, Ulrike, *Church, Nation And Race: Catholics And Antisemitism In Germany And England, 1918-1945*, Manchester 2012.
- Ettinger, Shmuel, "Jew-Hatred in its Historical Context," in Shmuel Almog (ed.), *Anti-Semitism Through the Ages*. Oxford, Pergamon 1988.
- Fein, Helen, "Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions", *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, (Edit: Helen Fein), Berlin, 1987, pp. 67-86.
- Holmes, Colin, *İngiliz Toplumunda Anti-Semitism*, New York 1979.
- Jacobs, Joseph, *Jewis Contributions to Civilization, An Estimate*, America 1919.

- Jacobs, Joseph, *Jewish Contributions to Civilization: An Estimate*, Varda Books, Illinois/USA 2002.
- Langton, Daniel R., “Jewish Evolutionary Perspectives On Judaism, Antisemitism, And Race Science In Late Nineteenth-Century England: A Comparative Study Of Lucien Wolf And Joseph Jacobs”, *Jewish Historical Studies*, vol. 46, (2014), pp. 37-73.
- Lebzelter, Gisela C., *İngiltere’de 1918-1939’da Siyasal Antisemitizm*, New York 1978.
- Li, Dabo (2015) “Capitulation or Resistance? The Response of the Catholic Church to Nazi Mistreatment of Jews,” *Black & Gold*, vol. 1, İ. 1(4), pp. 1-17.
- Veale, E.J.P., *Advance to Barbarism, The Development of Total Warfare From Serajevo to Hiroshima*, *The Devin-Adair Company*, New York 1968.
- Weinberg, Meyer. *Because They Were Jews*. New York and Westport 1986.
- World Jewish Congress National Conference of the British Section*, London, 12th May, 1946.

Web Sayfaları:

- “Jeremiah T. Mahoney”, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/the-movement-to-boycott-the-berlin-olympics-of-1936>, (Erişim: 23.06.2022, 14:59).
- <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/the-evian-conference>, (Erişim: 21.06.2022; 19:49).
- <https://www.ctgonline.co.uk/>(Erişim: 20.02.2021, 13:47).
- Plank, Josef. “Churchill and the Great Republic: Seppla, Jews as an Octopus Encircling the Globe.” *Library of Congress*. 1935-1943, http://www.loc.gov/exhibits/churchill/interactive/_html/wc0213.html).

Afro-Avrasya Araştırmaları Üzerine Seçme Yazılar

Editörler:

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Prof. Dr. Füsün Kara

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-785-6

9 789754 477856